JUNE :- 2013,
VOLUME -2, ISSUE-6

ISSN 2278–4381

JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer-Reviewed E Journal of Research

COMMERCE ACCOUNTANCY MEDICAL SCIENECE
ECONOMICS MANAGEMENT HUMANITIES
SCINENCE STATISTICS ENGINEERING

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

http://www.shantiejournal.com/

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE	ECONOMICS	HUMANITIES
ACCOUNTANCY	MANAGEMENT	MEDICAL SCIENECE
ENGINEERING	SCINENCE	STATISTICS

Most Referred & Peer-Reviewed E Journal of Research

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

TEJPALSINGH HOODA
M.A (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)

CO-EDITOR

P.R.SHARMA
M.A(ENGLISH).,B.ED

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

JUNE – 2013 VOLUME -2, ISSUE -6

http://www.shantiejournal.com has published " JOURNAL OF RESEARCH" is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2013, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
- "http://www.shantiejournal.com" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in "JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
- The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "http://www.shantiejournal.com". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
- All efforts are made to ensure that the published information is correct. "http://www.shantiejournal.com" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.

ISSN : 2278-4381

EDITOR'S COLUMN

"Every piece of the creator is a master piece" the reason is that the creator himself is a master with Excellency. So the the point is that in any field you want to be a 'Master' Excellency is a prime quality you need.

The branch of education, also demands excellancy. We all know, that to get excellancy is not everyone's glass of water. But it can be handy if you follow the path which has already been trodden by the persons who got the label of masters.

Today education has expanded its horizons. It is not limited to certain area or norms. Now –a-days many different branches mingles to invent something new that is unknown before. At this stage, it is profitable for everyone to join the current stream and be a horizon where efforts and exellancy meets to welcome the dazzling sun of knowledge rising with its sparkling beams.

We the publishers of Shanti E Journal of Research are very much excited to being a witness of that dazzling sun through scholarly research papers/Articles contributed by the scholars. It is the output of the scholars perseverance.

The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of commerce, language, literature, economics , and so on.

We hope this will certainly be helpful to you so use it and be a trailblazer for the others.

Co Editor

P.R.SHARMA

http://www.shantiejournal.com/

JOURNAL OF RESEARCH JUNE :- 2013, VOLUME-2, ISSUE-6

INDEX

Sr.	Title	page
1.	**SPORTS MANAGEMENT** - Mr. Dinesh kumar parmar	*1-3*
2.	**રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનાં કાર્યકર્તાઓનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ** —રાજેશકુમાર એમ.સોસા	*4-7*
3.	निराला के काव्यका अध्ययन — पंडया मीना चंद्रकान्तभाई	*9-11*
4.	हिन्दी का अतीत और वर्तमान - प्रा. गामीत फ्रान्सीसकुमार विनोदभाई	*12-16*
5.	हिन्दी के आंचलिक उपन्यासो में मुल्य संक्रमण - वहीया संगीता अेम.	17-20
6.	*ભારતનું સામાજિક દૂષણ : રાજનીતિ કે જાતિવાદ -પ્રજાપતિ ગણેશ એસ.*	21-24
7.	First Three Five-Year plans of India - Desai Vaishali Maganbhai	25-27
8.	સુરતમાં વહાણવટું અને સમુદ્રો વ્યાપાર - ૧૫૦૦ થી ૧૮૦૦. - Girish Chandra	28-35
9.	ऐशियाटिक शेर(Asiatic Lion) पर ग्लोबल वोर्मिंग का प्रभाव - हान्डा विरजीभाई आर.	36-38
10.	*પાણિનીય કારકસૂત્રો ઉપરનાં વાર્તિકો : એક સમીક્ષા* - *પ્રા. નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા*	39-44
11.	*સંસ્કૃત સાહિત્ય અને નારી* - *વાજા વિનુ.પી*	45-47
12.	*અંદાજપત્ર ૨૦૧૩-૩૦૧૪ કરવેરાની જોગવાઈઓ* - *લાભુબેન હાજાભાઈ. ગોઢાણિયા*	48-51

13.	'ખારોપાટ' ખારો ખાટો તૂરો તૂરો બેસ્વાદ –ભરતભાઈ એમ. મકવાણા	*52-53*
14.	અફાટ અગાધ અને અનંત સત્યની ઝાંખી કરાવતો વાર્તાગુચ્છ રણની આંખમાં દરિયો - રાઠોડ રણજીતસિંહ પી	*54-55*
15.	ગુજરાતના સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ ૧૯૩૦– ૧૯૩૨ – પટેલ કૃણાલકુમાર રમણભાઈ	*56-61*
16.	**"A comparative study of Mental Health & Adjustment of the sporty and non-sporty students studying in different universities of Gujarat state."** - Dr. Ajitsinh Gohil	*62-66*
17.	**Childlabour and their Exploitation perception in Mulk Raj Anand's Untouchable and Coolie.** - VIJAY B LINDAYAT	*67-73*
18.	रीतिकालीन स्वच्छंद काव्यधारा में घनानंद का स्थान -प्रा.जयश्रीबहन शै.देसाई	*74-75*
19.	"मोहन राकेश की कहानियों में आधुनिकता बोध" -डॉ. राठोड चेतना बी.	*76-78*
20.	મહાભારતમાં ધર્મનું તત્ત્વ –પ્રા.પ્રવીણભાઈ જી.પ્રજાપતિ	*79-82*
21.	**Helping Relationship And Family Counseling** - SAXENA SATISHKUMAR. B	*83-85*
22.	**IFRS Promises Change for CFOS and Finance Departments** - Prof.(Dr.) Baldev M. Patel	*86-89*
23.	**Impact of New Direct Tax code – change in Rates on I.T. and Slabs** - PARMAR HETAL N.	*90-92*
24.	ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ સ્વ.શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ - ડો. મહેશ પી. વર્મા	*93-95*
25.	મહાકવિ દામોદરકૃત પાખંડ–ધર્મખંડનમાં ધર્મનિરૂપણ - બાલસ મોહનભાઈ આર.	*96-98*

26.	પવિત્ર લોકોની ભૂમિ : બન્ની -અશ્વિન બી.ચાવડા	99-101
27.	'भारतीय ज्ञानपीठ से सम्मानित श्रीनरेश मेहता : एक परिचय' -डॉ. केतन टी.मकवाणा	102-113
28.	અણુ ઉર્જા અને સમસ્યા - રાજેશ કાન્તિલાલ ચૌહાણ	114-116
29.	संस्कृतसाहित्ये प्रभासक्षेत्रम् - प्रा .रवि सेंगलिया	117-121
30.	કૃષિ બજારના સુધારાઓની એગ્રીબીઝનેસ પરની અસરો - ડો. ભાવના એફ. રાંક	122-126
31.	SHIFTING IDENTITY- THROUGH FOLKSONGS AND EVENTS HAPPENED WITHIN THE LAST TEN YEARS. -P R.SHARMA	127-131
32.	ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત બાળકાવ્યો – ડો. નયના એમ સાગઠીયા	132-135
33.	The impact of Heraclius's victories - Dr. SHAILESH SOLANKI	136-140

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SPORTS MANAGEMENT

- Mr. Dinesh kumar parmar
Research scholar(ph.d)
H.N.G.University,
Patan Gujarat-India

Introduction

- Management provides the machinery for the operation of any Organization. In sport there have been administrators managers for at least a century and a half, but unit the later half of the present century they learned by assimilation, through on the job experience.
- In a the wider connotation the word manager on management may be seen as the manipulative instinet of man. It may be alone to have started with the birth of the first man in the surrounding management which was not very conductive or relevant to his existence. Before management guidelines for sport programs are discussed.
- It would be designable to set forth a theoretical framework for sport management also have it idea of the theoretical meaning and definition of the venous concepts and aspects which would be discussed in the book.
- Management has also been defined as a mechanism by which a defined human group efforts for their implementation most effectively and economically.
- As mentioned earlier there is an universality about management. The basis functions of management, planning, organizing, directing , programs, development, personnel management, facilities planning and financial management are all basic and are executed by managers regarding of the enterprise business or any other endeavor.

ELEMENTS OR FUNCTION OF SPORT MANAGEMENT

Sport's management has certain definite tasks function before it. There are are various opinions on the subject however, none of them appear to be complete. But it has been accepted by all sports management experts that if sports management

- is a process then if it is essential to have step. The view expressed by sports management experts on the function management is diseased.
- The discussion here would be keeping in view the function or elements that are essentially present in all forms of management. Follow in can broadly be identified as elements function of sports management.

MAIN FUNCTIONS

- SPHERE OF SPORTS MANAGEMENT.
- ORGANIZING IN SPORTS.
- PLANNING FOR SPORTS.
- STAFFING IN SPORTS.
- LEADERSHIP IN SPORTS.
- DIRECTING IN SPORTS.
- COMMUNICATING IN SPORTS.
- CO-ORDINATING FOR SPORTS.
- EVALUATING IN SPORTS.
- MONITORING OR CONTROLLING IN SPORTS.
- INNOVATING FOR SPORTS.
- It can Observed that function of management for different organizations are different. It varies with varies the variation in the level structure and nature of organization but at the same time there are some function which are vital to all the organizations whether larger or small.
- The more common problems are the technical problems. The problems of direction control and leadership are of the most essential function of any organization. It is also expected of the management to provide effective and dynamic leadership in order to prevent the machinery from going astray from planned policies.

Work… direction is also one of the most essential task before the management. It includes various steps like providing effective leadership, Planning, Supervising

- and also communicating. In brief it can be said that the most common tasks before management any planning, Organizing,

FUCTIONS ACORDING TO KOONTH & O'DONNELL

- PLANNING.
- ORGANIZATION.
- DIRECTING.
- CONTROLLING.
- RECRUITING THE PERSONNEL.
- According to professor Harold Smiddy, there are only four stages In the management process and only these are only four stages in the management process and only these are to be performed by the management. He has given the sign of "POIM". It stands for planning organization integrating and measuring professor Smiddy has started that only these tasks are faced by management.
- R.C Daniel suggests that only the function of planning organization and controlling are to performed by the management.
- Hennery fayol suggested that management process involves : Plan, Organizing, Co-Ordinating, and Controlling

FUNCTIONS

- SPORTS PLANNING.
- ORGANIZAING IN SPORTS.
- STAFFING FOR SPORTS.
- DIRECTING IN SPORTS.
- CO-ORDINATING ON SPORTS.
- REPORTING ON SPORTS.
- BUDGETING FOR SPORTS.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનાં કાર્યકર્તાઓનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

—રાજેશકુમાર એમ.સોસા
વ્યાખ્યાતા સહાયક
સરકારી વિનયન કોલેજ,ડેડીયાપાડા
જિ:નર્મદા

માનવ સંસ્કૃતિની વિકાસયાત્રાની શરૂઆત માનવીની ઉત્પતિની સાથે જ શરૂ થઈ હતી.ભારતમાં આધુનિકીકરણ પ્રક્રિયાનો પ્રસાર અને તેથી ઉદ્ભવેલ પરીવર્તનની સ્થિતી જોતા ૧૯મી સદી પહેલાનાં ભારતીય સમાજનું માળખું પરંપરાના પાયા પર અવલંબિત હતું. જેમા ધર્મ એ આખરી સતા હતી.ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ બાદ અંગ્રેજી શાસકોએ ભારતને બ્રિટીશ સામ્રાજયનાં સાંસથાનિક અંશરૂપે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારનાં પરીધાનમાં આણ્યો.આમ છતા ભારતીય શાસનકાળ દરમિયાન પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં લાંબાગાળાનાં પ્રભાવ પછી પણ ભારતીય સમાજનું માળખુ મુળભુત રીતે બદલાયુ નથી. અલબત્ત આ માળખામાં પરીવર્તન આવ્યું છે.

સમાજમાં આજે જોવા મળતુ પરીવર્તન આયોજનપુર્વક સરકારી પ્રયાસો અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો દ્વારા લાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વિવિધ પરીબળો પણ જવાબદાર જોવા મળે છે. આવા પરીબળોમાં વિવિધ સંસ્થાઓનું મહતવનું રહયું છે. ભારતે સ્વતંત્રતા બાદ પંચવર્ષીય યોજના દ્વારા આયોજનપુર્વક પરીવર્તન લાવવાનો માર્ગ અપનામવ્યો જયારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો ફાળો પણ મહત્વનો રહયો છે.આજે સમગ્ર દેશમાં અનેકવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજમાં પરીવર્તન લાવવાના પ્રયાસો થયા છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ તમામ કરતા અલગ પડી આવેછે. કારણ કે **સંઘનો ઉદ્દેશ્ય "હિન્દુત્વની વિચારધારાનાં આધારે હિન્દુ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવું" તે રહયો છે.**

રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનો લગભગ આઠ દાયકા પહેલા કાર્યારંભ થયો હતો. સંઘની સ્થાપના સમયે ડોકટર સાહેબ જ એકમાત્ર સ્વયંસેવક હતા. આજે લાખો સ્વયંસેવક ભારત તથા વિદેશમાં કાર્યરત છે. પ્રારંભે કિશોર સ્વયંસેવકોની એક નાનકડી સંઘશાખા મોહિતેવાડાનાં મેદાનમાં શરૂ થઈ હતી. આજે ભારતમાં ત્રીસ હજારથી વધુ સંઘની શાખાઓ અને વીસ હજારથી વધુ પ્રભાવી સંસ્કાર કેન્દ્ર કાર્યરત છે. આરંભે સંઘના વિચારો સાથે સહાનુભુતિ રાખનારા લોકોની સંખયા અલ્પ જોવા મળતી હતી.

૧૯૨૫ માં જયારે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનો પ્રારંભ થયો ત્યારે ડો.સાહેબની ઉમંર ૩૫ વર્ષની હતી તે સમયે તેઓએ સ્વાતંત્રય પ્રાપિત માટે ચાલી રહેલ આંદોલનો અને કાર્યોમાં જવાબદારીની ભાવનાથી કાર્ય કર્યુ. સંઘકાર્યનો પ્રાંરભ કરવા માટે તેમણે ૧૨–૧૪ વર્ષની ઉમરવાળા કેટલાક કિશોર સ્વયંસેવકોને સાથે લઈ નાગપુરનાં સાળુબાઈ મોહિતેના વાડામાં મેદાન સાફ કરીને કબડ્ડી જ.વી ભારતીય રમતો રમાડવાનો પ્રારંભ થયો.

શાખાની સાથે કાર્યપધ્ધતિનાં વિકાસની શરૂઆત થઈ. સ્વયંસેવકોની સાથે પરીચય થતા જ અનૌપચારિક વાર્તાલાપ પણ શરૂ થયો. સ્વયંસેવકોનું નામ,શિક્ષણ, ઘરની સ્થિતી વગેરેની

જાણકારી મેળવ્યા બાદ કોઈ સ્વયંસેવક શાખામાં ન આવે તો ઘરે જતા. આ પ્રકારનું સંઘનું સ્વરૂપ ધીરેધીરે વિકાસ પામવા લાગ્યુ અને વ્યાપક પ્રમાણમાં ફેલાવો થવા લાગ્યો. આ કાર્યનાં સંબંધિત બધા જ વિષયોનું ચિતંન અને વિચાર વિનીમય તમામ સ્વયંસેવક સાથે મળીને કરતા હતા. તેઓનાં મનમાં સંઘકાર્યની પુર્ણ વિસ્તારની પુર્ણ સંકલ્પનાં સ્પષ્ટ હતી. પરંતુ મોટાભાગનાં કાર્યકર્તા સ્વયંસેવકો કિશોર હતા. આમ છતા પણ કાર્યનાં સબંધમાં વિચાર વિનીમય તેમજ સામુહિક ચિતંનથી સર્વસમંત નિર્ણય લેવાની કાર્યપધ્ધતિ વિકસતી જતી હતી. સંઘની સ્થાપ્ના થઈ એ સમયે તેનુ નામ રાખવામાં આવ્યુ ન હતું. પરતું શરૂ થયા બાદ સાત–આઠ માસ વિત્યા બાદ સ્વયંસેવકો સાથે સંગઠનના નામ અંગે ચર્ચા કરવા માટે બેઠકનું આયોજન કરવામાં આવ્યુ. જેમા હિન્દુ સ્વયંસેવક સંઘ, શિવાજી સંઘ વગેરે નામો આવતા હતા. પરંતુ અંતમાં ડોકટરે સાહેબે જણાવ્યુ કે " આપણું કાર્ય રાષ્ટ્રીય છે આથી રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ નામ ઉચિત રહેશે. આમ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ અસ્તિત્વમાં આવ્યુ હતુ.

સંશોધન વિષય પસંદગીના કારણોઃ–

વિશ્વ વિખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી રોબર્ટ મર્ટને જણાવ્યુ કે " સુયોગ્ય વિષયની પસંદગીમાં સંશોધનની અડધી સફળતા સમાયેલી છે."

આનુભાવિક સંશોધકની પહેલી અને પાયાની જરૂરીયાત સુયોગ્ય સંશોધન વિષયની પસંદગી છે.કોઈપણ સંશોધક માટે સુપરિચીત ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરવો તે ઘણી–બધી સફળતાઓ ઉભી કરી આપે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધક ભાવનગર જિલ્લાનાં વતની છે. અને તેઓનું ક્ષેત્ર પણ ભાવનગર વિભાગનાં નગર ક્ષેત્રનાં કાર્યકર્તાઓ છે. આ ઉપરાંત સંશોધક પોતે સંઘના કાર્યકર્તા હોવાથી અનુભવ થયો છે. આથી સંશોધન વિષય પસંદગીના કારણો નીચે મુજબ છે.

૧) સમાજમાં અનેક પ્રકારની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સમાજમાં પરીવર્તન લાવવાનાં પ્રયાસો કરે છે. જયારે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ સંર્વાગીણ વિકાસનાં ધ્યેય સાથે સામાજીક પ્રવૃતિ કરે છે. તો કેટલે અંશે સફળતા મળી તે બાબત તપાસતા અંતે સંશોધન વિષય માટે પસંદગીનો વિષય બન્યો.

૨) સંઘનાં કાર્યકર્તાઓમાં મોટાભાગનાં કાર્યકર્તાઓમાં એક વૈચારિક સંઘર્ષ અનુભવતા હોય એવું જોવા મળે છે. જેમાં વર્તમાન સમાજમાં આધુનિક વિચારધારા જોવા મળે છે. જયારે સંઘ હિન્દુ પરંપરાગત વિચારસરણીને મહત્વ આપે છે. તો કઈ વિચારધારા અપનાવવી તે બાબતે કાર્યકર્તાઓ સંઘર્ષ અનુભવે છે. આ બાબત તપાસવાનાં હેતુથી ઉપરોકત વિષય સંશોધન વિષય તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે.

૩) રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ એક અલગ પ્રકારની કાર્યપધ્ધતિથી કાર્ય કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે. તો સંઘનાં કાર્યકર્તાઓમાં સંઘની કાર્યપધ્ધતિથી કેવા પ્રકારનું પરીવર્તન આવ્યુ તે જાણવાની જિજ્ઞાશાવૃતિમાથી ઉપરોકત વિષયને સંશોધન વિષય બનાવવામાં આવયો છે.

*** સંશોધનનાં હેતુ અને સંશોધન અભ્યાસનાં મુખ્ય મુદ્દાઓઃ–**

પ્રવર્તમાન હાથ ધરવામાં આવનાર સંશોધન અભ્યાસ અને સંશોધન અમસ્યાને અનુરૂપ અભ્યાસનાં હેતુઓ આ પમાણે છે.

૧) રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનો રાષ્ટ્રવાદી સંગઠન તરીકે ઉદ્દભવ વિકાસ તપાસવો.

૨) સંઘનાં કાર્યકર્તાઓની સામાજીક –આર્થિક પાર્શ્વભૂમિકા તપાસવી.
૩) સંઘની કાર્યપધ્ધતિ અને સંઘનાં કાર્યકર્તાઓની ભૂમિકા અને કામગીરીનું મુલ્યાકંન કરવું.
૪) સંઘનાં કાર્યકર્તાઓમાં જોવા મળતો વૈચારિક સંઘર્ષ તપાસવો.
૫) સંઘ દ્વારા કરવામાં આવતા સેવા કાર્યો દ્વારા સમાજમાં તેનો પ્રભાવ તપાસવો.

* **સંશોધન અભ્યાસનાં મુખ્ય મુદ્દાઃ–**

૧) રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનો રાષ્ટ્રવાદી સંગઠન તરીકે ઉદ્ભવ.
૨) સંઘનાં મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો અને વર્તમાનમાં તેની પ્રાપ્તિ.
૩) સંઘમાં આવેલા વિવિધ સ્થાનો અને તેની સાથે જોડાયેલી વિવિધ જવાબદારી.
૪) સંઘની વિચારસરણી અને મુલ્યો.
૫) રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની મુખ્ય પ્રવૃતિ અને કાર્યક્રમો.
૬) સંઘનાં કાર્યકર્તાઓની ભૂમિકા અને કામગીરી.
૭) સંઘનાં કાર્યકર્તાઓની સામાજીક,આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતી.
૮) સંઘમાં જોવા મળતુ નેતૃત્વ
૯) સંઘનાં કાર્યકર્તાઓની મુખ્ય સમસ્યાઓ અને પડકારો
૧૦) સંઘનાં કાર્યકર્તાઓનાં કાર્યાનુભાવો.

* **સંશોધન અભ્યાસની ઉપકલ્પનાઃ–**

પ્રવર્તમાન સંશોધન અભ્યાસની સંશોધન સમસ્યાનાં અનુસંધાને મુખ્ય ઉપકલ્પના આ પ્રમાણે છે. આ ઉપકલ્પનાં સમગ્ર સંશોધન અભ્યાસને દિશા સુચન પ્રદાન કરશે. તેમજ સંશોધન અભ્યાસ દરમિયાન ઉપકલ્પનાની ચકાસણી કરવામાં આવશે.

૧) રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ પોતાની વિચારસરણીનો પ્રભાવ વર્તમાનમાં કાર્યકર્તાઓ પર અસરકારક
રીતે જોવા મળતો નથી.

૨) રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘમાં જોવા મળતું નેતૃત્વનાં સ્વરૂપમાં પરીવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે.

૩) વર્તમાનમાં સંઘની કાર્યપધ્ધતિ,પ્રણાલિકા અને તેમાં કાર્યકર્તાઓની સહભાગીતાનું પ્રમાણ ઓછુ જોવા મળે છે.

* **સંશોધન પધ્ધતિ અને પ્રયુકિતઃ–**

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ક્ષેત્ર માટે સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનની વૈજ્ઞાનિક પધ્ધતિઓમાં મુખ્યત્વે ચાર પધ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને માહિતી એકત્ર કરવામાં આવશે.

૧) મુલાકાત પધ્ધતિ
૨) નિરીક્ષણ,સહભાગી નિરીક્ષણ પધ્ધતિ
૩) જુથ ચર્ચા
૪) પ્રશ્નાવલી અને કેસ સ્ટડી

* **અભ્યાસ એકમ પસંદ કરવાની રીત અને અભ્યાસ ક્ષેત્રઃ–**

નિદર્શન પ્રયુકિતઃ–

આ પ્રયુકિતનો મુખ્ય હેતુ વિશાળ અભ્યાસક્ષેત્રમાથી ચોક્કસ પધ્ધતિથી અમુક એકમોને નમુના તરીકે લઈ તેનાં અભ્યાસ દ્વારા વાસ્તવિકચિત્ર મેળવવાનો છે. સામાજીક સંશોધનમાં પ્રતિનીધિત્વ ધરાવતા નિદર્શની પસંદગી કરીને પ્રમાણમાં ઓછા સમયમાં ઓછા ખર્ચે વધારે ઉંડાણભર્યા અભ્યાસો કરવામાં આવે છે. બોગાર્ડસનાં મતે'' નિદર્શ એક પુર્ણ આધારિત યોજના અનુસાર એકમોનો એક સમુહમાથી નિશ્ચિત પ્રતિશત પસંદગી છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન માટેનું અભ્યાસક્ષેત્ર ભાવનગર જિલ્લાનાં નગર ક્ષેત્રનાં કાર્યકર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે.સંશોધનમાં સમગ્ર સમષ્ટિને ન્યાય મળી રહ તેમજ સમષ્ટિનું વાસ્તવિક ચિત્ર મળે તેવા ઉદ્દેશ્યથી ઉતરદાતાની પસંદગી કરતી વખતે સમસ્યા અંગેનું જ્ઞાન,વિચારશકિત વગેરે માપદંડોને ધ્યાનમાંલઈ આ જિલ્લાનાં દરેક નગરમાથી ૧૦ ઉતરદાતાને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

* **માહિતીનું એકત્રીકરણઃ–**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતીનાં એકત્રીકરણ માટે નીચેની માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૧) પ્રાથમિક માહિતી ૨) ગૌણ માહિતી

* **અભ્યાસની ઉપયોગિતાઃ–**

સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસોની ઉપયોગિતા બે રીતે આંકી શકાય છે.

૧) યર્થાથતાના આધારે

૨) વ્યવહારૂ ઉપયોગિતાને આધારે

૧) સંશોધન દ્વારા મળેલ તારણો અને અર્થઘટનો અન્ય સંશોધનોમાં ઉપયોગી બની શકે છે.

૨) સંશોધન દ્વારા નવા અભ્યાસો માટેની ક્ષિતીજો ખુલ્લી બને છે.

૩) પ્રસ્તુત સંશોધન સામાજીક સમસ્યાનાં ઉકેલ માટે નિયંત્રણ માટે તેમજ ભાવિ આયોજન અંગે ઉપયોગી બની શકશે.

૪) પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં સંઘની પરીસ્થિતીનું વર્ણન અને વિશ્લેષણ કરેલુ હોવાથી વાચકવર્ગને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે માહિતી ઉપયોગી બની શકશે.

* **સમાપનઃ–**

સંશોધન રૂપરેખાનાં અંતમાં ટૂકમાં એટલુ જ કહી શકાય કે સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનો મુખ્ય હેતુ તો સમાજમાં પ્રર્વતતી સમસ્યા અને સમાજમાં જોવા મળતું પરીવર્તન અંગેના વાસ્તવિક કારણો સમાજ સમક્ષ મુકી વૈજ્ઞાનિક ઉકેલ આપવા. પ્રસ્તુત શોધ નિબંધ અંગેનો એક માત્ર પ્રયાસ છે કે રાષ્ટ્રવાદી સ્વયંસેવી સંગઠન તરીકે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની વિચારસરણી,કાર્યપધ્ધતિ તેમજ કાર્યકર્તાઓની સહભાગીતા તપાસવાનો પ્રયાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

:::સંદર્ભ સૂચિ:::

1) વરાહપાંડે બા.ના. સંઘકાર્ય પધ્ધતિનો વિકાસ સાધના પુસ્તક પ્રકાશન,અમદાવાદ

2) કેતકર સુરેશરાવ સંઘ કાર્યકર્તા સાધના પુસ્તક પ્રકાશન,અમદાવાદ

3) હો.વ.શેષાદ્રી સંઘ સમયની એરણ પર સાધના પુસ્તક પ્રકાશન,અમદાવાદ

4) શાહ એ.જી. અને દવે જે.કે.સામાજીક સંશોધનની પધ્ધતિઓ અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ

5) શાહ વી.પી. સંશોધન ડિઝાઈન યુનિ.ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

6) Dr.Malkani k.r.The R.S.S. Story Suruchi Publication New Delhi

7) www.rss.org.com

8) www.golwalkarguruji.org.com

निराला के काव्यका अध्ययन

- पंड्या मीना चंद्रकान्तभाई
प्राध्यापक
श्री केलवनी मंडल बी़ एड कोलेज ढसागाँव

निराला आधुनिक युगके काव्य जगतमे कविओ मे अपना शोयँ स्यान रखता है। ऊसने अपने काव्य से राष्ट्रीय चेतनाको ऊजागर कीया। निराला ने जब हिन्दी कविता के क्षेत्र में पदार्पण किया ऊस समय एक ओर तो राष्ट्रीयधारा से जुडे हुए कवि थे,जो प्रायः अभिधात्मक शैलीमे इतिवृतात्मक ढंग की कविताए लिख रहे थे ओर दूसरी और रीतिवादीधारा के अवशेष उच्छिष्ट के स्प मे वे कवि थे जो ब्रजभाषा मे समस्यापूर्ति की परंपरा को अक्षुण्ण बनाये रखने का प्रयास कर रहे थे। इस वातावरणमें निराला ने गीत, कविताए आदि मे नवीन प्राण प्रतिष्ठा के लीए युग की आवश्यकता के लिए, ऊसके अनुस्प कलात्मकता की नई नींवका निर्माण किया। गीत या काव्य के स्पमे निराला की प्रसिध्ध रचना है- 'जुही की कली। -काव्यकी प्रारंभिक पंक्ति है-

"विजन वन वल्लरी पर
सोती थी सुहागभरी-स्नेह-स्वप्न-मग्न-
अमल-कोमल-तनु-तरुणी-जुही की कली,
द्रग बंद किए, शिथिल-पत्रांक में।"

और अंतिम पंक्ति है -

"चकित चितवन निज चारों ओर फेर,
हेर प्यारे को सेज पास,
नम्रमुख हँसी, खिली
खेल रंग प्यारे संग ।
"

इंन्ही दोनो पंक्तियों के बीच में सारा क्रिया-व्यापार संपन्न किया गया है। लक्ष्य करने की बात यह है कि आदि से अन्त तक शब्द लय की तो बात ही क्या है,अर्थ लय भी कही से विच्छिन्न नही होने पायी है। काव्य की प्रत्येक पंक्तिमें उन्होने जिस प्रकार भाव संगति के आधाार पर ह्रस्व और दीर्ध वर्णो की संयोजना की है,सधोष-अधोष ध्वनियो का जिस प्रकार गुंफन किया है, वह काव्य के उद्देश्य को हर प्रकार से पुर्ण बनाने मे सफल हुआ है। इस

प्रकार यदि हम 'भिक्षुक कविता को देखे तो बहुत से ऐसे तथ्य सामने आते है जिनसे कला की नई बारीकियों की झांकी देखने को मिलती है।भिक्षुक अथवा भिखारियो पर हिन्दीमे एक-दो नही अनेक कविताएँ लिखी गई है, लेकिन निराला की भिक्षुक कविता अपने कला वैभव और भाव चित्रण मं बेजोड है। कविता यो शरु होती है-

"वह आता-
दो टूक कलेने के करता पछताता पथ पर आता।"

निराला के काव्य पर द्रष्टि डालने से यह स्पष्ट हो जाता हैं कि उनके प्रारंभिक गीतो में मनोगत भावो का ही अभिव्यंजन हुआ है। इसे उनकी भीतर से बाहर की यात्रा भी कहा जा सकता है। निराला मनोगत भावो को तरह-तरह के बिम्बो और प्रतीको से व्यंजित करने की अनवरत चेष्टा करनेवाले कवि थे। एक उदाहरण देखे-

"दंगो की कलियाँ नवल खुली,
रुप इन्दु से सुधा बिन्दु वह,
रह-रह और तुली"

यहाँ कवि नवीन भाव संसार के दर्शन से उत्पन्न भावनाओं को व्यंजित करने का प्रयत्न कर रहा है। इसी प्रकार 'प्रभाती' कविता मे-

"प्रिय, मुद्रित द्रंग खोलो
गत स्वप्न निशा का तिमिर जाल
नव किरनो से धो को
मुद्रित द्रंग खोलो।"

इन पंक्तियों के माध्यम से कवि ने भावोच्छावासों को मूर्तिमान करने का प्रशंसापूर्ण प्रयास किया है। ऐसे स्थलो पर निराला के कला की खास विशेषता यह है कि वे सूक्ष्मातिसूक्ष्म भावों को नैसर्गिक बिम्बों और प्रतीको के सहारे प्रकट करने में पूर्ण सफल हुए है।कला के संपूर्ण अवयव को एक गीति प्रवाह मे बांधकर सुधड रुपमे प्रस्तुत कर देना साधारण कला-व्यापार नही है।

अब हम निराला के उन गीतो को लेते है जिनमे मांसल और सधन इंन्द्रिक बिम्बो का प्रयोग किया गया है।निराला के इंन्द्रिक बिम्बो की विशेषता यह है कि उसमे मनुष्य के इंन्द्रियो और चेतना के पूर्ण संगुकित रुप के दर्शन होते है निराला के गीतोमे जिस मांसल सौन्दर्य की सृष्टि हुई है वह साक्षीकृत होकर पाठक या श्रोता के सामने आता है।

"स्पर्श से लाज लगी
अलक-पलक मे छीपी छलक।
उर से नव राग जगी।"

इस पंक्तिको पढते या सुनते समय पाठक या श्रोता शृगांर सुख की उसी भावभूमि में पहूँच जाता है, जो काव्यका वर्णविषय है।

इस प्रकार निराला का एक अन्य महत्वपूर्ण गीत है- प्रिय यामिनी जागी। चिकुर खौले बैठी हुई एक सुदर्शना तन्वी का चित्र खींचते हुए निराला ने लिखा है-

"खुले केश अशेष शोभा भर रहे
पृष्ठ-ग्रीवा-बाहु-उर पर तर रहे
बादलो मे धीर उपर दिनकर रहे।"

कहना न लोगो की निराला ने अपनी विविधधर्मी रचनाओ मे उनके स्वभाव प्रकृति और कथ्य के अनुरुप विविध स्तरो पर नवीनतम कला मुल्यो की सृष्टि करते हुए अपने भावों और विचारो को वाणी दी है। उनकी यह कला किसी भी कविता मे आदि से अन्त तक उसके संपुर्ण आवचिक संगठन मे परिव्याप्त और अनुस्युत है। भाषा,शिल्प,शब्द संरचित संस्वना आदि अंतर्भुक्त होकर ही एक विशिष्ट कलाकृति का रुप लेती है। यह बात निराला की लधु गीतियों और अन्य कविताओं के संदर्भ मे भी समवेत रुप से कही जा सकती है।

उसका प्रमुख क्षेत्र काव्य ही रहा है। उसके काव्यमे प्रकृतिको व्यापक स्थान मिला है। उसके काव्यमे प्रगतिवाद और रहस्यवाद के सिध्धांतोका प्रतिपादन किया है। वह एक युगान्तर कवि है। और साहित्य के नवनिवाँण के पथदशँक है और आधुनिक काव्य जगतके निरालामय है।

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

हिन्दी का अतीत और वर्तमान

- प्रा. गामीत फ्रान्सीसकुमार विनोदभाई
श्री डी. के. वी. आर्टस एण्ड सायन्स कॉलेज - जामनगर

भारतीय इतिहास संस्कृति, धर्म और साहित्य के क्षेत्र में कनिष्ठकाधिष्ठि है । योगेश्वर भगवा न श्रीकृष्ण की इस ज्ञान-स्थली आभा में शक आक्रान्ताओं का दुर्मेध अन्धकार विलिन हो गया और जिसनेकाल के बढते हुडा चरणों को अपनी विक्रम संवत नामक मुद्रा से अंकित करके मानो कोल दिया था । साथ ही साथ काव्य जगत के उस अमृतस्पन्दी शीतांशु का प्रादुर्भावभी यहीं हुआ था जिसकी मोहक भाव-चन्द्रिका ने पश्चिम की स्थूलि द्रष्टि को भी योग और भोग का एकत्र दर्शन 'अये लब्धं नेत्र-निर्वाणम्' के पुनीत वातावरण में करा ही दिया । इतिहास और काव्य के इस युग विधाताओं के संदर्भ मेंस्वयं कवि-कुलगुरु की 'ये द्वे कसनं चिधत्त:' वाणी कितनी सार्थक प्रतीत होती है । महाकवि बाण के शब्दों में इस 'पु की पावन गरिमा का अनुमान इसी से लगाया जा सकता है कि भगवान शिव 'कैलाश पर रहनाभूल कर' सदा-सदा के लिए 'महाकाल' के रुपमें यहीं बस गये । यही कारण है कि विश्व कवि कालिदास के यज्ञ ने अपनी 'प्रियतमा का' 'जीवितार्थी' होने के नाते शीध्रता क रते हुए भी अपने संदेशवाहक मेघ को उज्जयिनी से ही गुजरने की सलाह दी, भले ही यह मार्ग उसे कुछ 'वक्र' पड़े । लगता है, कवि को विश्वास था कि उज्जयिनी टेढ़े रास्ते चलने वालों को भी 'सीधी' पड़ती है । यह सब काव्य कृतियां कविने मूल संस्कृत भाषामें निर्मित की। उसके बाद सबका हिन्दी एवं अन्यभारतीय भाषाओं में रुपान्तरीत होकर प्राकृत,अपभ्रंश, अवहट्अ, खडीबोली से होकर फिर शुद्ध रुपमें हिन्दी तक पहुँची । हिन्दी भाषाकी भी

विकासयात्रा बडी लम्बी है । हिन्दी, हिन्दी की भाष है । पहले हिन्दी शब्द भारतवासियों के लिए व्यवह्यत होता था । बाद मेंकेवल भाषा के अर्थ में रुढ़ हो गया । कुछ शब्द जैसे रुसी, चीनी, जापानी, फ्रांसीसी आदि देशवासी और दोनों के लिए प्रयुक्त होते थे । भारतीय स्वतंत्र्य आन्दोलन के परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रीय एकता की स्थापना के उदेश्य से गाँधीजीने हिन्दी के स्थान पर 'हिन्दुस्तानी' को पुन: प्रतिष्ठित करने का प्रयास किया । इस प्रकार हिन्दुस्तानी का अर्थ हिन्दुस्तान के लोग और उनकी भाषा दोनों थे । अर्थादेश के कारण 'हिन्दी' शब्द हिन्दी भाषा का वाचक बन गया था । छठीं शताब्दी में हिन्दी का अर्थ संस्कृत लिया गया था। वहीं तेरहवीं शताब्दी में अपभ्रंश से विकसीत भाषाओं के लिये किया गया । और वही पन्द्रहवीं शताब्दी में वह भारत के विशाल भाषिक समुदाय के बीच प्रचलित सामान्य मिश्रित भाषाके रुपमें विकसित हुई । हिन्दी का प्रचलन मुसलमानों के आक्रमण के पहले से था । सैंकडोवर्षो तक 'भाषा' और 'हिन्दी' दोनो पर्याय की भाँति प्रयुक्त होते रहे थे । उत्तर भारत के गांवो में आज भी भाषाही 'भाखा' कहलाती थी । वह कभी सामान्य संस्कृत, कभी सामा न्य प्राकृत, कभी अपभ्रंश, कभी अवहट्ट और कभी हिन्दी (हिन्दवी) भाषा देशी भाषा के रुप में जानी गई । जनभाषा मूलभाषा (संस्कृत)से सर्वथा असम्बन्ध नहीं हो सकती, उसका

रिक्थ लेकर ही विकसित होती है । भारत के सभी प्रान्तों मेंव्यवह्यत भाषाएँ संस्कृत से न्युनाधिक रुपमें प्रभावित अवश्य हुई । इस दृष्टि से हिन्दी भाषा का अर्थ हुआ भारतीय भाषा अर्थात् संपूर्ण भारत की भाषा ।

हिन्दी का जो विशाल रुप दिखाई देता है उसमें संस्कृत का रिक्थ, प्राकृत, अपभ्रंश और अवहट्टकी परम्परा तथा आधुनिक भारतीय भाषाओं का पूर्ण विकास समाविष्ट है । संस्कृत के बिना हिन्दी में पारिभाषीक शब्दों का निर्माण नहीं हो सकता । प्राकृत अपभ्रंस एवं अवहट्ट को यदि छोड़ दिया जाय तो उसकी सुदीर्ध परम्परा स्थिर नहीं की जा सकती तथा अनेक भाषाओं की साहित्यिक उपलब्धियों –विद्यापति, कबीर, नानक, जायसी, सुर, तुलसी, मीरा आदि के साहित्यिक अवदानों से वंचित होकर हिन्दी का गौरव सुरक्षित नहीं रह सकता । जहाँ हिन्दी पुरे जनमानस को जोड़ती है वहीं संस्कृत उसे समुचे ब्रह्माण्ड से जोड़ती है । हिन्दी भाषा के लिए 'भाखा', 'हिन्दवी', 'द किखनी', 'हिन्दुस्तानी', 'देहलवी', 'रेखा', 'उर्दु', 'खडीबोली', शब्द प्रयुक्त होते रहे है । व्यापक लोकभाषा के लिए 'भाषा' शब्द प्रचलित हो गया था । भारत की व्यापक लोकभाषा में जब अरबी–फारसी–तुर्की के श ब्द प्रयुक्त होने लगे, तब उसे हिन्दी कहा जाने लगा । यह भाषा रुप मुख्यतः शौरशेनी, अप भ्रंश एवं अंशतः अन्य अपभ्रंशो का तत्कालीन विकसित रुप था, आगे चलकर मुसलमानो ने इसमें अरबी–फारसी–तुर्की शब्दों का मिश्रण कर दिया । हिन्दी की सहभाषाओं एवं उपभाषा ओं में खडीबोली का विशिष्ट स्थान है, किन्तुवह उसकी एक सहभाषा है, हिन्दी नहीं ।हिन्दी की विकासयात्रा को तीन काल–खण्डों में विभक्त किया जा सकता है –

(१) प्रथम विकासकाल (आरम्भ से १५०० ई. तक)
(२) द्वितीय विकासकाल (१५०० ई. से १८०० ई. तक)
(३) तृतीय विकासकाल (१८०० ई. से अब तक) (१)

प्राप्त सामग्री के आधार पर यह कहा जा सकता है कि इसका आरम्भ कुछ ओर पह ले हुआ था । सरहया के 'दोहा कोश' से लेकर 'गोरखबानी' तक की भाषाविकास परम्परा भी हिन्दी से सम्बन्ध है । 'हिन्दवी' हिन्दी और मुसलमान दोनो की भाषा बन चुकी थी । सन १८०० ई. में कोर्ट विलियम कॉलेज की स्थापना हुई । इस कॉलेज के अध्यापको प्रो. जान गिलक्रइस्ट, कैप्टन टेलर तथा विलियम प्राईस,लार्ड एमइर्स्ट ने परस्पर विरोधी वक्तव्यों द्वारा हिन्दी और उर्दू के विभेद को तीव्रतर बना दिया । गिलक्राइस्ट हिन्दी को मुसलमानों की भाषा मानते थे । जबकि टेलर, प्राइस, एमहर्स्ट हिन्दी को केवल हिन्दुओं की भाषा कहते थे और उर्दू को मुसलमानो की भाषा । इस प्रकार उन्होंने हिन्दुओं और मुसलमानों के बीच वैमनस्य उत्पन्न किया । यदि हिन्दु और मुसलमान एक साथ रहते, तो भारत में अंग्रेजों का शासन चल नहीं सकता था । महात्मा गाँधी, पुरुषोतमदास टंडन, पं. जवाहरलाल नेहरु, सुभाषचन्द्र बोस आदि राष्ट्रीय नेताओं ने राष्ट्रीय आन्दोलन और राष्ट्रभाषा हिन्दी आन्दोलन को एक इकाई के रुप में देखा । गाँधीजी ने दक्षिण भारत में हिन्दी प्रचार आन्दोलन चलाया।

विरोध भी उनके सहकर्मियों ने ही किया । अनेक प्रकार के विरोधों के बावजूद इस काल में हिन्दी का अत्याधिक विकास हुआ । भारतेन्दु,महावीर प्रसाद द्विवेदी, मैथलीशरण गुप्त, राम चन्द्र शुकल, प्रेमचन्द, शिवपूजन सहाय, प्रसाद, पंत, निराला, महादेवी वर्मा, दिनकर, हजारी प्रसाद द्विवेदी,कामता प्रसाद गुरु, किशोरीदास बाजपेयी,डॉ.नगेन्द्र आदि साहित्यकारों ने हिन्दी भाषा को परिष्कृत एवं समुन्नत करने का स्तुत्य प्रयास किया । हिन्दीके विषय में कवि दिनकर ने कहा था – "हिन्दी केवल राजभाषा या राष्ट्रभाषा नहीं, वह बहुसंख्यक जनता की मातृभाषा भी है ।(२)

वर्तमान में हिन्दी प्रयोग राजभाषा, राष्ट्रभाषा, संपर्कभाषा, मानकभाषा आदि कई रुपों में हो रहा है । सामान्य बोलचाल में शिक्षितों अर्धशिक्षितों और अशिक्षितों द्वारा हिन्दी और अंग्रेजी के मिश्रित रुपका अधिकाधिक प्रयोग अस्वाभाविक है । इस प्रकार का भाषा प्रयोग अस्वस्थ मानसिकता का परिचायक है । भारतीय संविधान के अनुच्छेद ३४३(१) के अनुसार संघ सरकार की राजभाषा हिन्दी बनी । अनुच्छेद ३४३(२) के अनुसार २६ जनवरी, १९६५ तक अंग्रेजी प्रयोग की व्यवस्था की गई और अनुच्छेद ३४३(३) के अनुसार संसद द्वारा अधिनियम पास कर १९६५ के बाद भी 'राजभाषा' के रुपमें अंग्रेजी के प्रयोग का रास्ता साफ कर दिया गया । १९६७ में संशोधित राजभाषा नियम लागु हुआ और अंग्रेजी आज भी भारत में 'राजरानी' बनी हुई है ।

वर्तमान युगमें हिन्दी भाषा ने आज अक्षुण्ण प्रगतिकी है । आज हिन्दी मात्र एक भा षा ही नहीं, अपितु राष्ट्रीय अस्मिता की प्रतीक भी है । इस अस्मिता की अखंडिता पर आज यक्षीय प्रश्नों खडे हो गये है, हिन्दी कहाँ है ? कहाँ होनी चाहिए ? कहाँ और कैसी होगी ? ये 'यक्ष प्रश्न' तब भी थे और आज भी है । आज हिन्दी के सामने सबसे बडी चुनौती सूचना प्रौद्योगिकी को अपनी परिघि में लेकर चलने की है । ईश्वर की कृपा से हम इस चुनौ ती का सामना करने में सक्षम हैं । आज हमारे पास हिन्दीके ऐसे अनेक साफ्टवेयर उपलब्ध हैं, जिनके माध्यम से हम विश्व के अधुनातन एवं अद्यतन चिन्तन को साथ लेकर चल सकते हैं । आवश्यकता इस बात की है कि हमारी आस्था, आत्मबल और विश्वास में कहीं भी कमी न होने पाए । इस साहित्यिक एवं भाषिक समृद्धि के मूल में वह समृद्ध विरासत है, जिसमें हमारे पुरखों एवं आप्तपुरुषों का सर्वोपरी चिन्तन निहित है । हिन्दी की पहली पीढ़ी इसके बहुत निकट थी । आज हम उससे कुछ दूर अवश्य हुए है, किन्तु वह हमारी स्मृति में अभी संचित है ।

हिन्दी ने सुचना, शिक्षा और भाषा प्रोद्योगिकी के अनुरुप इसे बीच अनेक यन्त्रों को आत्मसात किया है । चुँकि उसके पास देवनागरी जैसी वैज्ञानिक लिपि है, जिसमें सभी प्रकार की मानवीय ध्वनियों से सम्बन्धित लिपि चिन्ह हैं और जो कम्प्युटर के सर्वाधिक उपयु क्त है और चूँकि कम्प्युटर क्रान्ति में भारतीय इन्जीनियर बहुत आगे है, इसलिये थोड़े प्रयास से ही हिन्दी में शब्द संसाधन, डाटा प्रविष्ट, स्पेलचेक, डिक्टाफोन, यन्त्रसाधित अनुवाद

और कृत्रिम चिन्तन के कई कार्यक्रम विकसित हो गये है । शेष प्रक्रिया में हैं । हिन्दी भाषा शिक्षण के वेबसाइट बहुत सफल सिद्ध हुए है । अब बाजारवाद से प्रेरित होकर कई विश्व–विख्यात कम्पनियाँ हिन्दी साफ्टवेयर के क्षेत्र में सक्रिय हो गई हैं । इस यात्रिकीकरण के क्षेत्र में हिन्दी ने समस्त भारतीय भाषाओं के समक्ष एक नमूना रखा है । अभी इस दिशामें निरन्तर प्रयास करने की आवश्यकता है ।

प्रत्येक विभाग से शोध समीक्षा, पूर्णपत्रिकाएँ, संदर्भ ग्रन्थ, उपयोगी संकलन, आडियो –वीडियो, सी.डी. कैसेट आदि प्रकाशित होते रहे और पुस्तकालय की भरसक व्यवस्था हो जाए तो पाठकीयता के संकट की समस्या का समाधान खोजते हुए हम प्रतियोगिता परीक्षाओं की ओर उन्मुख युवा प्रतिभा को पर्याप्त प्रश्रय दे सकते हैं । साथ ही हिन्दी छात्रों को साहित्य की व्यावहारिक समीक्षा का प्रशिक्षण भी देसकते हैं । वस्तुत: उन्हें साहित्यमर्मी बनाना ही हमारे साहित्य शिक्षण का मुख्य ध्येय–धर्म होना चाहिए । यह सब पाठय सहगाम, प्रकाशनों और संवादो द्वारा संभव है । हिन्दी में इतना विपुल वैज्ञानिक साहित्य देखकर राष्ट्र पति राजेन्द्र प्रसाद ने कहा था, – "अंग्रेजी में विज्ञान की शिक्षा सब कालनहीं दी जा सकती – मैं वर्तमान पीढ़ी की कठिनाई अनुभव करता हुँ जो मेरे ही समान अंग्रेजी के माध्यमसे शिक्षित हुई है । वे परिवर्तित वातावरण में अपने को ढाल नहीं पा रहे है । उनसे यह अपेक्षा भी नही कंी जा सकती । परन्तु भावि पीढ़ी का भी विदेशी भाषा के माध्यम से पढ़ाना तो उसके साथ अन्याय करना होगा । देशी भाषाओं में वैज्ञानिक साहित्य निर्माण करना असम्भव नहीं होना चाहिए ।"(३)

हमारे पड़ोशी देश अखण्ड भारत के अंग रह चुके हैं । अतअव वे कामचलाऊ हिन्दी से परिचितहो वहाँ हिन्दी का सतत विकास अवश्यम्भावी है । विश्व भाषा के रुप में हिन्दी दिन–प्रतिदिन अग्रसर है । यद्यपि हिन्दी संयुक्त राष्ट्र में विश्वभाषा नहीं बन पाई है, तो भी विश्व में सैंकडों विश्वविद्यालयों में इसका पठन–पाठन हो रहा है । हिन्दी ने पिछले कुछ दशकों में वैज्ञानिक भाषा का रुप धारण कर लिया है । राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा के सन १९५७ के प्रतिवेदन में लिखा है – " हमारे पास फ्रांस,जापान तथा अन्य देशों से पत्र आते रहते है जो वहाँ हिन्दी सीखने की सुविधा चाहते है । अफ्रीका से समिति की परीक्षाओं में प्रतिवर्ष हजारों की संख्या में परीक्षार्थी सम्मिलित होते हैं । हांगकोंग, किजी, ईग्लैंड, वेस्टइंडीज, स्याम, सीलोन में बडे उत्साह से हिन्दी सीखने की ओर लोग ध्यान दे रहे है।४

आज हम सबको अपना उत्तरदायित्व समझना चाहिए । मैं मानता हुँ कि हिन्दी भाषा भाषी अपनीभाषामें लिखने में संकोच करते है, अन्य भाषाभाषी इतना संकोच नहीं करते। हिन्दी वालों को 'वसुधैवकुटुम्बकम' की ही अधिक चिन्ता है, अपने क्षेत्र की चिन्ता केवल चुनाव के सम्बन्ध में ही दिखाई पड़तीहै । चदि हम सभी आज त्याग, तपश्चर्या, नि:स्वार्थता तथा सेवा का व्रत ले लें तो हिन्दी उत्तरोत्तर व्यापक बनेगी इसमें तनिक भी सन्देह नहीं । आज भले ही हिन्दी के उपर निराशा के काले बादल गड़गड़ाहट के साथ छाये हुए हो परन्तु वह दिन दूर नहीं जब बादल छटेंगे और शरद का लीन निर्मल सुर्य रश्मियों में राष्ट्रभाषा

हिन्दीका मुख उत्फुल्लित दीख पड़ेगा । मार्ग कठिन है, तलवार की धार के समान, लेकिन यदि हिन्दी का अस्तित्व बनाए रखना है तो हमें पथ पर चलना होगा । हिम्मत से, धैर्य सेत था आत्मविश्वास से –

"उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरात्रि बोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुग्रपथस्तत्कवयो वदन्ति ॥"(४)

संदर्भ सूचि

(१) हिन्दी का अतीत और वर्तमान, डॉ. त्रिभुवननाथ शुकल, पृष्ठ. ९
(२) हिन्दी का अतीत और वर्तमान, डॉ. त्रिभुवननाथ शुकल, पृष्ठ. १९
(३) हिन्दी का अतीत और वर्तमान, डॉ. त्रिभुवननाथ शुकल, पृष्ठ. ६५
(४) हिन्दी का अतीत और वर्तमान, डॉ. त्रिभुवननाथ शुकल, पृष्ठ. ६६–६७

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

हिन्दी के आंचलिक उपन्यासो में मुल्य संक्रमण

- वहीया संगीता अेम.
अेम.अे., बी.अेड्, नेट,
आसी.प्रोफेसर
आर.आर.लालनकोलेज, भुज-कच्छ

स्वातंत्रयोर हिन्दी उपन्यास की अधिकतर उपलध्धियों ओचलिक कही बानेवाली कृतिया से जुडी है। और उनमे से ज्यादातर कथित बिखराव शिल्पमें रचित है। दलित जीवन पर लिखी गइ है। अधिकतर औपन्यासिक रचनाए आचालिकता से युकत है। यह आंयालिकता केवल हिन्दी उपन्योसो की नही समुचे भारतीय साहित्य की उल्लेखनीय प्रवृति है। जीसके पीछे सांस्कुतिक पुनःसरूध्दार की विश्वव्यापी मानसिकता सकीय है। जिसप्रकार होंडीमे इग्लैंड का वसेक्स अंयल फाकनर में अमेरीका के दक्षिण अंयक अपने समस्त रस गंधा के साथ उभरते हे। उसी प्रकार रेणु में पुणिमा अंयल गणेश नारायण दाइडेकर(मराठी में बराड अंयळ सतिनाथ भाइडु मे बंग अंयळ और जवेरचंद मेधाणी गुजरातीमें सौराष्ट्र अंयल उजागर हो जाते है। युरोप सहित विश्व और भारत के बीच आंयलिक साहित्य के निर्माणरंजा के बीच यधिप पुरी एक सताल्यि के और प्रवृतियो की एकरूपता मिलती है।

हिन्दीमें आयलिक उपन्यासो के प्रभाव के बारे में पर्याप्त मतभेद है। कुछ विदानो ने मन्नन दिवेदी गजपुरी को इसका श्रुधि दिया तो कुछाएकने नार्गाजुन को लेकीन बहुत से आलोचकोने रोणु को हि पहेला आंयलिक उपन्यासकार माना। क्योकि उनका लिखा हुआ मैळा आंयक में ओयलिकता के दर्शन होते है। नागाजुन भैखप्रसाय गुप्त हिमांशु श्री वास्तव रहीमासुम रजा रामदरश मिश्र विवेकी राय श्री चंन्द्र तथा शिवप्रसाद सिंह आदि लेखको अपनी कृतिया में आंयल को चित्रित किया आलोचको के विचार में असुदरता और असंगतियो के चित्रण की व्यापकता के बावजुद आंचलिक उपन्यासो में मानवीय सवेदना की छवी की उपस्थिती आखास्त करती है। रामदरश मिश्र के शिब्दोमें पिछडे हा इलाको को उपन्यासका श्रेत्र बनाकर उपन्यासकार उपेक्षित जीवन के प्रश्नो आकांक्षाओ तथा गरीबी और अशिक्षा जन्य विषमता एंव असुंदरता का अंकन होता है। और इन सबके बिच भी मानवीय संवेदना की छवि को अंकितकर उधर हमारा घ्यान आकृष्ट करता है। इस प्रकार वे हमारे सौन्दये बोध और संवेदना का विस्तार करता है। अनदेखी जीवन छबिया हमारे सामने उवागर हो उठती है।

[हिन्दी के ओयलिक उपन्यास(सं) पु. 13]

आंचलिक उपन्यास के संबध में यह लगभग सर्व संम्मत हे कि इनमे क्षेत्र विशेष का जीवन सत्य उदघाटित होता है। कुछ विद्वानो का मानना है कि यह क्षेत्र विशेष या अंयलविशेष गांव भी हो सकता है। और शहर थी हो सकता है। लेकिन हिन्दी के आंयलिक उपन्यासो को देखते हुए ये कहा जा सकता है कि आंचलिकता का संबध पिछडे हुए ग्रामीन जीवन से हि है। नगर और कस्बे के जीवनपर आधारित बहुत से उपन्यास एसे मिल जायेगें जिसमें चरित्रो की उपेक्षा आंचल अधिक मुखर होता है।

वस्तुतः नगर केन्द्रत उपन्यासो में लोक संस्कुतक का स्पर्श नाम मात्र का होता है। इनमे लोक जीवनकी रंगत,बिंब, प्रतिक और शब्दावली उसी रूपमें आते है। जीस रूपमें कीसी इंगरूप में कोई शो पीस इसके अतरिक अपनी सांस्कृतिक विरासत से गहरे जुडे आंचलिक उपन्यासो में नये मुल्यो और पुराने मुल्यों दंन्द और फिर मुल्यो संक्रमण के जो विस्तृत चित्र लगते है। वे नगरबोधी उपन्यासो मे कम है। औघोगिकिकरण आदि का फल नगरजीवन इस तरह का दन्द को बहुत पहेले झेल चुका है। इसलिए आंचलिक उपन्यास उन्ही उपन्यासो को माना जाना याहिए जो

मुखतः ग्रामीण पृष्टभुमी पर आधारित है। और जीनमे उन ग्रामीण अंचल या पिछडे अंचल का वर्णन इतने विस्तार से हुआ हो की अंचल की नायक लगे

आंचलिक उपन्यासकारो ने स्वंय स्पष्ट किया है कि उनके उपन्यासो में व्यकत मुल्यक्षेत्र विशेष के न होकर पुरे समाज के है। रामदरश मिश्रने पानी के प्रचार के पुर्वभास में लिखा है

इसी प्रदेश की व्यापक पृष्टभुमी पर जो मानव मुल्यो और उच्चतर सत्यो के रूप उभरते है। वे इक देसीय न होकर पुरे सबाब के है।

संदर्भ(पानी के प्रचीर पुर्व भास)

यही मांनसीकता अन्य उपन्यासकारो की भी है। उान्होने ग्रामीण जीवनमें घट रहे बहु आयामिय मुल्य संकमण को इस प्रकार प्रस्तुत किया है की वह पुरे भारतीय सबाब में परिवार जाति को संप्रदाइ आदि के स्तर पर हो रहे मुल्यं संकृमण का साक्ष्य बन गया है।

औधोगिकरण, शहरीकरण,शिक्षा का प्रचार राजनितीक कस धुस पोंढ आदि उनके कारणो से परंपरागत मुल्यो बम विचलन विस्तार के साथ किया है उसका परिणाम अच्छा और बुरा दोनो है। कही कही आधुनिकताने रूढीयो को तोडने में महत्वपुर्ण भुमिका निभाई है तो कही तो कहीं आपसमें सदभावना को आंच आई है। उपन्यासकारो नें सभी परिवर्तन को तटस्थ भाव से नही लिया। देखना यह है कि सामजिक मुल्यो का संकमण कहां उन्हे आहत करता है।

संयुकत परिवार से सबंध परंमपरागत मुल्य अवस्था में बडो का अधिकार और परंपरा की पवित्रता सार्वधिक महत्वपुर्ण माने जाते है। स्वतंत्रता के बाद भारतीय समाज में संयुकत परिवार का विघटन होने के कारण न तो बडे के अधिकार सुरक्षित है। और न उनकी परंपरा पारिवारीक मुल्य की प्रकीया नगर महानगर में जितनी तीव्र रही पिछडे आंचलो में उतनी तेज नहि रही। फिर भी आचालिक उपन्यासो में श्रधा सम्मान, अनुसासन, सहयोग, आदि मुल्यो के इस अव मुल्यनको उसकी संपूर्णता में प्रस्तुत किया गया है। नई रोशनी पिढीया का अंतराल आदि उनके कारणो से माता पिता को आज वह सम्मान प्राप्त नहि है। जो कभी आचरण के प्रतिमानो में प्रमुख था श्रवणकुमार राम आदि के भियक आदि बहुत से युवको को प्रभावित नहि करते। अलग अलग वेतरणी के हरिया को भी रूचिकर नही

(संदर्भः यह अंधा समजता है कि में कवर में बिठाकर ढोता रहुगां। अलगालग वेंतरणी)

हरिया द्वारा पिता के अपमान के कारण सुद्व आर्थिक है जबतक खैतो में उत्पादन सही था हरिया के परिवार में सुख शांति थी। लेकिन प्रकृति के प्रकोपवश वजा भरपुर परिश्रम के बावजुद घर की स्थिती नही सुधरती तब घरेलु संबध गडबडा जाते है। शहर में काम करने वाला ग्रामीण युवक मुरतिया अपने पिता जीवन के अनुसाशन को सहि नही मानता। वह अपशब्दो का जवाब अपसब्दो से देता है।

(संदर्भः तुम गवार कहा रहो साहब बेटोकी बराबरी करते हो। गाली वाली बाकी तो ठीक नही होगा बल हुकारता हुआ पृ.138)

पिता के अवज्ञा का भाव न केवल छोटे हरियो मुरतिया जैसे अशिक्षत युवको में है अपितृ कुछ पीढी-लिखी युवा पीढी भी पितृभकित के आदर्श से विचलित हो उठी है। उसका उदारण रागदरबारी में सापन वहि जैसे युवको को देखा बा सकता है। इस विवेचन से यह समजना भुल होगी की आचलिक उपन्यासो में श्रध्धा समान आदि मुल्यो को नेस्तनाबद होते दिखाया गया है। बलकि अधिकतर उपन्यासो में माता पिता और संतित के पारसपरिक लगाव और निकटता के बहुत से प्रमाण मिल जाते है। उ.दा भोलेनाथ (दहोती दुनिया) परबतीया(नही फिर वह चली)

अन्य बडो की प्रतिष्ठा,बधुत्व प्रतिबुन आपसी नेतादारी आदीपर गहराते संकट कोली चरितार्थ किया गया है। इस मुल्य संकट का कारण प्राप्त आर्थिक है। रतिनाथ की चाची में गौरी और कमल मुखी (सास बहु) के संबध खराब होने के कारण में आर्थिक स्थिती है। गौरी चाहकर भी सडक निर्माण के भाग दो रूपये चंदा नहि दे पाती। लोकत्रुण की आजाद बहु अपनी चचीया सास की खुली अवज्ञा करती है। वह बात अलग अलग वैतराणी में बताया गया है

उपन्यासकारो ने अपने आंचलिक उपन्यासो में अस्ति मुल्यो और नास्ति मुल्यो को भी चित्रित किया है। संकमण की दिसा आस्ति मुल्यो की और है किन्तु उपन्यासो ने आस्ति मुल्यो को अपना भरपुर सर्मथन दिया है।बल तुटता हुआ में मुरतिया आदि एक मुल्यबाध का प्रतिनिधि है। तो सतिस दुसरो। बिरजु और चन्द्रकनन्त की मुल्यगत मानसीकता परस्पर विपरीत है। इसमे बडे भाई कजु के प्रति बिरजु का बैर भाव इसी प्रकार का है बिरजु न केवल बडे भाई की प्रवित्रता पर संदेश करता है अपतु उसकी बाह मरोड कर बुरी तरह तरह अपमानीत करता है। इसमे सतिश और चन्द्रकात का आदर्श बंन्धुत्व भी प्रकासित है।

मार्कसवारी इष्टिकोण के तहत उत्पायतर शकित और उत्पादन सबंधो के संपुर्ण योग सेक सबाब की आर्थिक संरचना निर्मित होती है। इसी नीव पर समाज की संरचना खडी होती है। संरचना की जब भाई से चलनेवाली चक्की आई तब पुंजिवारी व्यवस्था आ गई। आर्थिक संरचना के बदलने का प्रभाव पारिवारीक संबधो पर बहुत स्पष्ट दिखाई देता है। सांमतवादी युग में घर का वायो वृध्ध व्यकित मुखीया और सर्व शकित संपन्न था। इसलीए सेवा श्रध्धा आदेश पालन विनय आदि मान्यताएं महत्वपुर्ण थी। पुंजीवादी संरचना में महत्व कमानेवाले का हो गया और स्वार्थ असाहिकता आदी का बोलबाला हो गया। इस तरह पारिवारीक व्यवस्था में मुल्यो की निम्न स्थिती की और स्थापनातरण के पीछे आर्थिक संरचना के दबाव की भुमिका पर्याप्त उल्लेखनीय है। इसमे विषेश घ्यान आकृत करता है शाषक वर्ग का चित्रण जिसमे विपरित प्रकृति के मुल्यो की टकराहट मघ्यमवर्ग और निम्न वर्ग के स्तर पर अधिक तीव्र है। इसका मुख्य कारण आर्थिक है शाषक वर्ग के पिता पुत्र पाप्यः एक जैसा शोचते है और करते है। जैपाल सिंह बुझारथ(अलग अलग वैतरणी) त्रिभुवन आबाद(लोक ऋण) वैधजी रूपम(राग दरबारी) इसके उदारण है हनुमान प्रसाद अपार जायदाद और धन का स्वामी है। अधिकतर संपति दुसरो से छलकर या दलकर लेता है। वह दया परोपकार आदी मुल्यो से शुन्य है। सायद ही कोई ऐसा दुगुर्ण होगा जो हनुमान प्रसाद में नहो भुनेस्वर भी अपने पिता के पथ चिन्हो पर चला है।

निम्नवर्गीय,निम्नवर्गीय परिवारो में मुल्यो और विचारो के स्थर पर पीढी अंतराल विस्तृत और निविवाद है शिक्षा नई विचार सरणिया कार्यकारण सबंध का ज्ञान आदि कई बातो से यह अंतराल निर्मित हुआ है। जिंदगीनामा के फरमान अली अपनी गरीबी के लिए तकदीर को दोसी मानता है लेकीन उसका बेटा मेहेरअली इसके लिए जिमेंदार को उतरदारी मानता है वह अपने संघर्ष में सफल होता है जब साह जमीनपर उसकी भिल्कियत मानते का तैयार हो जाते है। बलयनमा का बोध भी अपनी पिछडी पीढी के मुल्यो से आमहदी है। निम्न और निधन कामें पीढ ीया का मतभेद प्रायः शोषण को स्वीकार और अस्वीकारने को लेकर है। जबकी मध्यमवर्ग में यह अंतर श्रध्धा सम्मान आदि मुल्यो की अवज्ञा के रूपमें प्रायः आया है। इसका कारण आर्थिक परिस्थिती है। अपनी आर्थिक परिस्थितीयो कठिनायो के कारण ही नई पीढी उग्र और उददंड दिखाई देती है। और अधिकतर स्थलो पर वह अपनी दुर्गति के लिए पुरानी पीढी को जिन्मेदार मानती है। इस तराह मुल्यो दंद स्वभाविक है। कुछ स्थिती को छोडकर नई युवा पीढी इस शोषण को एकदम नकार रही है तो यह एक शुभ लक्षण है।

नगर महानगर जीवन पर लिखे गये बहुत से उपन्यासो मे विवाह की प्रासंगिकता पर जिस तरह बारबार प्रश्न चिन्ह लगाया गया और नर नारी के काम संबधो को लेकर यौनवर्जनाओ को नकारने का साहस दिखाया गया वह आंचलिक उपन्यासो में विरल है झुठा सच अंधेरे बंध कमरेमें एक पति के नोटिस और उखडे हुए लोग आदी में पति पत्नि के संबधो में तनाव के समान्तर जिस तरह नई मर्यादाओ के उन्मेष का रेखाकिंत किया गया है उस तरह की चेतना धरती लहरे

और मनुष्ट जैसे कुछ एक उपन्यासो में ही उपलब्ध है। जिन नारीयो के पति के परमेश्वरत्व और जन्मो जन्मातर के सबंध को नकारने दिखाया गया है उनकी यह परंपरा विरोधी धारणा अकारण नहि है। या तो उनके पिछे आर्थिक विषेश भाग या नई मुल्यो मर्यादा को स्वीकारने का दुस साहस है। केवल यौन बुभुक्षा के लिए पर पुरूष गामी नारीयो आंचलिक उपन्यासो में कम है अधिकतर उपन्यासकार नए मुल्यो बोध के हावी होते हुए भी पति पत्नि के संबध को भंग होने देने के पक्ष में नही है। पति तत्नि के संबधो में आए बदलाव के समांतर मुल्यो के संक्रमण को समजाते हुए अंततः शारिरिक पवित्रता एक निष्ठा प्रतिवृत आदि मुल्यो को प्रायः प्रासंगीक ठहराया गया है। स्थिती विषेश में ही इसके उल्लंधन का औचित्य माना गया है।

इस सभी मुल्यो के अलावा भी अनेक उपन्यास कारोने अपने उपन्यासो में और मुल्यो को भी अपने पात्रो के द्वारा स्थापित करना चाहा है जैसे की जातिगत, वर्णगत,मुल्य,मर्यादाए, कुलीनता और कुलमर्यादा,योन संबधो का समर्थन,जातिप्रथा नाबुदी, दलीत वर्ग का उग्र चित्रण और उसका विद्रोह और नारी जीवन से जुडे मुल्यो में परिवर्तन की आहट' मुल्यो को प्रस्तापित करना चाहा है।

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ભારતનું સામાજિક દૂષણ : રાજનીતિ કે જાતિવાદ

- પ્રજાપતિ ગણેશ એસ.
એમ. એ., એમ.ફિલ.

'Man is Social Animal' સમાજ વગર મનુષ્યનું જીવન અશક્ય છે. તેથી માનવ અસ્તિત્વ અને માનવવિકાસ માટે સમાજ ખૂબ જ અગત્યનો છે.ભારતની સંસ્કૃતિ એ શ્રેષ્ઠ સામાજિક વ્યવસ્થા ધરાવતી વિશ્વની સૌથી પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિ છે. ઉચ્ચતમ સામાજિક મૂલ્યો, રીતરિવાજો અને સામાજિક વારસો ધરાવતો ભારતીય પરંપરાગત સામાજિકતામાંથી આધુનિક સામાજિકતા તરફ ઝડપથી ગતિ કરી રહેલો છે. ભારતીય સમાજમાં આવતા અનેક ઝડપી પરિવર્તનોના કારણે તેની સ્થાપિત વ્યવસ્થાઓ, મૂલ્યો, ધોરણો વગેરેમાં ઝડપથી ફેરફારો આવી રહ્યા છે. જેના લીધે નવી અને જૂની વ્યવસ્થા વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થવાથી સમસ્યાઓ સર્જાય છે.

ભારતીય સામાજિક રચના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભારતની સામાજિક રચનાનો ફાળો ખૂબ જ અગત્યનો છે. ભારતીય સમાજને મુખ્યત્વે ચાર વર્ણવ્યવસ્થામાં વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે. (૧) બ્રાહ્મણ (૨) ક્ષત્રિય (૩) વૈશ્ય (૪) શુદ્ર

આ વર્ણવ્યવસ્થાનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્યને તેના કાર્ય કે કર્મ અનસાર ઓળખ આપવાનો હતો. રૂા ચાર વર્ણને પોતપોતાના પ્રસ્થાપિત નિયમોથી નિયમબદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ સમય જતાં આ વર્ણવ્યવસ્થાએ જ્ઞાતિ કે જાતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું અને તેન પ્રસ્થાપિત નિયમોએ જડતાપૂર્વકના રિવાજો કે દૂષણોમાં ફેરવાઈ ગયા.

રાજનીતિ એક દૂષણ

ભારતીય સામાજિક સંરચના જ્ઞાતિવાદ પર આધારિત છે. પરંતુ ભારતના બંધારણે સમયસૂચકતા વાપરીને ભારતીય સમાજને આ દૂષણથી બચાવવા માટે દેશને 'બિનસાંપ્રદાયિકતા' જાહેર કરેલ છે. ભારતીય બંધારણે તમામ ધર્મો, જાતિ, સંપ્રદાયોને સમાન દરજ્જો આપેલ છે. જ્ઞાતિવાદના પડકારનો સામનો કરવા માટે ભારતીય બંધારણમાં નબળા અને પછાત વર્ગો, લઘુમતીઓ, આદિવાસીઓ વગેરે વર્ગોની સુરક્ષા, કલ્યાણ અને વિકાસ માટેની સ્પષ્ટ અને અલગ જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલ છે. ભારતમાં તમામ નાગરિકોને સમાન રીતે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય પ્રદાન કરેલ છે. તેમજસમાન દરજ્જો અને સમાન તક પ્રાપ્ત કરાવે છે. બંધારણના આર્ટિકલ-૧૫માં આની સ્પષ્ટ જોગવાઈ છે. આઝાદી સમયે એવી જોગવાઈ

કરવામાં આવેલી હતી કે લઘુમતી નબળાં વર્ગો તથા પછાત વર્ગોની પ્રજાને સામાન્ય પ્રવાહમાં લાવવા તથા દેશના વિકાસની મુખ્ય ધારામાં સમાવેશ કરવા માટે ૧૦ વર્ષ સુધી અનામત કક્ષાના લાભો આપવા આ જોગવાઈ માત્ર ૧૦ વર્ષ સુધી જ ચાલુ રાખવાની હતી. ત્યારબાદ આ અનામત રક્ષણને રદ કરવાનું હતું. પરંતુ રાજકારણના પાશિદા ખેલાડીઓએ આ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ પોતાની ગંદી રાજરમતમાં કરીને તેને હંમેશને માટે ચૂંટણી જીતવાનું બ્રહ્માસ્ત્ર બનાવી દીધું. પોતાની વોટબેન્કની રાજનીતિમાં અનામતના કવોટા યથાવત રાખીને દેશને જાતવાદી રાજકારણનાં અખાડો બનાવી દીધો. આજે દેશમાં વોટ માત્રને માત્ર જ્ઞાતિ કે પક્ષના આધારે અપાય છે. ચૂંટણીનો એજન્ડા વિકાસ કે પ્રગતિના વચનોથી નહી. પરંતુ ચોક્કસ જ્ઞાતિ કે જાતિને પ્રલોભનો આપીને રચવામાં આવે છે.

જાતિવાદ એક દૂષણ

ભારત બહુધર્મી દેશ છે. જેમાં હિંદુ, મુસ્લિમ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ, ઈસાઈ, પારસી, યહુદી, વગેરે ધર્મનું પાલન કરતાં લોકો વસે છે. પરંતુ એક સમયે માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા કાજે એક રસ થયેલાં આ તમામ લોકો આજે સાંપ્રદાયિકતા અને જાતિવાદના વાડામાં વહેંચાઈ ગયા છે. પોતાની જાતિ જ શ્રેષ્ઠ છે કે બીજાની જાતિ તુચ્છ કે હલકી છે. એવી માનસિકતા ધરાવતાં થઈ ગયા છે. જેમ બીજા વિશ્વ યુદ્ધના રચયિતા હિટલરની એવી માનસિકતા હતી કે પોતે આર્યકુળનું સંતાન છે. અને આર્યો જ શ્રેષ્ઠ છે. યહૂદીઓ હલકા વર્ણના છે. એવી માનસિકતા પરિણામે વિશ્વને ભયંકર યુદ્ધનો સામનો કરવો પડ્યો જેના આપેલા ઘાવ આજ સુધી રૂઝાયા નથી. તમામ ધર્મો, જાતિઓ, સંપ્રદાયો એ સરસ રીતે જાણે છે કે જાતિવાદ એ વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશના વિકાસને અવરોધતું પરિબળ છે. પરંતુ સત્ય જાણવા છતાં બધા આંખ આડા કાન કરી બેઠા છે. જો કે આ સામાજિક દૂષણને પોષવામાં બીજા એક સામાજિક દૂષણનો બહોળો હાથ છે અને તે છે રાજનીતિ.

દૂષણની અસરો

જ્ઞાતિવાદે એ પોતાની રીતે પણ એક સામાજિક દૂષણ છે. અને આ દૂષણને રાજનીતિ દ્વારા પોષીને વધુને વધુ ભયંકર રાક્ષસનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. મૂર્ખ રાજકારણીઓ માત્રને માત્ર પોતાની વોટબેન્ક બચાવવા માટે આ જાતિવાદના ભયંકર રાક્ષસને ભારતની સામાજિક એકતા, અખંડિતતા, દેશભાવનાને ગળી જવા માટે ખુલ્લો મૂકી દીધેલ છે. આ રાજરમતના કારણે આજે દેશ ટુકડા-ટુકડીઓમાં વિભાજીત થઈ ગયો છે.અને વધુને વધુ થઈ રહ્યો છે. પોતાની ભાષા, સંસ્કૃતિ તથા ધર્મના આધારે અલગ રાજ્યોની માગણી અગાઉ કરવામાં આવેલ છે અને અગાઉ તેને સ્વીકારવામાં પણ આવેલ છે. પણ એ દિવસ દૂર નથી કે પોતાની જ્ઞાતિ

કે જાતિના આધારે અલગ રાજ્યની માગણીઓ કરવામાં આવશે અને આશ્ચર્યોની વચ્ચે તેને સ્વીકારવામાં પણ આવે. પોત પોતાના જ્ઞાતિછાદના કુંડાળામાંથી સામાન્ય માણસ કે પ્રજા ક્યારેય બહાર આવીનેદશેના આર્થિક કે સામજિક વિકાસવિશે વિચારવાનો કોઈ પ્રયાસ જ કરતી નથી. જ્યારે પણ દેશની એકતા કે અખંડિતતાની વાત આવે છે. ત્યારે રાજકારણીઓ પોતાના વિસ્તારની જાતિઓને ઉશ્કેરીને જ્ઞાતિવાદના વમળને વધુને વધુ ઊંડા બનાવે છે. પરિણામે એકમત થઈ શકતા નથી. ભાવાત્મક એકતા કેળવી શકતાં નથી. અને રાજકારણીઓની રાજનીતિની આ ગંદી રમત ચાલુ રહે છે.

ધાર્મિક જાતિવાદ, આંતરધાર્મિક જાતિવાદમાં ખાસ કરીને છાશવારે થતાં કોમી હુલ્લડો, પ્રજાની માલમિલકત અને જાતનું નુકશાન જેમ કે

- શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીના મૃત્યુ વખતે દેશમાં શીખો વિરુદ્ધ ફાટી નીકળેલી હિંસાના બનાવો.
- ગુજરાતના ગોધરા તાલુકામાં અયોધ્યાથી પરત ફરી રહેલા રામભક્તો પર મુસ્લિમો દ્વારા હુમલો.
- આંતરધાર્મિક જાતિવાદ તરીકે ઈસ્લામ ધર્મમાં સિયા અને સુન્ની, બૌદ્ધ ધર્મમાં મહાયાન અને હીનયાન, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ.

જાતિવાદ, રાજનીતિ દોઉં ખડે
કિસકો કહું કલંક ?
બલિહારી હમારે સમાજ કી
જિન્હેં બનાયેં દોનોં કો 'જનક' !

સમસ્યાનો ઉકેલ

પ્રાચીન સંસ્કૃતિ એ આપણામાં એવા સંસ્કારોનાં બીજવરોપ્યાં છે કે જ્યારે પણ આપણી અખંડિતતાની કસોટી થાય છે. ત્યારે આણે એક સાથે જતે સફળતાપૂર્વક પાર પાડી છે. જ્યારે પણ ભૂતકાળમાં આ દેશ પર વિદેશી આક્રમણો થયાં છે. ત્યારે આ દેશની પ્રજાએ એક સંપથી તેનો વિરોધ કરીને પોતાને આઝાદ કરી છે. પરંતુ આ વખતે દુશ્મનો બહારના નથી ઘરના જ છે. સમસ્યા આપણ સામાજિક દૂષણો છે. તેથી તેનો સામનો પણ સામાજિક રીતે જ થવો જોઈએ. આપણા વઠાઓએ કહ્યું છે કે 'વહોળાનું પાણી ગંધાય છે પણ વહેતું પાણી ગંધાતું નથી.' તેથી આપણે પણ આપણી જડ જેવી વર્ણવ્યવસ્થામાં રહીશું. જ્ઞાતિવાદના ખાબોચિયામાં રહીશું તો ખાબોચિયાના પાણીની માફક ગંધાઈ જઈશું. વળી 'પરિવર્તન એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે.' તેથી સામાજિક

પરિવર્તન અનિવાર્ય છે. આજના સમયની તાતી જરૂરિયાત છે તે દ્વારા જ જ્ઞાતિવાદના વાડામાંથી બહાર આવીને સાચા દેશપ્રેમને દર્શાવી શકાશે. જો સમાજ પોતાનીરીતે જ આ જ્ઞાતિવાદનું બંધન ફગાવી દેશે તો રાજકારણીઓની રાજનીતિનું આ બ્રહ્માસ્ત્ર આપોઆપ બુઠ્ઠુ થઈ જશે.બંને સામાજિક દૂષણોનો એક ઉપાય છે. જડ વર્ણવ્યવસ્થામાંથી બહાર રાખી, સ્વાર્થવૃત્તિ ત્યાગીને દેશપ્રેમ, દેશની એકતા અને અખંડિતતા વિશે વિચારવું, સમગ્ર દેશની પ્રગતિ અને વિકાસની દિશામાં પ્રયત્નશીલ બનવું. એક ક્ષણ માટે વિચારો કે દેશની સીમાની સુરક્ષા કરતો સૈનિક જો આવા દૂષણોમાં સપડાઈ જાય તો શું તે દેશની રક્ષા કરી શકે ? શું આપણે સલામતીથી જીવન જીવી શકીએ ? જો એક સૈનિક આ દૂષણના બંધનોને ફંગાવી શકે તો આપણે કેમ નહીં ? દેશપ્રેમ બતાવવા માટે સૈનિક બનવું જરૂરી નથી. તે તો સામાન્ય નાગરિક બનીને પણ બતાવી શકાય. જૂના, સામાજિક બંધનો, રીતરિવાજો, જડ માન્યતાઓ, વર્ણવ્યવસ્થા વગેરેનાન મૂળ ખૂબ જ ઊંડા છે. તેને તાત્કાલિક તો ઉખેડીને ફેંકી શકાય તેમ નથી. પરંતુ સાચી શ્રદ્ધાથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આ કામ એટલું મુશ્કેલ પણ નથી. સમાજના વિકસના પગથિયાં ચડાવ માટે બધાં પગથિયાં પર અડચણરૂપ ઠોકર છે. આ જાતિવાદ અને રાજનીતિ. તેને સમાજમાંથી દૂર કરીને સમાજને સાફ સ્વચ્છ બનાવીએ. આવતી પેઢીને એક સુંદર સમાજની ભેટ આપીએ.

છે મુશ્કેલ, કાંટાળો માર્ગ, પણ અને ચાલીશું.
છે ખબર, મળશે પછડાટ, પણ અમે ચાલીશું
છો આવતી ઝંઝાવતી, આફતો આ જીવન સફરમાં
જનાખી છે મધદરિયે નાવ, પણ અમે ચાલીશું.

Keep walking ahed
Jai Hind

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

First Three Five-Year plans of India

- Desai Vaishali Maganbhai
M.A., M. Phill.,

The economy of India is based in part on planning through its five-year plans, which are developed, executed and monitored by the Planning Commission of India. The eleventh plan completed its term in March 2012 and the twelfth plan is currently underway. Prior to the fourth plan, the allocation of state resources was based on schematic patterns rather than a transparent and objective mechanism, which led to the adoption of the Gadgil formula in 1969. Revised versions of the formula have been used since then to determine the allocation of central assistance for state plans.

The first Indian Prime Minister, Jawaharlal Nehru presented the first five-year plan to the Parliament of India and needed urgent attention. The total planned budget of ₹2069 crore was allocated to seven broad areas: irrigation and energy (27.2 percent), agriculture and community development (17.4 percent), transport and communications (24 percent), industry (8.4 percent), social services (16.64 percent), land rehabilitation (4.1 percent), and for other sectors and services (2.5 percent). The most important feature of this phase was active role of state in all economic sectors. Such a role was justified at that time because immediately after independence, India was facing basic problems—deficiency of capital and low capacity to save.

The target growth rate was 2.1% annual gross domestic product (GDP) growth; the achieved growth rate was 3.6%. The net domestic product went up by 15%. The monsoon was good and there were relatively high crop yields, boosting exchange reserves and the per capita income, which increased by 8%. National income increased more than the per capita income due to rapid population growth. Many irrigation projects were initiated during this period, including the Bhakra Dam and Hirakud Dam. The World Health Organization, with the Indian government, addressed children's health and reduced infant mortality, indirectly contributing to population growth.

At the end of the plan period in 1956, five Indian Institutes of Technology (IITs) were started as major technical institutions. The University Grant Commission was set up to take care of funding and take measures to strengthen the higher education in the country. Contracts were signed to start five steel plants, which came into existence in the middle of the second five-year plan. The plan was successful. Target Growth: 2.1% Actual Growth: 3.6%

First Plan (1951-1956)

• Industrial sector

• Energy, Irrigation

• Transport, Communications

Land rehabilitation

• Social services

• Development of agriculture and community

• Miscellaneous issues

The target set for the growth in the gross domestic product was 2.1percent every year. In reality, the actual achieved with regard to gross domestic product was 3.6 percent per annum. This is a clear indication of the success of the 1st five year plan.

Some important events that took place during the tenure of the 1st five year plan: The following Irrigation projects were started during that period:

• Mettur Dam

• Hirakud Dam

• Bhakra Dam.

The government had taken steps to rehabilitate the landless workers, whose main occupation was agriculture. These workers were also granted fund for experimenting and undergoing training in agricultural know how in various cooperative institutions. Soil conservation, was also given considerable importance. The Indian government also made considerable effort in improving posts and telegraphs, railway services, road tracks, civil aviation. Sufficient fund was also allocated for the industrial sector. In addition measures were taken for the growth of the small scale industries.

Second Plan (1956–1961)

The second five-year plan focused on industry, especially heavy industry. Unlike the First plan, which focused mainly on agriculture, domestic production of industrial products was encouraged in the Second plan, particularly in the development of the public sector. The plan followed the Mahalanobis model, an economic development model developed by the Indian statistician Prasanta Chandra Mahalanobis in 1953. The plan attempted to determine the optimal allocation of investment between productive sectors in order to maximise long-run economic growth . It used the prevalent state of art techniques of operations research and optimization as well as the novel applications of statistical models developed at the Indian Statistical Institute. The plan assumed a closed economy in which the main trading activity would be centered on importing capital goods.

Hydroelectric power projects and five steel mills at Bhilai, Durgapur, and Rourkela were established. Coal production was increased. More railway lines were added in the north east.

The Atomic Energy Commission was formed in 1958 with Homi J. Bhabha as the first chairman. The Tata Institute of Fundamental Research was established as a research institute. In 1957 a talent search and scholarship program was begun to find talented young students to train for work in nuclear power.

The total amount allocated under the second five-year plan in India was Rs. 4,800 crore. This amount was allocated among various sectors:

- Power and irrigation
- Social services
- Communications and transport
- Miscellaneous

Target Growth:4.5% Growth achieved:4.0%.

Third Plan (1961–1966)

The third plan stressed on **agriculture** and improvement in the production of wheat, but the brief Sino-Indian War of 1962 exposed weaknesses in the economy and shifted the focus towards the Defence industry or Indian army. In 1965–1966, India fought a [Indo-Pak] War with Pakistan. Due to this there was a severe drought in 1965. The war led to inflation and the priority was shifted to price stabilisation. The construction of dams continued. Many cement and fertilizer plants were also built. Punjab began producing an abundance of wheat.

Many primary schools have been started in rural areas. In an effort to bring democracy to the grassroot level, Panchayat elections have been started and the states have been given more development responsibilities.

State electricity boards and state secondary education boards were formed. States were made responsible for secondary and higher education. State road transportation corporations were formed and local road building became a state responsibility.

Target Growth: 5.6% Actual Growth: 2.4%

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

સુરતમાં વહાણવટું અને સમુદ્રો વ્યાપાર - ૧૫૦૦ થી ૧૮૦૦.

- Girish Chandra
(Ph.D. Scholar in Gujarat University)

પ્રસ્તાવના :

ગુજરાત રાજ્યને પ્રાચીનકાળથી વિશાળ કુદરતી દરિયાકિનારો સાંપડયો છે. આવા કુદરતી લાભ સાથે માનવીય પરિબળોનાં સુમેળથી જ ગુજરાત વેપાર-ઉધોગનાં ક્ષે આગવી ઓળખ ધરાવે છે. આના માટે ગુજરાતનાં વેપારી, કૂશળ કારીગરો અને ઉધોગ સાહસિકોનાં પરિશ્રમથી ગુજરાતે વિશ્વભરમાં નામના મેળવી હતી. ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી વિદેશ વ્યાપાર અને વહાણવટું થતું જેમાં ગુજરાતનાં લોથલ અને ભાગા તળાવ મુખ્ય બંદરો હતા. [1] દ્વારિકા પણ આ સમયે સમૃધ્ધ બંદર હતું. [2] આર્યોનાં સમય, વૈદિક સમયથી લઇને હડપ્પાકાળમાં પણ વહાણવટું અને સમુદ્ર વ્યાપાર થતો હોવાનાં ઉલ્લેખ મળે છે. બૌધ્ધ તેમજ જૈન સાહિત્યમાં ગુજરાતનાં ટોચનાં બંદર તરીકે ભરૂચ(ભૃગુકચ્છ), સુર્પારક(સોપારા) તથા કૌટિલ્યનાં 'અર્થશાસ' માં તો 'નાવાધ્યક્ષ' જે નદી, સમુદ્ર અને સરોવરોમાં દરિયાઇ વ્યાપાર થતો તેની દેખરેખ રાખતો તેનાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. રોમન ઇતિહાસકાર પ્લીનીનાં પુસ્તક '*Natural History*' તથા ગ્રીક ઇતિહાસકાર ટોલેમીનાં પુસ્તક '*Geography*' માંથી ભારતનાં પ્રાચીન દરિયાઇ વ્યાપારાનાં માર્ગ, વસ્તુઓ તથા આયાત-નિકાસનાં પ્રમાણ વગેરેની માહિતી મળે છે. '*Periplus of the erithrian sea*' નામનું પુસ્તક લખનાર અનામી લેખક કે જે કદાચ નાવિક હોવાની શક્યતા છે, તેમાંથી ગુજરાતનાં વિવિધ બંદર તથા વેપાર વાણિજ્યની માહિતી મળે છે. [3] ગુપ્તકાલીન સમયમાં આવેલ ચીની યા ફાહિયાન તથા હર્ષકાલિન સમયમાં આવેલ ચીની યા હ્યુ-આન-શાંગ તેમજ ચીની યાત્રી ઇત્સીંગ દ્વારા પણ વહાણવટાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મધ્યકાલીન સમયમાં આવેલા માર્કોપોલો, અલ્બેરૂની, ઇબ્નેબતૂતા, બાર્બોસા, વર્થેમાં, થેવેનો, બર્નિયર, મેન્ડન્લેસો વગેરે પ્રવાસીઓનાં વર્ણનોમાં ગુજરાતનાં બંદર વિશે સારી એવી માહિતી મળે છે. [4]

પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાતનું બંદર ભરૂચ કે જે ભૃગુકચ્છ નામથી ઓળખાતુ તે જાણીતુ સમૃધ્ધ બંદર હતુ, ત્યારબાદ ખંભાત કે જે સ્તંભતિર્થ તરીકે ઓળખાતુ તે મહમદ બેગડાનાં સમયે અને છેક ૧૬મી સદી સુધી મહત્વનાં બંદર તરીકે ધમધમતુ હતુ. તેનું સ્થાન સમય જતાં સુરતે લીધુ. [5] સુરતનું નામાભિધાન કઇ રીતે થયુ તે અંગે વિવિધ દંતકથાઓ છે જેનો ઉલ્લેખ ભાનુરામ મહેતા, એદલજી બરજોરજી તથા બી.જી. ગોખલે વગેરે લેખકોએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં કરેલો છે. તેઓનાં જણાવ્યા મુજબ સુરત ૪થી સદી થી ૧૦મી

[1] શિવપ્રસાદ રાજગોર, ગુજરાતનાં વહાણવટાનો ઇતિહાસ(અમદાવાદ, ૧૯૭૬) પૃ. ૧૬

[2] એજન પૃ. ૨૪

[3] એજન પૃ. ૧૧

[4] એજન પૃ. ૧૧

[5] Ashindas Gupta, *Indian Merchant and Decline of Surat* (New Delhi-1994) P. 1

સદી સુધી હતું ત્યારબાદ સમય જતા ભાંગી પડયુ, ૭૦૦ વર્ષ બાદ નવેસરથી ૧૩મી સદીમાં કરી વસ્યું [1] બીજા અન્ય આધારોમાં ઉલ્લેખ મુજબ હેવિટ નામનાં અંગ્રેજ લેખક "પોતાના પહેલાનાં સમયની રાજ્ય કરતી પ્રજાઓ" નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે નર્મદા તથા તાપીની ખીણોનો વ્યાપારી લાભ ઘણો મળતો હતો. દ્રવિડ લોકો વહાણ કે હોડીઓ બાંધવા માટે આજુ-બાજુનાં જંગલોનો ઉપયોગ કરતા હતા. અહીં ઉત્પાદિત થતા માલને બહાર મોકલવા માટે નર્મદા- તાપીની ખીણોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો હતો. માલને ઝડપથી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઇ જઇ શકાતો, આમ આવા લાભોને કારણે સમય જતા લોકોએ નદીનાં મુખ આગળ વસવાટ કર્યો અને ગામો વસાવ્યા. આવા ગામો આગળ જતાં સરપારક(સુરત) અને બારીગાઝા(ભરૂચ) નામે મોટા બંદરો થયા. આ પ્રમાણે જોઇએ તો સુરત ૫-હજાર વર્ષ જુનું અથવા તેથી પણ વધારે પૌરાણિક હતુ તેમ કહી શકાય. ચીની મુસાફર હ્યુ-એન-સાંગ પણ તેનો ઉલ્લેખ 'સુરથ' નામથી કરે છે. [2] સુરતનો બંદર તરીકે વિકાસ થયો તે પહેલા અગત્યનું બંદર ખંભાત હતુ. ખંભાતનુ બારૂ ધીરે ધીરે પુરાવા લાગ્યુ અને બંદર તરીકે અસ્ત થયો ત્યાર પછી તેનું સ્થાન સુરત બંદરે લીધુ અને જે વ્યાપારીઓ ખંભાતમાં રહીને વેપાર કરતા હતા તેઓ અથવા તેમના વંશજો સુરતમાં આવીને વસવાટ કર્યો. [3] ઇ.સ.૧૫૭૩માં સમ્રાટ અકબરે ગુજરાત જીત્યુ, આ સમયગાળા દરમ્યાન ગુજરાતમાં શાંતિ તથા સલામતીનાં વાતાવરણનું નિર્માણ થયુ હતુ. સુરતને રાજનૈતિક સુરક્ષા મળવાથી ઘણા બધા પ્રશ્નો ઉકેલાઇ ગયા અને સામુદ્રિક વેપારને પ્રોત્સાહન મળ્યુ તેથી આ વેપારથી આકર્ષાઇને અનેક વેપારીઓ, કારીગરો, વહાણ બાંધનાર, વહાણ માલિક, વિસ્થાપિત સમુદાય(Dispora), કારીગરો વગેરે આવીને વસ્યા હતા. મુઘલ સમ્રાટોએ સમયાંતરે સમુદ્રી વેપારીઓને જુદા જુદા પ્રકારની સુવિધાઓ અને લાભો આપીને વેગ આપ્યો હતો. બંદરનો યોગ્ય વિકાસ થાય તેમજ વહીવટ થાય તે માટે અલગ અધિકારી(શાહબંદર)ની નિમણુંક કરી હતી. આમ બંદરનો યોગ્ય વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગુજરાતનો મુખ્ય ઉધોગ 'સુતરાઉ કાપડ'નો હતો, ગુજરાતનાં વિવિધ વિસ્તારોમાંથી સુતરાઉ કાપડનું ઉત્પાદન થતુ, ગળી ઉધોગ જે ભરૂચ, જંબુસર, સરખેજમાં વિક્સ્યો હતો, પાટણનાં પટોળા, જામનગરની બાંધણી અને કચ્છનું ભરત ગુંથણ વાળુ કાપડ વગેરે સુરત બંદરે લાવીને તેની નિકાસ દેશ-વિદેશમાં કરવામાં આવતી હતી. [4] અહીંનાં વેપારીઓ કોઇ નિશ્ચિત કોમના ન હતા પણ અલગ-અલગ જ્ઞાતિ જૂથમાંથી આવતા હતા જેમાં; વાણિયા, મુસ્લીમ તથા પારસી મુખ્ય હતા અને તેમાં વાણિયાની સંખ્યા વધારે હતી. આ સમયની ધ્યાનાકર્ષક બાબત હતી; કોમી એખલાસનું વાતાવરણ અને વિવિધતામાં એકતા જેવુ વાતાવરણ તેમજ હિંદુ અને મુસ્લીમ વેપારીઓનાં હિત તે સમયે પણ સમાન હતા. [5]

---

[1] એદલજી બરજોરજી પટેલ, સુરતની તવારીખ (સુરત, ૧૮૮૦) પૃ. ૫
[2] મહેતા ભાનુરામ સુખરામ-સુરત,(વડોદરા,૧૯૨૮) પૃ.૮
[3] Gupta Ashindas, *Indian Merchant and Decline of Surat,* p.2.
[4] Gokhale B.G., *Surat in the Seventeenth Century*,(Mumbai, 1979) p.9.
[5] મહેતા મકરન્દ, મહાજનોની યશગાથા,(અમદાવાદ,૧૯૯૪) પૃ.૧૪.

સુરતમાં વહાણ બાંધવા માટે જહાજવાડો ઉપલબ્ધ હતો. આ જહાજવાડાનાં માલિકો મોટા વેપારીઓ હતા, જેમાં પારસી વેપારીઓનું પ્રમાણ વધારે હતુ. જહાજવાડામાં નાના-મોટા જહાજ બાંધવામાં આવતા તેમજ મરામત કરવાની વ્યવસ્થા પણ હતી. વહાણોનાં બાંધકામ માટે લાકડુ નજીકનાં જંગલો અને ભારતનાં અન્ય ક્ષે[illegible]માંથી મંગાવવામાં આવતુ હતુ. સીસમ તેમજ ટીક પ્રકારનાં લાકડાનો ઉપયોગ કરીને ખાસ તકનિકી દ્વારા વહાણો બનાવવામાં આવતા જે વહાણોનું આયુષ્ય લાંબુ હતુ. [1] સુરત બંદરે કસ્ટમ હાઉસ હતુ જ્યાં દરેક પ્રવાસી જકાત ભરીને શહેરમાં દાખલ થતા હતા. વેપારને પ્રોત્સાહન આપવા માટે દરિયાઇ વીમાની વયાવસ્થા હતી જે વીમાની રકમ બે કેન્દ્રોનાં અંતરને આધારે નક્કી કરવામાં આવતી હતી. [2] આમ સુરત એક સમુદ્ર વ્યાપાર અને વહાણવટા માટે જગતમાં વિખ્યાત હતુ તેને રજુ કરવાનો મેં આ લેખમાં પ્રયાસ કર્યો છે.

➢ સુરતનો સમુદ્ર વ્યાપાર :

સુરતનો સમુદ્ર વ્યાપાર ભારતીય સમુદ્રનાં બધા જ ક્ષેત્રો સાથે વિક્સીત હતો. સુરતને એક આંતરરાષ્ટ્રીય બંદરનાં રૂપમાં વિક્સીત કરવામાં સુરતનો ભારતીય સામુદ્રિક વેપાર એક વિશિષ્ટ કારણ હતું. પશ્ચિમ ભારતીય સામુદ્રિક ક્ષેત્રમાં સુરતનો સમુદ્ર વેપાર પર્શિયન ગલ્ફ, રાતા સમુદ્ર તેમજ રાતા સમુદ્રનાં માર્ગથી ઇજીપ્ત તથા પૂર્વ આફ્રિકાની સાથે થતો હતો. મધ્ય હિંદ મહાસાગરમાં મરી-મસાલાનાં ટાપુઓ જ્યારે દક્ષિણ ચીન સમુદ્રમાં કેન્ટોન તથા ફિલિપાઇન્સ સાથે વેપાર કરવામાં આવતો હતો. દેશ-વિદેશનાં વેપારીઓ સુરતમાં વેપાર માટે આવતા અને અહીંથી ચીજવસ્તુ વિદેશમાં વેચતા જેમાં ભારે નફો થતો હતો. સુરતમાં વેપાર માટેની તમામ પ્રકારની સુવિધાથી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ પોતાની પ્રથમ કોઠી સુરતમાં સ્થાપી હતી. સુરતનો ભારતીય આંતરિક વેપાર મુખ્ય [illegible]ણ રીતે : સમુદ્ર તટીય, નદી માર્ગે અને આંતરિક ભૂમિ માર્ગે વેાપર ચાલતો હતો. સુરતનાં ભારતીય સમુદ્ર તટીય વ્યાપારમાં બંગાળ, ઓરીસ્સા, કાવેરીપટ્ટનમ, મુંબઇ, ઘોઘા, વેરાવળ, ભાવનગર અને માંડવી(કચ્છ) સાથે ચાલતો જેના લીધે ભારત પણ આંતરિક રીતે સુરત સાથે નદી તેમજ જમીનનાં માધ્યમથી જોડાયેલુ હતુ.

પર્શિયન ગલ્ફનાં મહત્વનાં બંદરોમાં બસરા, હોર્મુઝ, મસ્કત, સિરાફ, ગોમ્બરૂન વગેરે દેશો સાથે સુરતનાં વેપારીઓ વ્યાપારિક સંબંધો ધરાવતા હતા જેમા ખાસ કરીને ભાટિયા વેપારીઓને હોર્મુઝ, ઇસ્પહાન અને બસરા જેવા ઇરાન તથા આરબ બંદરો સાથે વિશેષ વ્યાપારી સંબંધો હતા. [3] આ ક્ષે[illegible]માં નાના વહાણોમાં માલ મોકલવામાં આવતો હતો, જ્યાંથી જમીન માર્ગે વણજાર મારફત આ માલ કેરા અને એલેકઝાંડ્રીયા સુધી જતો હતો. હોર્મુઝ પહોંચેલા માલને યુફ્રેટીસ નદીનાં માધ્યમથી બગદાદ અને બગદાદથી

[1] Singh Abhay Kumar, *Modern World System and Indian Proto-Industrialization: Bengal 1650-1800*, Vol.-I, (New Delhi-2006) p.241.
[2] Gokhale B.G., *Surat in the Seventeenth Century*,(Mumbai, 1979) p.14.
[3] મહેતા મકરન્દ, મહાજનોની યશગાથા,(અમદાવાદ,૧૯૯૪) પૃ.૨૮.

વણજારનાં માધ્યમથી એલોપ તથા તુર્કીનાં ક્ષે સુધી લઇ જવામાં આવતો હતો. [1] ઇ.સ.૧૬૫૦માં પર્શિયામાં સુરત બંદરેથી ડચ કંપની દ્વારા દર વર્ષે £ ૫૦૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦૦ સુધીની કિંમતનું કાપડ નિકાસ થતું હતુ. જેમાં ડચ કંપનીનાં રજીસ્ટરની નોંધ મુજબ સુરત-પર્શિયાનાં વેપારમાં ઇ.સ.૧૬૪૨માં ૪૦% ઘટાડો નોંધાયો જ્યારે ઇ.સ.૧૬૫૯માં ૭ થી ૮% ઘાટાડો થયો હતો. [2] આના પરથી જણાય છે કે સુરત-પર્શિયાનાં વેપારમાં ઘટાડો થયો જેમા ડચ કંપની સંકળાયેલી હતી. સુરત બંદરેથી રેશમ, ખંભાતનું કાળુ અને સફેદ બાફ્ટા, લાહોર, બંગાળ, વડોદરા, ભરૂચ અને નવસારીનું સફેદ કેલિકો, પટણાની સોળગજી, દખ્ખણ તથા બંગાળનું મસ્લિન(મલમલ), બરહાનપુર તથા મસુલીપટ્ટનમની છીંટ, બયાના, સરખેજ તથા જંબુસરની ગળી, ભરૂચ, અંકલેશ્વર તથા વડોદરાથી માખણની નિકાસ પર્શિયન ગલ્ફનાં દેશોમાં કરવામાં આવતી હતી. [3]

પર્શિયન ગલ્ફનાં ઉઝબેક રાજ્યમાંથી અરબી ઘોડા, [4] ઇરાનથી ગરમ કાપડ, શેતરંજી, સુકામેવા, શરાબ(શીવાજી દારૂ), [5] તાંબાનાં અને ચાંદીનાં સિક્કા, પરવાળા વગેરે આયાત થતા હતા. ઇ.સ.૧૬૫૮માં વીરજી વોરાએ અંગ્રેજો પાસેથી જથ્થાબંધ પરવાળા ખરીધા હતા. [6] રાતા સમુદ્રનાં ક્ષેમાં મોચા, એડન, સોકો, જીદ્દાહ, દેલીસારોડ, તામારીન, બેરબેરા, દિજબુત્તી જેવા મહત્વનાં બંદર સાથે સુરતનો વેપાર ધમધમતો હતો. રાતા સમુદ્રનાં વિસ્તારમાં બાફ્ટા, કેલિકો, મસ્લિન, છીંટ જેવા કાપડની તેમજ ગળી, લોખંડ, વિવિધ પ્રકારનાં વહાણ વગેરેની નિકાસ કરવામાં આવતી હતી. સુરત બંદરે રાતા સમુદ્રનાં ક્ષેત્રોમાંથી તુર્કીથી ગરમ કાપડ, એડનથી ઉન, બસરાથી કોફી, મોચા અને એડનથી અફ્રીણ તથા હિંગળોક, સોનુ વગેરે આયાત થતી હતી. [7] પશ્ચિમ ભારતીય સમુદ્રનો વેપાર પૂર્વ આફ્રિકાનાં મહત્વનાં બંદરો મેગાદીસુ, શહર, બારવા, ઝાંઝીબાર, મોમ્બાસા, મલિન્દી સાથે વેપાર ચાલતો હતો. વિરજી વોરા જેવા વેપારી આફ્રિકાનાં દેશોમાં કાપડ, અકીકનાં રમકડા, માળા, છરી-ચપ્પુનાં હાથા, [8] ગુજરાતનાં પ્રસિધ્ધ ધોતી, પાઘડી તથા ડુંગરી(મલબાર), ગળી તથા મસ્લિન વગેરે નિકાસ થતી હતી. [9] આયાત થતી ચીજોમાં મોમ્બાસા અને મેઝામ્બિકથી હાથીદાંતની વસ્તુઓ, એબિસેનિયા તેમજ અન્ય વિસ્તારમાંથી ગુલામો વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. સુરત બંદરનો વેપાર મધ્ય હિંદ મહાસાગરનાં વિસ્તારનાં જાવા, સુમા, બોર્નિય, ઇન્ડોનેશિયા, મલાયા જેવા ટાપુઓ સાથે જોડાયેલો હતો. આ તમામ ક્ષે મુખ્યત્વે મરી-મસાલાનાં

[1] Sinh O.P., *Surat and Its Trade in Second Half of Seventeenth Century*, p.32.
[2] Om Prakash, *The New Cambridge History of India*(Cambridge-1998) p.194.
[3] Gokhale B.G., *Surat in the Seventeenth Century,*(Mumbai, 1979) p.107.
[4] Dell Steaphen Fedric, *Indian Merchants and Uration Trade,*(U.K..1994) p.42.
[5] સુરત જિલ્લો, ચંદુભાઇ ઠક્કર – રમેશચંદ્ર ત્રિવેદી(સંપાદક) ગુજરાત: રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, પૃ.૩૩૭.
[6] મહેતા મકરન્દ, મહાજનોની યશગાથા,(અમદાવાદ,૧૯૯૪) પૃ.૧૮.
[7] Surendra Gpal, *Commerce and Craft in Gujarat,* pp.32-33.
[8] મહેતા મકરન્દ, મહાજનોની યશગાથા,(અમદાવાદ,૧૯૯૪) પૃ.૧૭.
[9] Sinh O.P., Surat and Its Trade in Second Half of Seventeenth Century, p.135.

ખાધચીજોનો સમાવેશ થતો [1] અને આયાત થતી ચીજ વસ્તુઓમાં મરી, એલચી, તજ, જાયફળ, જાવંિી, આદુ(લીલુ તથા સુકુ), કસ્તુરી, હરડે, હિંગ ઉપરાંત સોનાના સિક્કા, ચાંદી તથા તાંબાની ધાતુ, વગેરેનો સમાવેશ થતો. [2] એવી જ રીતે સુરત બંદરેથી દક્ષિણ ચીન સમુદ્રનાં કેન્ટોન, મકાઉ, હનોઇ, એમોય, નાનકિંગ અને જાપાન તેમજ યુરોપીય વ્યાપાર પણ થતો હતો જેમાં પોર્ટુગીઝ(પોર્ટુગલ), ડચ(હોલેન્ડ), બ્રિટીશ(ઇંગ્લેન્ડ), ફ્રેન્ચ(ફ્રાંન્સ), ડેનિસ(ડેન્માર્ક), પૂર્વ યુરોપનાં ઓસ્ટ્રીયા, જર્મની, સ્વીડન વગેરે સાથે સારો એવો સમુદ્રી વેપાર ચાલતો હતો.

સુરતમાં સામુદ્રિક વેપારીઓનાં અવિરત પ્રયાસોથી વેપારમાં વૃધ્ધિ થવા પામી હતી. સૌથી મહત્વનાં વેપારી વિરજી વોરા હતા તેઓ અંગ્રજો સામે સંઘર્ષ કરીને પણ વિદેશ વ્યાપરની પ્રવૃત્તિને ચાલુ રાખી હતી. હરિવૈશ્ય નામના વેપારી અંગ્રજોની સાથે વેપાર કરતા હતા. અર્જુનજી નવાડી પણ શરાફી ધંધા ઉપરાંત વ્યાપારી પ્રવૃત્તિ પણ કરતા હતા. ભીમજી પારેખનો કરીયાણાનો વારસાગત ધંધો હતો અને તેમણે પશ્ચિમી તકનિકીને હિંદમાં લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તેમાં ૧૬મી સદીમાં વિક્સાવેલુ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ હતુ. [3] સોમાજી છીતા અને છોટા ઠાકુર કાપડનાં ધંધામાં રોકાયેલા હતા. તાપીદાસ પારેખ ચાંદી તથા પરવાળાનાં ધંધામાં રોકાયેલા હતા. મોહનદાસ પારેખ પશ્ચિમનાં દેશો સાથે વેપારી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. ઉપરાંત નાગર બ્રાહમણોમાં ઓચ્છવ માધવ અને દયારામ ઝવેરી પણ નાના વેપારી તથા અંગ્રેજોનાં એજન્ટ તરીકે કામ કરતા હતા. મુસ્લીમ કોમનાં પણ ખ્યાતનામ વેપારીઓ હતા જેમાં ઇ.સ.૧૬૧૨માં મીરજાફર મુખ્ય હતા. અન્ય વેપારીમાં ખ્વાજા નસીમ, ખ્વાજા દાઉદ, ખ્વાજા જલાલુદીન, તાજખાન, તશરીફખાન, ખ્વાજા નિઝામ, ખાન શરીફ, અબ્દુલ લતીફ અને મીરઝા મુઆઝમ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. [4] પારસી કોમનાં પણ ઘણાં વેપરીઓ સુરતમાં હતા જેમાં રૂસ્તમજી માણેક, હીરજી વધા મોદી, ખુરશેદજી આદરજી, માલોકજી, લીમજી રૂસ્તમજી, એદલજી નસરવાનજી, લીમજી ખુરશેદ, કુંવરજી કાવસ, જમશેદ માણેક વગેરે હતા. [5] આમ સુરતમાં સમુદ્રી વ્યાપારમાં હિંદુ, મુસ્લીમ અને પારસી ઉપરાંત વિદેશી પ્રયોજકોની વ્યાપરી અને સામુદ્રિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી.

➢ સુરતનું વહાણવટું :

ગુજરાતમાં વહાણવટાની પરંપરા ૫૦૦૦ વર્ષ જુની છે, હડપ્પન સભ્યતાનું બંદરીય નગર લોથલ તેનું અગ્રીમ ઉદાહરણ છે. વહાણ બાંધવા માટે પણ ખાસ અને વિવિધ પ્રકારની તકનિકીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. સુરત આસપાસમાં જંગલો પુષ્કળ આવેલા હતા જેમાંથી લાકડુ મેળવીને જહાજવાડામાં મોકલવામાં

[1] Om Prakash, *The New Cambridge History of India*(Cambridge-1998) p.194.
[2] Gokhale B.G., *Surat in the Seventeenth Century,*(Mumbai, 1979) pp. 106,108.
[3] મહેતા મકરન્દ, મહાજનોની યશગાથા,(અમદાવાદ,૧૯૯૪) પૃ. ૩૧-૩૨,૩૭,૪૩.
[4] સુરત જિલ્લો, ચંદુભાઇ ઠક્કર – ઉમેશચંદ્ર ત્રિવેદી(સંપાદક) ગુજરાત: રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, પૃ.૧૪૫-૧૪૬.
[5] પટેલ એદલજી બરજોરજી, સુરતની તવારીખ,(સુરત-૧૯૭૦) પૃ.૫૬.

બનાવતા તેમજ મરામત કરતા હતા. જહાજવાડાનાં બે પ્રકારો હતા જેમાં એક: મોટા વહાણો બાંધવામાં આવતા હતા. બીજો: વહાણોની મરામત કરવામાં આવતી હતી. સુરત બંદરની પ્રાકૃતિક લાક્ષણિકતામાં દરિયા કિનારાની ઉંડાઇ હતી કે જ્યાં વહાણો હજારો ટનની ક્ષમતાવાળા હોય તો પણ તેને લંગરથી બંદર પર સ્થિર કરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા હતી. જો અહીં વધારે વહાણોની સંખ્યા થઇ જાય તો થોડો સમય નજીકનાં રાંદેર અથવા ડુમ્મસ બંદરે લાંગરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી તેમજ વહાણોને રાખવા માટે 'સ્વાલી મરીન'(Swally Marine)નો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. સામુદ્રિક બંદરની પ્રાથમિક જરૂરિયાત એવો જહાજવાડો સુરત બંદરે ઉપલબ્ધ હતો. આ જહાજવાડાનું માળખુ(Structure) તેમના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની જાણકારી આપે છે. જહાજવાડો બે પ્રકારે ઉપલબ્ધ હતો સુકો જહાજવાડો(Dry) અને પાણીથી ભરાયેલ જહાજવાડો(Wett). મોટા વહાણોને અંદર લાવીને મરામત કરવાનું કામ પાણી ભરેલા જહાજવાડામાં કરવામાં આવતુ કારણ કે

વિશાળ જહાજ માનવીનાં પ્રયત્નોથી જહાજવાડામાં આવી શકે નહીં તેથી સમુદ્રનાં પાણી સાથે અંદર આવે તેવી વ્યાવસ્થા કરવામાં આવી હતી. નાના વહાણોને સુકા જહાજવાડામાં લાવવામાં આવતા હતા. સુરતમાં બધાજ ઉધોગોમાં જહાજવાડાનો ઉધોગ સૌથી મુખ્ય ઉધોગ હતો, જહાજવાડામાં નાના તેમજ મોટા બંન્ને પ્રકારનાં વહાણો બનાવવામાં આવતા હતા. ઇ.સ.૧૬૪૦ થી ઇ.સ.૧૬૬૦નાં સમયમાં વહાણ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ઝડપી બની અને આ ઉધોગ ચરમસીમાએ હતો. સુરતનાં જહાજવાડામાં ૧૦૦ ટનનાં વહાણો બાંધવામાં આવતા. વહાણ બાંધકામમાં સૌપ્રથમ રાજવી કુટુંબો સંકળાયેલા હતા પરંતુ તેઓ મોટે ભાગે 'હજ' કરવાનાં હેતુ માટેનાં વહાણો બંધાવતા. સમય જતા વહાણોનો ઉપયોગ વ્યાપારમાં થવા લાગ્યો.[1] સમયયાંતરે ૧૨૦૦ ટન સુધીનાં વહાણો બંધાવા લાગ્યા હતા. આવા વહાણો ટકાઉ અને સારા હતા. પીટર-દ-લાવલેએ જહાજવાડામાં બાંધવામાં આવતા વહાણોનાં નામનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તેમાં બતેલો, ગુરાબ, ગંજો અને અતલય હતા. ઇ.સ.૧૬૨૬માં સર એચ.મીડલ્ટને જોયેલુ સુરતી વહાણ ૧૫૩ ફુટ લાંબુ, ૪૨ ફુટ પહોળુ અને ૩૧ ફુટ ઉંડુ હતુ તેમાં ૧૫૦૦ ટન માલ ભરેલો હતો. આ સમયે અંગ્રેજ વહાણો ૩૦૦-૩૫૦ ટનનાં હતા જે ૧૦-૧૨ વર્ષે નકામા બની જતા જ્યારે સાગનાં બનેલા સુરતી વહાણો ૧૦૦ વર્ષ સુધી ચાલતા હતા. આ વહાણોને બાંધવા માટે સાગનું લાકડુ નજીકનાં જંગલમાંથી તથા નવસારી અને માલાબારનાં ક્ષે□માંથી લાવવામાં આવતુ, જે વહાણો પાણી સામે વર્ષો સુધી ટકી રહેતા હતા જેમાં વેપારી વહાણો અને યુધ્ધ જહાજોનો સમાવેશ થતો હતો. ઇ.સ.૧૬૧૬થી અંગ્રેજ વહાણોનું સમારકામ સુરતમાં થતું, 'નાવડી ઓવારા' તરીકે ઓળખાતા સ્થળે હોડીઓ અને નાના વહાણ બંધાતા હતા. જ્યારે 'જંગી ઓવારા' તરીકે ઓળખાતા સ્થળે મોટા વહાણો બાંધવામાં આવતા હતા. જહાજવાડાનાં માલિકો મુખ્યત્વે પારસી હતા જ્યારે કારીગરોમાં થોડા પારસીઓ તથા મોટા ભાગનાં હિંદુઓ હતા. વહાણમાં કરવામાં આવતુ લુહારીકામ સુરતનાં લુહારો તથા સઢ માટે વણાટનું કામ વણકરો કરતા હતા[2]

[1] Mukerji Amitabh, *Studies in Indian Maritime Trade*,(Colcutta-1999) p.54.
[2] રાજગોર શિવપ્રસાદ, ગુજરાતનાં વહાણવટાનો ઇતિહાસ,(અમદાવાદ-૧૯૭૬), પૃ.૨૦૭.

વહાણ બનાવવામાં બે કોમો મુખ્યત્વે રોકાયેલી હતી જેમાં પ્રથમ 'જીહાતગદી' કે જેઓ વહાણો બનાવતા અને બીજી 'જહાજત' કે જેઓ વહાણ મરામત કરતા હતા.

ઇ.સ.૧૬૬૭માં 'Stavorinus' વહાણ બાંધકામ વિશે વર્ણન કરે છે તે મુજબ; અંગ્રેજ ગોદીમાં ૧૦૦ ફુટ લાંબુ વહાણ બાંધવામાં આવ્યુ જેની કિંમત ૭૫૦૦૦ની હતી. મોટામાં માટું વહાણ ચીન સાથેનાં વ્યાપાર માટે બાંધવામાં આવતુ, તે ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ ટનની ક્ષમતાવાળું હતુ. પર્શિયા અને અરેબિયા માટે નાના વહાણો બાંધવામાં આવતા તેમજ એક વહાણ ૧૩૫ ફુટ લાંબુ અને ફ્રિગેટ પ્રકારનું □ણ ધ્વજદંડ(Masts) વાળુ પણ હતુ.[1] ૧૭-૧૮મી સદીમાં સુરત બંદરે વિદેશથી આવેલા વહાણોને લાંગરવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા હતી, ખાસ કરીને નવેમ્બર થી એપ્રીલ દરમ્યાન કોઇકવાર બંદર પર અવ્યવસ્થા પણ સર્જાતી હતી.[2] બંદર પર માલ ઉતરે કે તરત જ કસ્ટમ હાઉસમાં લઇ જવામાં આવતો હતો. ૧૭-૧૮મી સદીમાં સુરતમાં ત્રણ કસ્ટમ હાઉસ હતા જેમાં બે નવાબ પાસે જ્યારે એક અંગ્રેજ પાસે હતું. નવાબ પાસે કસ્ટમ હાઉસ હતા તેમાં એક કુરજા(Furja) અને બીજુ ખુશ્કી(Khuski) તરીકે ઓળખાતા અને તે દરિયા કિનારાનાં કસ્ટમ હાઉસ હતા.[3] ખુશ્કી અને કુરજા બંન્નેનું કાર્ય દરિયાકિનારે આવતા માલસામાન પર જકાત લેવાનું હતુ. ખુશ્કી અને કુરજામાં ૧૦૧ જણસ પર જકાત લેવામાં આવતી હતી. જેમાં રંગ, ફળફળાદી અને તેમાંથી બનતી વિવિધ વસ્તુઓ પર 2.5% જકાત લેવાતી હતી કેટલીક ચીજ વસ્તુ પર વધારે જકાત લેવામાં આવતી હીંગ-8.33% , હરડે-8.82%, મીણ-10.67% , ઘી-11.67% અને લાખ-30.98% જેટલી હતી. ખુશ્કીમાં જમીન માર્ગે આવતી ચીજવસ્તુ પર જકાત લેવામાં આવતી તેને 'મુકાત' કહેવામાં આવતી તેમાંથી ખૂબ આવક થતી હતી.[4] □જુ કસ્ટમ હાઉસ અંગ્રજોની માલિકીનું હતુ જેને લાટી(Lati) કહેતા, આ કસ્ટમ હાઉસ પણ દરિયાકિનારા પરનું હતુ. જેનું કામ દરિયાકિનારા પર ઉતારવામાં આવતી ચીજવસ્તુઓ પર જકાત ઉઘરાવવાનું હતુ. કસ્ટમ હાઉસનાં વહીવટ માટે બંદર પર મુખ્ય અધિકારી 'શાહબંદર' હતો. વિદેશથી આવતા વેપારીઓને રહેવા માટે 'સરાઇ' બાંધવામાં આવી હતી જેને મુગલ સમયમાં 'મુગલ સરાઇ' તરીકે ઓળખવામાં આવતી હતી. સુરતને ૮૪ બંદરોનાં વાવટા તરીકે ઓળખવામાં આવતુ હતુ અને મોટા ભાગનાં દેશોમાંથી વ્યાપરીઓ મોટા મોટા વહાણ મારફતે આવતા અને વ્યાપર કરતા હતા.

સુરત બંદરનાં વિકાસમાં સમુદ્રી પ્રયોજકોનો ફાળો મોટો છે તેમાં વહાણ બાંધનાર પ્રયોજકો મોખરે છે કારણ કે બધો જ વેપાર તેના પર આધારીત હતો. વિશાળ ગોદીનો ઉપયોગ કરીને વહાણ બનાવવામાં આવતા હતા. ઇ.સ.૧૭૩૬માં વહાણો બનાવવામાં લવજી નસરવાનજી વાડિયાનું નામ મોખરે હતુ. લવજી વાડિયા પહેલા ખુરશેદજી વાડિયાએ ૨૩ વહાણો બાંધ્યા હતા. ઇ.સ.૧૬૮૫માં આ કામમાં ૭૦૦૦થી ૮૦૦૦

[1] સુરત જિલ્લો, ચંદુભાઇ ઠક્કર – રમેશચંદ્ર ત્રિવેદી(સંપાદક) ગુજરાત: રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, પૃ.૧૭૫.
[2] પટેલ એદલજી બરજોરજી, સુરતની તવારીખ,(સુરત-૧૯૭૦) પૃ.૧૧૫.
[3] Surat District, *Gujarat State Gazetteers*,(Gujarat State-1980) pp.168-69.
[4] પટેલ એદલજી બરજોરજી, સુરતની તવારીખ,(સુરત-૧૯૭૦) પૃ.૧૧૩.

માણસો રોકાયેલા હતા જેમા જહાજવાડાનાં કારીગરો મુખ્યત્વે પારસીઓ હતા અને મોટાભાગનાં હિંદુઓ હતા. એવી જ રીતે વહાણ માલિકોનો વિશાળ વર્ગ હતો. વહાણ માલિકો પોતાનાં અંગત વેપાર માટે તેમજ ભાડે આપવા માટે વહાણો રાખતા હતા. સુરતમાં વહાણ માલિકોમાં સૌથી મોટુ નામ અબ્દુલ ગફુરનું હતુ. તેના બે વહાણો : 'ગંજ-ઇ-સવાઇ' અને 'હુસૈની'નાં નામથી ઓળખાતા હતા. વહાણ માલિકોમાં અન્ય નામો પણ હતા; અહમદ ચલેબી જેની પાસે પોતાની માલિકીનાં ૫ વહાણ હતા. અન્ય એક હાજી જહીદ બેગ પણ હતા જેનાં 'સલામતી' અને 'મહમૂદી' નામના વહાણો વિદેશી સફર કરતા હતા. ખ્વાજા મિનાસ પાસે 'સેન્ટ મિચેલ' નામનું મોટુ વહાણ હતુ. તાપીદાસ પારેખ, હરિવૈશ્ય અને બેનીદાસ પણ વહાણ માલિક હતા અને અંગ્રેજોને વાહણો ભાડે આપતા હતા.[1] વહાણવટાની પ્રવૃત્તિ સુરતમાં મુખ્યરૂપે અમલમાં હતી તેમાં વિવિધ કોમનાં પ્રયોજકો રોકાયેલા હતા.

➢ **સમાપન** :

સુરત બંદર એક આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર હતુ, ઇ.સ.૧૬૦૦-૧૭૫૦નો સમય તેનો સુવર્ણકાળ હતો. સુરતની ભવ્યતાનો ખ્યાલ વિદેશથી આવેલા પ્રવાસીઓનાં વર્ણનો પરથી મળે છે. આવી મહત્તા ધરાવતા સુરત બંદરનું પતન થયુ તેની પાછળ વિભિન્ન પરિબળોમાં રાજકીય અવ્યવસ્થા ઉપરાંત વહીવટી કારણ, વધતી જતી દાણચોરી, મુંબઇ અને કલકત્તા જેવા બંદરોનો ઉદ્‌ભવ, ખામી ભરેલી બાદશાહી નીતિ જવાદાર હતા. ઉપરાંત પર્યાવરણીય પરિબળ પણ એટલુજ અગત્યનું હતુ, કોઇ પણ બંદર કાયમ માટે બંદર તરીકે ટકી શકતુ નથી. સુરત બંદરનો ઉદ્‌ભવ પર્યાવરણનાં ભાગ રૂપે ભૌગોલિક સ્થાનને લીધે થયો હતો તેજ પર્યાવરણીય પરિબળ તેના પતન માટે કારણ બન્યુ. ખણીની ઉડાઇ ધીરે ધીરે તાપી નદીનાં પ્રવાહનાં કાંપ સાથે પુરાવા લાગી હતી. યુરોપીય તથા ભારતીય વેપારીઓની વેપાર કરવાની તકનિક જોઇ એક બીજાનું અનુકરણ કરતા. ૧૮મી સદીનાં અંત ભાગ સુધીમાં અંગ્રેજોની સુરતમાં સત્તા ઉતરોત્તર વધતી ગઇ. અંગ્રેજોની વધતી જતી રાજકીય સત્તા તથા લશ્કરી તાકાતનાં લીધે સુરત અને ગુજરાતનાં વેપારીઓ દરિયાઇ વેપાર ખેડતા ગભરાતા હતા. મા એટલુ જ નહીં પણ આ સમયે તેઓ હુન્નર ઉધોગ અને વ્યાપારમાં તેમની મૂડીનું રોકાણ કરતા ગભરાતા હતા. જ્હોન ગ્રોસ નામના મુસાફરે ઇ.સ.૧૬૬૬માં નોંધ્યુ છે કે સત્તા માટેનાં આંતરિક કલહને લીધે સુરત અધોગતીને માર્ગે જઇ રહયુ હતું. આમ ઘણાં પરિબળોને લીધે સુરત બંદરનો અસ્ત થયો. સુરત બંદરનો અસ્ત થવાની સાથે ત્યાંનાં સમુદ્રી પ્રયોજકો, સમુદ્રી વેપારીઓ, વહાણ બનાવનાર, વહાણ માલિકો, સમુદ્રી વિસ્થાપિતો વગેરે અન્ય સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણનાં બંદરો તરફ વળ્યા અને પોતાની સામુદ્રિક પ્રવૃત્તિને ચાલુ રાખી હતી. અંતમાં કવિ નર્મદની પંક્તિથી લેખ સમાપ્ત કરીશુ.

"આ તે શાં તુજ હાલ, સુરત સોનાની મુરત !
થયા પુરા બેહાલ, સૂરત તુજ રડતી સુરત ? "

[1] Gokhale B.G., *Surat in the Seventeenth Century*,(Mumbai, 1979) pp. 119-126.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ऐशियाटिक शेर(Asiatic Lion) पर ग्लोबल वोर्मिंग का प्रभाव

- हान्डा विरजीभाई आर॰
बी॰ऐ॰, ऐम॰ऐ॰, बी॰ ऐड॰ (भूगोल)
व्याख्याता
श्री सौरभ आर्टस कोलेज- क्सिणवेल

प्रस्ताविक

ऐशियाटिक शेर बिल्ली कुल का सबसे बडा और शक्तिशाली विडाल प्राणी है। कहानियों में जंगल का राजा कहलाने वाला यह जानवर प्राचिनकाल से ही सबसे अधिक जाना-पहचाना जंगली प्राणी रहा है, अब यह मुख्यतः पूरे विश्व में अफ्रीका में सहारा के दक्षिणी क्षेत्र और एशियाई नस्ल में कुछ सौ 'शेर' भारत के गुजरात राज्य के जुनागढ और अमरेली जिल्लों में स्थित 'गीर राष्ट्रीय उद्यान ' और उसके आस-पास के जंगल विस्तार के क्षेत्रों में ही कडे संरक्षण में पाया जाता है। शेरों के पसंदीदा पर्यावासों में घास के खुल्ले मैदान है। कैद में शेरों का अन्य विडालों के साथ प्रजनन कराया जाता है। शेर और मादा बाघ के वर्णसंकर को टाइगर कहते है जबकी बाघ और मादा शेरनी से टाइअगोन और तेंदूए और मादा शेरनी से लिओपोन पैदा होते है। अमरीकन मैक्सिकी या पहाडी शेर फेलिसी जाति के नई दूनिया के सदश्य है।[१] ऐशियाटिक शेर भारत में दिखाई देती पाँच बडी बिल्लीयों में से एक है, और भारत के सभी मांसाहारी प्राणियों में सब से ताकतवर और आकर्षक प्राणि भी है। अन्य चार प्रजातियों में बेंगोल टाइगर, भारतीय- तेंदूआ (Indian Clouded), बर्फ का तेंदूआ (Clouded Snow Leopard) और धब्बेदार तेंदूआ(Clouded Leopard) समाविष्ठ है।

- शेर के संवननकाल में ग्लोबल वोर्मिंग का प्रभावः

सामान्यतः वर्षाकाल में ही संवननकाल भूगत ने वाले गीर और उसके आस-पास के जंगल विस्तारों में विहरने वाले एशियाटिक शेरों पर भी जाने ग्लोबल वोर्मिंग का प्रभाव दिखाई देने लगा हो इस प्रकार वह भी बारह महीनों संवननकाल भुगत रहे है। संवनन के दौरान नर शेर (केसरी) आक्रामक मुड में होता है। इसिलीए सामान्य खलेल या विक्षेप पडने पर भी यह विपक्ष पर हमला मोड देता है। इसीलिए ही संवनन काल में खलेल पहुँचाने वाले शेरों के बच्चों इसके बार-बार शिकार बनते रहे है तब मानव की तो क्या विसात? उदाहरणार्थः दिनाकः 18 अप्रैल 2012 के दिन धोलाद्री गाँव के एक युवा को शेर युगल के संवनन में (मेटिंग) में खलेल पहूँचाने के कारण शेरों ने फाड डाला था।[२]

सामान्यतः लोगों में शेरों की चर्चा जब भी आए तब शेरों के संवनन की बात भी अवश्य होती है। गीर और उसके आस-पास के लोगों में सामान्यतः ऐसी समज है की, मात्र वर्षाकाल में ही शेर युगलों का मेटिंग (संवनन) पिरियड होता है। महद् अँशे लोगों की यह समज ठीक है। लेकिन, अब ऐसा नहीं रहा। शेर युगल के मेटिंग पिरियड के बारे में वन तन्त्र के जानकार सूत्रों का कहेना है की शेर युगल पर भी ग्लोबल वोर्मिंग का प्रभाव हो रहा है।

सामान्यतः वषाऋतु की उष्ण और शीत ऋतु में शेर युगलों संवनन करते है। उसमें कोई मानवीय खलेल या विक्षेप न हो इस कारण गीर जंगल विस्तार में वर्षाऋतु में 15 जून से 14 अक्तुबर तक के चार मास का वेकेशन रखा जाता है। लेकिन वन्य प्राणीयों पर हो रहे ग्लोबल वोर्मिंग प्रभाव के

कारण शेर युगलों को शीत, ग्रीष्म या वर्षा कोई भी ऋतु मुश्किल नही रही है। कभी भी गीर में से शेर युगलों के संवनन के समाचार आते रहते है।

उपसंहारः-

इसी प्रकार शेरों के संवननकाल के अलावा समय के पहले या समय के बाद बड़बेरी के पेड़ पर बेर आना, नीमवृक्ष के पेड़ पर मुकुर आना, जामुन के पेड़ पर जामुन के फल पकना अदि के समय काल में परिवतन से साबित होता है की आजकल ग्लोबल वोर्मिंग का प्रभाव मानव के साथ-साथ वनस्पत्ति और प्राणीओं पर भी कुछ ज्यादा ही दिखाइ देने लगा है।

१ www.googale.com Indian Dcsiovery

२ स्थानिक वर्तमानपत्र 'संदेश' दिः-१९ अप्रैल 2012- पाना नंबर- 12

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

પાણિનીય કારકસૂત્રો ઉપરનાં વાર્તિકો : એક સમીક્ષા

- પ્રા. નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા
શ્રી એન.એમ. શાહ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજ,
શંખેશ્વર.તા. સમી, જિ. પાટણ, (ઉ.ગુ.)

મહર્ષિ પાણિનિએ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ ની વચ્ચેના ગાળામાં વેદની અને લોકની સંસ્કૃત ભાષાનું એક સંપૂર્ણ અને દોષરહિત એવું વ્યાકરણ રચ્યું છે. આ વ્યાકરણગ્રંથનું નામ 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણ છે. પાણિનિએ સૂત્રશૈલીમાં લગભગ ૪,૦૦૦ સૂત્રોમાં 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણની રચના કરી. પાણિનિએ શરૂ કરેલી ભવ્ય વ્યાકરણ પરંપરામાં પાણિનિ પછી લગભગ ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ બાદ થયેલા વાર્તિકકાર કાત્યાયનનું નામ અગ્રક્રમમાં મૂકી શકાય. પાણિનિએ ભાષાને ચુસ્ત રાખતા નિયમો બનાવ્યા હતા, આમ છતાં ભાષામાં પરિવર્તન આવવું અનિવાર્ય હોઈ, ભાષામાં કેટલાક નવા પ્રયોગો અજાણતાં પ્રવેશ્યા હતા. સૂત્રકાર પાણિનિ પછી થયેલા કાત્યાયને આ પરિવર્તન જોયું. એને આધારે એમણે પાણિનિએ એમનાં સૂત્રોમાં જે કંઈ કહ્યું હતું તેનો પણ વિચાર કર્યો અને સૂત્રોમાં ઘટતા સુધારાવધારા કરતાં વાર્તિકો લખ્યાં.

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥[૧]

એવા લક્ષણ અનુસાર પાણિનિનાં સૂત્રોમાં જે કહેવાયું (उक्त) હતું, તેને વિશદ કરતાં કેટલાંક વાર્તિકો તેમણે રચ્યાં છે, પછી પાણિનિના સૂત્રોમાં જે નહીં કહેવાયેલું (अनुक्त) હતું - ભાષાના નવાં પરિવર્તનો - તેને સમાવિષ્ટ કરતાં વાર્તિકો રચ્યાં છે. તથા પાણિનિના સૂત્રોમાં જે દુષિત કહેવાયેલું (दुरुक्त) હતું તેને સુધારવા માટે પણ વાર્તિક રચ્યાં છે. મહર્ષિ પાણિનિએ કારક જેવા અતિવિશાળ અને મહત્ત્વના વિષયને માત્ર તેત્રીસ સૂત્રોમાં સુનિયંત્રિત કર્યો છે અને તેનો પ્રભાવ તે પછીનાં અનેક વ્યાકરણો અને સાહિત્યમાં વપરાતી પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા ઉપર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આમ છતાં સૂત્ર શૈલીમાં સ્વીકારાતા અત્યન્ત લાઘવમાં છૂપાયેલા કેટલાક ગૂઢ આશયોનું સમયાન્તરે સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક પ્રતીત થયું હોવાથી પાણિનીય 'અષ્ટાધ્યાયી'ના આ તેત્રીસ કારક સૂત્રો ઉપર કેટલાક વાર્તિકો પણ રચાયાં છે.

સામાન્ય રીતે મૂળ ગ્રંથમાં સૂચિત બાબતનો વિસ્તાર સૂચવવો, ત્યાં ઊભી થતી શંકાઓનું સમાધાન કરવું; મૂળ ગ્રંથનાં તાત્પર્યનો સ્પર્શ થાય તેવું સ્પષ્ટીકરણ આપવું ઇત્યાદિ વાર્તિકના પ્રાથમિક કાર્યો છે. જે આપણે ઉપરની કારિકામાં જોયું. પ્રાપ્ત થતા અનેક પ્રમાણોને આધારે જણાય છે કે અષ્ટાધ્યાયી ઉપર અનેક આચાર્યોએ વાર્તિકોની રચના કરી છે, પતંજલિના મહાભાષ્યમાં अपर आहुः, अन्ये तु, अपर आह ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા કહેવામાં આવેલા વાર્તિકો આનું સમર્થન કરે છે. એટલું જ નહીં, પતંજલિએ પોતાના ભાષ્યમાં

કેટલાક વાર્તિકોની પ્રસિદ્ધિ વધારે થઈ છે અને તેથી વાર્તિકકાર તરીકે મુખ્ય રીતે તો કાત્યાયનને જ યાદ કરવામાં આવે છે.

પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી ઉપરના વાર્તિકોનો કોઈ સ્વતંત્ર સટીક પાઠ આજસુધી પ્રાપ્ત થયો જણાતો નથી. વાર્તિકોના સૌ પ્રથમ દર્શન આપણને પતંજલિના 'મહાભાષ્ય'માં થાય છે. તે પછી કાશિકા વગેરે વૃત્તિગ્રંથોમાં અને ત્યારબાદ અનેક પ્રક્રિયા ગ્રંથોમાં આ વાર્તિકો સચવાયાં છે. આમાં મહાભાષ્યમાં મળતાં વાર્તિકો કરતાં તે પછીના ગ્રંથોમાં મળતાં વાર્તિકોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. આનું કારણ તે તો ગ્રંથોની એક પ્રકારની મર્યાદા જ સમજવી જોઈએ. મહાભાષ્યમાં અષ્ટાધ્યાયીમાંની કારકવ્યવસ્થાના કુલ તેત્રીસ સૂત્રો ઉપર નજર નાંખતાં દશ સૂત્રો ઉપર કુલ એકતાલીસ વાર્તિકો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં આપણે કારકસૂત્રો ઉપરનાં કેટલાક 'અનુક્ત' વાર્તિકોની સમીક્ષા કરીશું.

वा. (क) जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥[२]

વાર્તિકાર્થ :- જુગુપ્સા, વિરામ, પ્રમાદ અર્થ છે જેનો, તેની ઉપસંખ્યાન કરવી જોઈએ.

ભાષ્યકાર :- જુગુપ્સા (=નિન્દા), વિરામ (=અટકવું), પ્રમાદ અર્થ છે જેનો, તેની (અપાદાન સંજ્ઞામાં) ઉપસંખ્યાન કરવી જોઈએ. *जुगुप्सा - अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद् बीभत्से । विराम - धर्माद् विरमति, धर्मान्निवर्तते । प्रमाद - धर्माद् प्रमाद्यति, धर्मान्मुह्यति ।*

આનું પણ ઉપસંખ્યાન કરવું જોઈએ - **साकाङ्क्षेभ्यः पाटलिपुत्रकाः । अभिरूपतराः ।**

વિશેષ :- અપાય નામ સંશ્લેષપૂર્વક વિશ્લેષનું છે. આ પ્રકારનું અપાય ઉક્ત પ્રયોગમાં ન હોવાથી અપાદાન સંજ્ઞા પ્રાપ્ત નહીં થાય. એના અભાવમાં षष्ठी शेषे (૨।૩।૫૦) થી ષષ્ઠીની પ્રાપ્તિ થશે. *साकाङ्क्षेभ्यः* - અહીં *पञ्चमी विभक्ते* (૨।૩।૪૨) થી પંચમી થશે. એની અપેક્ષા ન કરીને અહીં ઉપસંખ્યાન કહ્યું છે.

वा. (ख) गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् ॥[३]

વાર્તિકાર્થ :- ગતિથી યુક્તમાં અપાદાન સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થતી નથી, અધ્રુવ હોવાથી.

ભાષ્યકાર :- ગતિથી યુક્તમાં અપાદાન સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થતી નથી. *अश्वात् त्रस्तात् पतितः ।* (=પીડાથી ચંચળ અશ્વ પરથી પડ્યો), *रथात् प्रवीतात् पतितः ।* (=દોડતા રથમાંથી પડ્યો), *सार्थाद् गच्छतो हीनः ।* (=જતા સાર્થથી છૂટો પડી ગયો), શું કારણ છે ? અધ્રુવ હોવાથી અર્થાત્ ધ્રુવની અપાદાન સંજ્ઞા કહી છે. (અહીં રથ, અશ્વ અને સાર્થ ગતિયુક્ત હોવાથી અધ્રુવ છે.)

वा. (ग) न वाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात् ॥[४]

વાર્તિકાર્થ :- આ દોષ નથી, અધ્રુવતાની અવિવક્ષા હોવાથી.

ભાષ્યકાર :- આ દોષ નથી. શું કારણ છે ? અધ્રુવતાની વિવક્ષા ન હોવાથી. અહીં (રથાદિની) અધ્રુવતાની વિવક્ષા નથી. તો શું (વિવક્ષિત) છે ? ધ્રુવતા । અહીં *अश्वात्*

---

१. *पराशर उपपुराणः अ. ७ ॥*

२. *पातञ्जल - महाभाष्यम्, पृष्ठ - ४६७ ॥*

त्रस्तात् पतितः માં *अश्व*માં જો *अश्व*તા આશુગામિતા છે તો જ ધ્રુવ છે, તે ત્યાં વિવક્ષિત છે. *रथात् प्रवीतात् पतितः* માં *रथ*માં જે *रथ*ત્વ = 'જેમાં *रमण* કરે છે તે *रथ*' તે ધ્રુવ છે, તે જ અહીં વિવક્ષિત છે. *सार्थाद् गच्छतो हीनः* માં જે *सार्थ*ત્વ = સહજપ્રયોજનરૂપ ભાવ તે ધ્રુવ છે, તે અહીં વિવક્ષિત છે.

વિશેષ :- કૈયટે દોડતા *अश्व*ની ધ્રુવતા દર્શાવવા માટે અનેક પ્રકારે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પણ તે પ્રાયઃ ક્લિષ્ટકલ્પનમાત્ર છે. નાગેશભટ્ટ પણ તેનાથી સહમત નથી. નાગેશે ભાષ્યાક્ષરાનુસારી અર્થ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે - *अश्व*માં જે *अश्व*ત્વ છે, તે ધ્રુવ છે, તે જ અહીં વિવક્ષિત છે. *अश्व*ના દોડતા જો એમાં અધ્રુવતા છે તે વિવક્ષિત નથી. આનો ભાવ એ છે કે પ્રત્યેક વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે, દા.ત. *अश्व*નું *अश्व*ત્વ, તે બધી અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન રહે છે. એ પછી *अश्व* ઉભો હોય કે દોડતો હોય. એમાં જે અધ્રુવતા છે તે નૈમિત્તિક હોવાથી અપ્રધાન છે. આ જ પ્રમાણ અન્ય ઉદાહરણોમાં સમજવું જોઈએ.

(२) कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ पा. १।४।४९॥

वा. (क) ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् ॥[५]

વાર્તિકાર્થ :- ઈપ્સિતની કર્મસંજ્ઞામાં નિવૃત્તિ (=સિદ્ધ પદાર્થો)નાં કારકત્વમાં કર્મસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ક્રિયાના ઈપ્સિત હોવાથી.

ભાષ્યકાર :- ઈપ્સિતની કર્મસંજ્ઞામાં નિવૃત્તિ (=સિદ્ધ પદાર્થ)નાં કારકત્વમાં કર્મસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, *गुडं भक्षयति* । શું કારણ છે ? ક્રિયાના ઈપ્સિત હોવાથી. તેની ક્રિયા ઈપ્સિત છે. (ગુંડ નહીં).

વિશેષ :- વાર્તિકમાં ઈપ્સિત શબ્દનો ઈપ્સિતતમ અર્થ સમજવો જોઈએ, કેમ કે વિશેષમાં સામાન્ય વર્તમાન હોય છે. *'निर्वृत्तस्य कारकत्वे'* નો ભાવ એ છે કે જ્યાં ક્રિયા દ્વારા કર્મની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે એને ઈપ્સિત હોવાથી તેની કર્મસંજ્ઞા થાય છે. ઉ.દા. *कटं करोति* = સાદડી બનાવે છે. વણવારૂપી ક્રિયાથી *कट* = સાદડીરૂપ દ્રવ્યની નિષ્પત્તિ ઈપ્સિત છે. અતઃ અહીં તો કર્મસંજ્ઞા થશે. પરંતુ *गुडं भक्षयति* માં ભક્ષણ ક્રિયાથી ગોળની નિષ્પત્તિ ઈપ્સિત નથી, કેમ કે ગોળ તો પહેલાથી નિષ્પન્ન દ્રવ્ય છે. એટલા માટે *गुडं भक्षयति* । માં ગોળ નિષ્પાદન ઈપ્સિત ન હોવા છતાં ભક્ષણ ક્રિયા અહીં ઈપ્સિત છે. આથી ગોળની કર્મસંજ્ઞા પ્રાપ્ત નહીં થાય.

वा. (ख) न वोभयेप्सितत्वात् ॥[६]

વાર્તિકાર્થ :- દોષ નથી, બંનેનાં ઈપ્સિત હોવાથી.

ભાષ્યકાર :- આ દોષ નથી. શું કારણ છે ? બંનેનાં ઈપ્સિત હોવાથી. બંને (=ગોળ અને ભક્ષણ ક્રિયા) તેના ઈપ્સિત છે. ચોક્કસપણે (બંને) ઈપ્સિત છે. ગોળના ભક્ષણમાં જેની બુદ્ધિ આસક્ત બને છે, તે (માટીનું) ઢેફું ખાઈને કૃતાર્થ નથી બનતો.

(३) स्वतन्त्रः कर्ता ॥ पा. १।४।५४॥

---

३. *तत्रैव, पृष्ठ - ४६९ ॥*

४. *तत्रैव, पृष्ठ - ४६९ ॥*

वा. (क) स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥[७]

वार्तिकार्थ : *સ્વતંત્રની 'કર્તૃ' સંજ્ઞામાં હેતુમદ્ના વિષયમાં ઉપસંખ્યાન કરવી જોઈએ, અસ્વતન્ત્ર હોવાથી.*

ભાષ્યકાર :- *સ્વતન્ત્રની 'કર્તૃ' સંજ્ઞા કહેવાથી હેતુમત્ (=પ્રયોજ્ય) ના વિષયમાં ઉપસંખ્યાન કરવી જોઈએ. पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन । શું કારણ છે કે (હેતુમત્ સિદ્ધ નથી થતી ? (હેતુમદ્ના) અસ્વતન્ત્ર હોવાથી (પ્રયોજ્ય પ્રયોજકના દ્વારા પ્રેરિત થઈને ક્રિયા કરે છે, આથી તે અસ્વતન્ત્ર છે.)*

वा. (ख) न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकु र्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥[८]

વાર્તિકાર્થ :- *આ દોષ નથી, સ્વતંત્ર હોવાથી, અન્યથા ન કરવા છતાં પણ कारयतिનો પ્રયોગ થાય.*

ભાષ્યકાર :- *(ઉપસંખ્યાન) ન કરવું જોઈએ. શું કારણ છે ? સ્વતન્ત્ર હોવાથી. (પ્રયોજ્યનું પ્રયોજક દ્વારા પ્રેરિત હોવાથી) તે (ક્રિયાના કરવામાં) સ્વતન્ત્ર હોય છે. અન્યથા (=એવું ન માનવામાં આવે તો) જે કામ નથી કરી રહ્યો, એમાં પણ कारयति (=પ્રયોજક ક્રિયા) નો પ્રયોગ થાય. જે એમ માને છે કે (પ્રયોજ્ય) સ્વતન્ત્ર નથી. (તેના પ્રેરિત હોવાથી પણ) જે કામ નથી કરી રહ્યો, તેમાં कारयति પ્રયોગ થાય. (પરંતુ પ્રેરિત થયા પછી પણ જે ક્રિયા નથી કરતા તેના વિષયમાં પ્રયોજક ક્રિયા = हेतुमण्यन्तનો પ્રયોગ નહીં થાય.)*

वा. (ग) नाऽकु र्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥[९]

વાર્તિકાર્થ :- *ન કરવાવાળામાં ('कारयति' નો પ્રયોગ) થતો નથી તો તે (=પ્રયોજ્ય) સ્વતન્ત્ર જ છે.*

ભાષ્યકાર :- *(પ્રેરિત થઈને પણ ક્રિયા) ન કરવાવાળામાં 'कारयति'નો પ્રયોગ થતો નથી તો તે (=પ્રયોજ્ય પણ) સ્વતન્ત્ર જ છે.*

તો શું ઉપસંખ્યાન કરતાં તેના દ્વારા પણ એ કહેવું શક્ય છે કે (પ્રયોજ્ય) કરવામાં, ન કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે ? જ્ઞાપક (=અનુમાપક હેતુ) ઠીક છે. પ્રેષિત (=પ્રેરણા આપેલ વ્યક્તિ)માં પણ આ (=ઉપસંખ્યાનવાદી) ક્રિયા અને અક્રિયાને જોઈને નિશ્ચય કરે છે કે (પ્રયોજ્ય) કરવા - ન કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે. જે પ્રેષિત હોવા છતાં પણ કર્મ નથી કરતો તો તે સ્વતન્ત્ર છે.

વિશેષ :- *સંસારમાં બધા જ પ્રાણી પોતાના લાભ માટે જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. કોઈપણ ''બીજી પર અનુગ્રહ કરવો છે'' એવી દૃષ્ટિથી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. આ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે (સાધુજનોની વાત અલગ છે). એટલા માટે બીજાથી કોઈ કામમાં પ્રેરિત થવા*

---

૫. तत्रैव, पृष्ठ - ४८८ ॥

६. तत्रैव, पृष्ठ - ४८८ ॥

७. तत्रैव, पृष्ठ - ५०७ ॥

પર પણ પ્રયોજ્ય વ્યક્તિ તે કર્મમાં પોતાનો સ્વાર્થ જોવે છે. માટે તે ક્રિયાને કરે છે, જો સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો ન જોવે તો તે નથી કરતો.

આમ, ઉપર્યુક્ત વાર્તિકો ઉપરાંત કારક પ્રકરણના અન્ય સૂત્ર ઉપર મહાભાષ્યમાં નીચે પ્રમાણેનાં સંભવિત 'અનુક્ત' વાર્તિકો મળી આવે છે. જેમ કે -

(૪) कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ पा. १।४।३२॥

वा. (क) क्रियाग्रहणम् ॥

(ख) कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥

વાર્તિકાર્થ : જો કે ઉપર્યુક્ત આ બંને વાર્તિકો માટે વ્યાકરણ જગતમાં કોઈ એક નિશ્ચિત મત નથી. ડૉ. કીલહોર્ન જેવા મહાભાષ્યના વિદ્વાન્ સંપાદકે આ વાક્યોને વાર્તિક તરીકે નહીં, પણ ભાષ્યના અંશ તરીકે મુદ્રિત કર્યા છે.[૧૦] તો કેટલાક અન્ય સંપાદકો, જેવાં કે પંડિત શિવદત્ત (ભાગ-૨, આવૃત્તિ-૨ મુંબઈ, સન્-૧૯૩૫), પંડિત યુધિષ્ઠિર મીમાંસક (ભાગ-૨, બહાલગઢ, સોનીપત, સંવત્-૨૦૨૯) વગેરે પોતે તૈયાર કરેલ સંસ્કરણમાં આ વાક્યોને વાર્તિક તરીકે રજૂ કરે છે. આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન આચાર્યોના આશ્રયથી વિચારતાં આ વાક્યો અંગે પાણિનીય પરંપરામાં વિવિધ મતો દેખાય છે. જેમ કે -

(૧) ૪ (ક) વાક્યનો ભટ્ટોજીએ શબ્દકૌસ્તુભમાં સ્પષ્ટ રીતે જ વાર્તિક તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.[૧૧] આ ઉપરાંત કાશિકાવૃત્તિ અને તે પછીના ગ્રંથોમાં પણ આ વાર્તિક તરીકે જ પ્રસિદ્ધ છે.

(૨) ૪ (ખ) ને પણ કાશિકા તથા તે પછીના પ્રક્રિયાકૌમુદી, સિદ્ધાન્તકૌમુદી જેવા ગ્રંથોમાં વાર્તિક તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

મહાભાષ્યમાં ઉદ્ધૃત થયેલાં વાર્તિકોમાં તે પછીના અનેક આચાર્યોએ શાબ્દિક પરિવર્તન કર્યા છે. જેમ કે મહાભાષ્યમાં आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः । એ સ્વરૂપમાં ઉદ્ધૃત વાર્તિકને કાશિકાકાર અને તે પછીના અનેક આચાર્યોએ બે ભાગમાં વહેંચી જુદાં-જુદાં બે વાર્તિકોનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આમાં પણ કાશિકાવૃત્તિ તથા શબ્દકૌસ્તુભ વગેરેના પાઠ[૧૨] કરતાં પ્રક્રિયાકૌમુદી અને સિદ્ધાન્તકૌમુદીના પાઠમાં[૧૩] શાબ્દિક તફાવત થયો છે. ભાષાવૃત્તિમાં પ્રાયઃ કાશિકાનો પાઠ જોવા મળે છે. આ પછી જો કે ૨ (ક), ૪ (ક અને ખ) વગેરે વાર્તિકોના પાણિનીય પરંપરામાં શાબ્દિક પાઠાન્તર જોવા મળે છે, છતાં તે નહીવત્ હોવાથી કોઈ ખાસ મહત્ત્વનાં નથી.

આમ, પાણિનીય કારકસૂત્રો ઉપરના કેટલાક સૂત્રોમાં જે (अनुक्त) કહેવાયુ ન હતું, તેમાં - ભાષાના નવાં પરિવર્તનોને - સમાવિષ્ટ કરતાં કેટલાક ઉપર્યુક્ત વાર્તિકો કાત્યાયને લખ્યા છે.

---

૮. तत्रैव, पृष्ठ - ૫૦૭ ॥

૯. तत्रैव, पृष्ठ - ૫૦૮ ॥

૧૦. દ્રષ્ટવ્ય : તેમણે સંપાદિત મહાભાષ્ય, ભાગ-૧, આવૃત્તિ-૨, સન્ ૧૮૯૨, મુંબઈ, તથા વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકર સંપાદિત મરાઠી ભાષાન્તર સાથે, ભાગ-૨, શક-૧૮૬૩.

૧૧. अत्र वार्तिकम् - "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" । - श.कौ., पृ. १२१ ॥

૧૨. द्रष्टव्य - गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । - का.वृ. १.४.५२ ॥

૧૩. द्रष्टव्य - नीवह्योर्न । आदिखाद्योर्न । - प्र.कौ. तथा सि.कौ. १.४.५२ ॥

અનુશીલિત ગ્રંથસૂચિ

(१) पातञ्जल - महाभाष्यम्. - हिन्दी अनु. सं. युधिष्ठिर मीमांसक, बहालगढ (सोनीपत), संवत-२०२९ सन्-१९७३, (भा-२), प्रथम संस्करण ।

(२) शब्दकौस्तुभः - (भाग-२) सं. गोपाल शास्त्री, वाराणसी, संवत् - १९८५

(३) काशिकावृत्तिः - (न्यास - पदमञ्जरी सहिता) सं. द्वारिकादास शास्त्री एवं पं. कालिकाप्रसाद शुक्लः वाराणसी, सन् - १९६५ (भाग-१,२)

(४) प्रक्रियाकौमुदी - (प्रक्रियाप्रसादसहिता) सं. कमलाशंकर प्राणशंकर त्रिवेदी, पूना, सन् - १९२५

(५) सिद्धान्तकौमुदी - (कारक प्रकरणम्) हिन्दी अनु. श्रीधरानन्द घिलियाल, दिल्ली, सन् - १९६२
हिन्दी अनु. पं. श्री बालकृष्ण पंचोली, वाराणसी, सन् - १९६९, हिन्दी अनु. श्री उमेशचन्द्र पाण्डेय, वाराणसी, पंचम संस्करण, सन् - १९८०

http://www.shantiejournal.com/

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને નારી

- વાજા વિનુ પી.
એમ.એ., એમ.ફીલ.
વ્યાખ્યાતા, શ્રી સૌરભ આર્ટસ કોલેજ –વિસણવેલ (ગડુ)

:: પ્રસ્તાવના ::

ભારતીયસંસ્કૃતિ માં સ્ત્રી–પુરૂષ એકબીજાના પ્રતિયોગી નહિ પરંતુ એકબીજાના પૂરક છે. એજ કારણ છે કે ભારતીયસંસ્કૃતિ સ્ત્રીને પુરૂષની અર્ધાંગીની તરીકે ભારતીયસમાજ સ્વીકારે છે. અર્થાત આપણી અદ્ય અને અમૂલ્ય ભારતીયસંસ્કૃતિ કે જે વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે તે તેના ઉદયકાળથી જ સ્ત્રીને પુરૂષ સમોવડી માને છે. આ તથ્યને સ્પષ્ટ કરતાં આદ્યકવિ કુલગુરૂ કાલિદાસ તેઓશ્રીના મહાકાવ્ય રઘુવંશના આરંભમાં મંગલાચરણ કરતાં લખે છે કે...

वागर्थाविव संपृक्तौ, वागर्थाप्रतिपतयो ।
जगतः पितरौ वन्दे, पार्वती परमेश्वरौ ।।[૧]

અહિ આદ્યકવિ કાલિદાસ દ્વારા કહેવાયું છ કે જેમ શબ્દ અને અર્થ એકબીજા સાથે જોડાયેલાં છે, જેમ સાહિત્યમાં શબ્દ વગર અર્થનું અને અર્થ વગર શબ્દનું કોઈ મહત્વ નથી તેવિજ રીતે ભગવાનશિવ અને માતાપાર્વતી એકબીજાના પૂરક અને અભેદ્ય છે, અવિનાભાવિન છે. આમ એકબીજાના અંગભૂત એવા પાર્વતીપરમેશ્વરને હું વંદન કરૂ છું. અર્થાત સમસ્ત બ્રમાંડની ઉત્પતિકાળથી જ હિન્દુસંસ્કૃતિ અને હિન્દુસંસ્કૃતિનાં ઋષિમુનિઓ, કવિઓ, મનુષ્યો વગેરે સ્ત્રીને માનવજીનનો અને સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો મૂળ આધાર માને છે. ભારતીયસમાજમાં નારી શબ્દનો સુન્દર અર્થ કરવામાં આવે છે– ન + અરી = નારી. અર્થાત ન એટલે નથી અને અરી એટલે શત્રુ , જે શત્રુ નથી તે – નારી. આમ ભારતીયસંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી–નારીને પુજય અને આદરણીય માનવામાં આવે છે. ભારતીયસંસ્કૃતિનો મૂળ આધાર સંસ્કૃતસાહિત્ય–વેદોને માનવામાં આવે છે તો સંસ્કૃતસાહિત્યમાં નારી વિષેના ઉલ્લેખો અને તેમના સ્થાનની મહત્તા જોઈએ .

:: વિવિધ ઋષિઓના મંતવ્યો ::

સંસ્કૃતસાહિત્યમાં અત્ર તત્ર નારીશકિતના અમૃતમયવચનો પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે આપણા ભવ્ય અને દિવ્ય સાહિત્ય વારસાથી જ આપણા સમાજ જીવનના આદર્શો , મૂલ્યો અને પરંપરાઓ ની રચના થઈ હતી.

- **મનુસ્મૃતિ**

મનુસ્મૃતિકાર કહે છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ વિરાટસ્વરૂપ પુરુષઅંગ ના બે વિભાગો છે.

- **રાજશેખર**

કાવ્યમીમાંસાકાર આચાર્ય રાજશેખર પણ સ્પષ્ટ પણે સ્ત્રી પુરુષને સમાન સ્વરૂપે સ્વીકારે છે.એમના મત અનુસાર આ સંસ્કાર આત્મામાં સમવાય સંબંધ રહેતો હોય છે. એટલે અહીં સ્ત્રી–પુરુષનું વિભાજન અપેક્ષીત નથી.[૩]

- **કાત્યાયન**

કાત્યાયન પણ શ્રૌતસૂત્રમાં સ્ત્રી પુરુષની સમાનતા ક્ષમતાને સમર્થન આપે છે. વાત્સ્યાયન ઋષિ એ પણ સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવતી કાવ્ય રચનાના સંકેતો આપ્યા છે.[૪]

- **વાત્સ્યાયન**

વાત્સ્યાન ઋષિએ પણ સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવતી કાવ્ય રચનાના સંકેતો આપ્યા છે. [૫]

- **પાણિનિ**

નારી હોવાના કારણે જ તેને પત્નિ પદ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેના કારણે તે પોતાના પતિ માટે કર્તવ્યનું ફળ પ્રાપ્ત કરી લે છે.[૬]

- **તૈતરીયબ્રાહ્મણ**

શાસ્ત્રીય વિધાનથી પુરુષ સંબંધ હોવાના કારણે જ સ્ત્રી વ્યકિત પત્નિ કહેવાય છે. પત્નિ પુરુષનું અડધુ અંગ સ્વરૂપ હોય છે.[૭]

- **શતપથબ્રાહ્મણ**

શતપથબ્રાહ્મણ અનુસાર પત્નિ લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ હોય છે.[૮]

- **નિરૂકત**

નિરૂકતકાર અનુસાર પુરૂષો દ્વારા સન્માનિત હોવાને કારણે સ્ત્રીઓનું વૈદિક નામ મેના સ્થાપિત થયું હતું. [૯]

:: વૈદિક સાહિત્યમાં ઋષિકાઓ ::

વિશ્વનુ સૌથી પ્રાચીન જો કોઈ સાહિત્ય હોય તો તે વૈદિક સાહિત્ય છે. અને આ વૈદિક સાહિત્યનો પ્રથમ ગ્રંથ એટલે ઋગવેદ. ઋગવેદના અભ્યાસથી અધ્યયનથી માલૂમ પડે છે કે તે કાળમાં પણ તે સમયમાં પણ સ્ત્રી શિક્ષાનો પ્રથેષ્ટ પ્રચાર હતો. સ્ત્રીઓ કેવળ અભ્યાસ જ નહતી કરતી પરતું મન્ત્રોનું દર્શન પણ કરતી હતી. પુરુષ મન્ત્રદ્રષ્ટાને ઋષિ અને મન્ત્રદ્રષ્ટીને ઋષિકા કહેવામાં આવતી. આચાર્ય શૌનકે વૈદિકકાળની ૨૬ ઋષિકાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે આપણે વૈ.સા.ની ઋષિકાઓના ફકત નામોલ્લેખ જોઈએ.

દેવસમ્રાજ્ઞી શચી
વાચકવી ગાર્ગી
બ્રહ્મવાદિની મમતા
બ્રહ્મવાદિની વિશ્વવારા
બ્રહ્મવાદિની અપાલા
બ્રહ્મવાદિની ઘોષા
બ્રહ્મવાદિની સૂર્યા
બ્રહ્મવાદિની વાક્

આમ, ઉપયુકત નામ વૈદિક ઋષિકાઓના છે. જે વેદકથાંકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. [૧૦]

ઉપસંહાર

આમ જોતા એ સુવિધિત થાય છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યની દ્રષ્ટ્રિ એ સ્ત્રી અને પુરુષમાં પ્રારમ્ભથીજ કોઈ ભેદ નથી. વૈદિકકાળમાં લૌકિક સંસ્કૃત કાળમાં અને આધુનિકકાળમાં સ્ત્રીઓ પુરુષની સમકક્ષ કાવ્યરચના કરવામાં સમર્થ છે. આમ સંસ્કૃત સાહિત્યને નજર સમક્ષ રાખતા સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતમાં વિદુષિઓનું, કવિઓનું, સન્નારીઓનું અનેરુ આગવુ અને વિશિષ્ટ સ્થાન રહેલું છે. જે વર્તમાન સમયનાં માનવ જીવનને એક સુંદર પ્રેરણા આપે છે. જે સમાજનાં મૂળ મૂલ્યો ને પ્રદર્શિત કરે છે.

પાદ ટિપ્પણી :–

૧. રઘુવંશ, કાલિદાસ ૧/૧

૨. द्विधा कृत्वात्मनो वेहमर्धेन पुरूषोऽभवन ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ।।
मनुस्मृति, १/३२

૩. કાવ્યમીમાંસા, રાજશેખર અ–૧૦ પૈ નં–૧૧૬

૪. શ્રૌતસૂત્ર, કાત્યાયાન, અ–૧, પૈ નં–૯

૫. કામસુત્ર, વાત્સ્યાયન, પ્રથમ અધિકરણ

૬. અષ્ટાધ્યાયી, પાણિનિ, ૪/૧/૩૩

૭. તૈતરીયબ્રાહ્મણ, ૩/૩/૫

૮. શતપથબ્રાહ્મણ, ૫/૨/૧/૧૦

૯. નિરૂકત, ૩/૪/૨૧

૧૦. બૃહદ દેવતા, ૨/૮૨–૮૪

અંદાજપત્ર ૨૦૧૩-૨૦૧૪ની કરવેરાની જોગવાઇઓ

- લાભુબેન હાજાભાઈ. ગોઢાણિયા
M.com., M.phil., Ph.D(continue….)

નાણામંત્રીશ્રી પી.ચીદમ્બરમે તા. ૨૮-૦૨-૨૦૧૩ના રોજ પાર્લમેન્ટમાં ૨૦૧૩-૧૪ના વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવેલા સામાન્ય બજેટમાં કરવેરામાં કેટલીક રાહત આપવામાં આવી છે તો કેટલાક વેરાઓમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. આમ એક હાથે દીધું છે તો બીજા હાથે લઇ લીધું આમ જોઇએ તો ૨૪૫ કરોડની રાહત આપી છે તો એની સામે ૨૮૯ કરોડનો કરબોજ નાખવામાં આવ્યો છે.

આવકવેરાના દરો

મૂલ્યવર્ધિત વેરો(વેટ)

આકારણી વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪ માટે આવકવેરાના દરો:

(૧) વ્યક્તિ, એચ.યુ.એફ, એ.ઓ.પી., બી.ઓ.આ.ઇ., આર્ટીફિશિયલ જ્યુરીડીકલ પર્સન વગેરે

આવક	વેરાનો દર
આવક રૂા. ૨,૦૦,૦૦૦ સુધી	શૂન્ય
રૂા. ૨,૦૦,૦૦૧ થી રૂા. ૫,૦૦,૦૦૦	૧૦ %
રૂા. ૫,૦૦,૦૦૧ થી રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૦	૨૦ %
રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૧ થી ઉપરની આવક	૩૦ %

(૨) કરદાતા જેની ઉંમર ૬૦ વર્ષથી વધુ અને ૮૦ વર્ષથી ઓછી હોય તેમના માટે:

આવક	વેરાનો દર
આવક રૂા. ૨,૫૦,૦૦૦ સુધી	શૂન્ય
રૂા. ૨,૫૦,૦૦૧ થી રૂા. ૫,૦૦,૦૦૦	૧૦ %
રૂા. ૫,૦૦,૦૦૧ થી રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૦	૨૦ %
રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૧ થી ઉપરની આવક	૩૦ %

(૩) કરદાતા જેની ઉંમર ૮૦ વર્ષ કે તેથી વધુ હોય તેમના માટે:

આવક	વેરાનો દર
આવક રૂા. ૫,૦૦,૦૦૦ સુધી	શૂન્ય
રૂા. ૫,૦૦,૦૦૧ થી રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૦	૨૦ %
રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૧ થી ઉપરની આવક	૩૦ %

આ વેરા પર કોઇ સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે નહિ પરંતુ જો ઉપરોક્ત કરદાતાઓની આવક રૂા. ૧ કરોડથી વધુ હશે તો તેમના કેસમાં ૧૦ ટકાના દરે સરચાર્જ ભરવોનો રહેશે.

(૪) કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીના કેસમાં:

આવક	વેરાનો દર
આવક રૂા. ૧૦,૦૦૦ સુધી	૧૦ %
રૂા. ૧૦,૦૦૧ થી રૂા. ૨૦,૦૦૦	૨૦ %
રૂા. ૨૦,૦૦૧ થી ઉપરની આવક	૩૦ %

ભરવાપાત્ર આવકવેરા પર કોઇ સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે નહિ પરંતુ કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીની આવક રૂા. ૧ કરોડથી વધુ હશે તો ૧૦ ટકાના દરે સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે.

(૫) ભાગીદારી પેઢીના કેસમાં આવકવેરાનો દર જે અગાઉના વર્ષમાં હતો, તેમાં કોઇ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. ભાગીદારી પેઢીએ ૩૦ ટકાના દરે આવકવેરો ભરવાનો રહેશે તેમજ સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે નહિ પરંતુ જો ભાગીદારી પેઢીની આવક રૂા. ૧ કરોડથી વધુ હશે તો તેમના કેસમાં ૧૦ ટકા ના દરે સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે.

(૬) લોકલ ઓથોરિટીના કેસમાં આવકવેરાનો દર જે અગાઉના વર્ષમાં હતો. તેમાં કોઇ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. લોકલ ઓથોરિટીએ ૩૦ ટકાના દરે આવકવેરો ભરવાનો રહેશે તેમજ સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે નહી. પરંતુ જો લોકલ ઓથોરિટીની આવક રૂા. ૧ કરોડથી વધુ હશે તો તેમના કેસમાં ૧૦ ટકાના દરે સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે.

(૭) કંપનીના કેસમાં(ડોમેસ્ટિક કંપની કે ડોમેસ્ટીક કંપની સિવાયની કંપની) આવકવેરાનો દર જે અગાઉના વર્ષમાં હતો. તેમાં કોઇ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. કંપનીએ ૩૦ ટકાના દરે આવકવેરો ભરવાનો રહેશે. તેમજ સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે. ડોમેસ્ટીક કંપનીની આવક રૂા. ૧૦ કરોડથી વધુ હશે તો ૧૦ ટકાના દરે સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે.

ડોમેસ્ટિક કંપની સિવાયની કંપનીની આવક રૂા. ૧ કરોડથી વધુ પરંતુ રૂા. ૧૦ કરોડથી ઓછી હશે તો સરચાર્જ ૨ ટકાના દરે ભરવાનો રહેશે. ડોમેસ્ટિક કંપની સિવાયની કંપનીની આવક રૂા. ૧૦ કરોડથી વધુ હશે તો ૫ ટકાના દરે સરચાર્જ ભરવાનો રહેશે.

અન્ય કેસોમાં જેમાં કલમ-૧૧૫, ૧૧૫, ૧૧૫ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેવા કેસોમાં સરચાર્જ ૧૦ ટકાના દરે ભરવાપાત્ર રહેશે. આ ઉપરાંત એજ્યુકેશન સેસ ૨ ટકાના દરે અને હાયર એજ્યુકેશન સેસ ૧ ટકાના દરે લાગુ પડશે.

મૂલ્યવર્ધિત વેરો(વેટ)

૧. ઉચ્ચકવેરા

ગુજરાત મૂલ્યવર્ધિતવેરા અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ-૧૪ હેઠળની જોગવાઇ મુજબ રૂા. ૫૦ લાખ સુધીનું કુલ ટર્નઓવર ધરાવતા વેપારીઓને અમુક શરતોને આધિન ઉચ્ચકવેરો ભરવાનો વિકલ્પ મળે છે. ઉચ્ચકવેરા અંગેની આ જોગવાઇના લાભો રાજ્યના વધુ વેપારીઓને ઉપલબ્ધ થાય તે હેતુથી કલમ-૧૪ હેઠળની કુલ ટર્ન ઓવરની મર્યાદા રૂા. ૫૦ લાખથી વધારી રૂા. ૭૫ લાખ કરી. રૂા જોગવાઇથી રાજ્યના અંદાજિત વધુ ૨૩,૦૦૦ વેપારીઓને ઉચ્ચકવેરો ભરવાનો વિકલ્પ પ્રાપ્ત થશે. ઉચ્ચક કર હેઠળ વેપારી દરેક વેચાણ ઉપર વેરો ગણીને ભરવાના બદલે પોતાના વેરાપાત્ર ટર્નઓવર ઉપર ૦.૫ ટકા લેખે દર ત્રણ મહિને ઉચ્ચકવેરો ભરી શકે છે. આવા વેપારીએ સરળ પધ્ધતિથી ફક્ત ત્રિમાસિક પત્રક રજૂ કરવાનું રહે છે. આમ રૂા. ૭૫ લાખ સુધી ટર્ન ઓવર ધરાવતા વેપારીઓને ઉચ્ચક કરની જોગવાઇઓનો લાભ મળવાપાત્ર થશે.

૨. સૂક્ષ્મ સિંચાઇ પધ્ધતિના સાધનો:
કૃષિ મહોત્સવ જેવા કાર્યક્રમોને પરિણામે રાજ્યના ખેડૂતો વધુ જાગૃત બન્યા છે તથા ખેતીમાં સૂક્ષ્મ સિંચાઇ પધ્ધતિની અદ્યતન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે. આ પધ્ધતિના

ઉપયોગથી પાણી અને વિજળીની બચત થાય છે. તેમજ ઉત્પાદકતા વધે છે. આમ સૂક્ષ્મ સિંચાઇ પધ્ધતિના સાધનોનો ખેતીમાં વપરાશને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે સૂક્ષ્મ સિંચાઇ પધ્ધતિના સાધનો પરના હાલના વેરાના દર વધારાના વેરા સહિત ૫ ટકા માંથી સંપૂર્ણ વેરા માફી આપવામાં આવેલ છે.

૩. વિધાર્થીઓના અભ્યાસ માટેની શૈક્ષણિક ચીજો:

રાજ્યમાં સાક્ષરતાનો વ્યાપ વધે તે માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા સાક્ષરતા અભિયાન અને કન્યા કેળવણી જેવા અભિયાન અમલમાં મૂકવામાં આવેલ છે. અભ્યાસ માટે વિધાર્થીઓને તમામ પ્રકારની પેન્સિલ, ફૂટ, રૂલ્સ, સ્લાઇડ રૂલ્સ, મેથેમેટિક્સ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટસ અને તેના બોક્ષ, સ્કૂલ કલર બોક્સ, રબર તેમજ પેન્સિલ શાર્પનર્સની જરૂરિયાત રહે છે રાજ્યના વિધાર્થીઓને રાહત મળી રેહ તે હેતુથી આ ચીજો પરના હાલના વેરાના દર વધારાના વેરા સહિત ૫ ટકા માંથી સંપૂર્ણ માફી આપવામાં આવેલ છે.

૪. પ્લાસ્ટિકની નિવાર:

ગ્રામ્ય તેમજ શહેરી વિસ્તારમાં ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના નાગરિકોમાં પાટીવાળા પલંગનો વપરાશ થતો હોય છે. આ વર્ગને રાહત થાય તે હેતુથી પાટીવાળા પલંગમાં પ્લાસ્ટિકની નિવાર પરના હાલના વેરાના દર વધારાના વેરા સહિત ૫ ટકા માંથી સંપૂર્ણ વેરા માફી આપવામાં આવેલ છે.

૫. અગરબત્તીનું ભૂસુ:

હાલ રાજ્યમાં અગરબત્તી ઉપર કોઇ વેરો લેવામાં આવતો નથી. પરંતુ મોટા ઉત્પાદકો દ્વારા નાના ગૃહ ઉધોગોને અગરબત્તી બનાવવા માટે ભૂસુ આપવામાં આવે છે. તેના ઉપર અગાઉના ૧૫ ટકાના રેસિડ્યુરી દરે વેરો લેવા પાત્ર થાય છે. હવે અગરબત્તીના ભૂંસાને સંપૂર્ણ વેરા માફી આપવામાં આવેલ છે.

૬. કાર્બન ક્રેડિટ

ક્લાઇમેટ ચેન્જની પ્રતિકૂળ અસરો વિશે ખૂબ જાગૃતિ આવી છે. ગુજરાતે આ દિશામાં પહેલ કરી છે અને પર્યાવરણની જાળવણી સંદર્ભે વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરેલ છે. ઘણા એકમોને પુન:પ્રાપ્ય ઉર્જાના સ્ત્રોતના ઉપયોગ બદલ કાર્બન ક્રેડિટ ઉપલબ્ધ થાય છે. આવા એકમો તેમની પાસેના વધારાની કાર્બન ક્રેડિટના અન્ય એકમોને વેચાણો કરી શકે છે. કાર્બન ક્રેડિટ અંગે હાલમાં વેટના કાયદામાં કોઇ ચોક્કસ એન્ટ્રી ન હોવાના કારણે કાર્બન ક્રેડિટના વેચાણના વ્યવહારો રેસિડ્યુરી એન્ટ્રી પ્રમાણે વધારાના વેરા સહિત ૧૫ ટકાના દરે વેરાપાત્ર થાય. કાર્બન ક્રેડિટના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી કાર્બન ક્રેડિટને વેટના કાયદાની અનુસૂચિ-૨ની એન્ટ્રી ૪૧ હેઠળ અદ્રશ્ય કે અમૂર્ત પ્રકારના માલ તરીકે આવરી લઇ વધારાના વેરા સહિત ૫ ટકાનો દર હવે અમલ છે.

૭. સિગારેટ:

તમાકુ માંથી બનતી સિગારેટનુ સેવન આરોગ્ય માટે હાનિકારક છે. સિગારેટનું સેવન અટકે તથા તેનો વપરાશ શક્ય તેટલો ઓછો થાય તે સમાજના હિત માટે જરૂરી છે. આ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને તમાકુમાંથી બનતી સિગારેટ પરનો હાલનો વેરાનો દર ૨૫ ટકા છે તે વધારીને વધારાના વેરા સહિત ૩૦ ટકા કરવામાં આવ્યો.

૮. સેકન્ડ હેન્ડ(યુઝર) ટુ વ્હીલર્સ અને સેકન્ડ હેન્ડ કોમર્શિયલ વ્હીકલ્સ:

રાજયમાં વપરાયેલા વાહનોના મોટી સંખ્યામાં વેચાણો થાય છે. હાલમાં યુઝર અથવા સેકન્ડ હેન્ડ મોટરકારના વેચાણો પર ૧ ટકાના દરે(મહત્તમ રૂા. ૨,૦૦૦ સુધી) વેરાની જોગવાઇ કરવામાં આવેલ છે. આ જ પ્રકારની જોગવાઇ ઉમેરીને નોંધાયેલ વેપારી મારફતે થતા સેકન્ડ હેન્ડ ટુ વ્હીલર્સના વેચાણો ૧ ટકાના દરે (વધુમાં વધુ રૂા. ૫૦૦ સુધી) અને સેકન્ડ હેન્ડ મિડિયમ અને હેવી ડ્યુટી કોમર્શિયલ વ્હિકલ્સના વેચાણો ૧ ટકાના દરે(વધુમાં વધુ રૂા. ૫,૦૦૦ સુધી) વેરાપાત્ર બનાવવામાં આવેલ છે.

મનોરંજન કર:

વિડિયોગૃહ માલિકોને ગુજરાત મનોરંજન કર અધિનિયમ, ૧૯૭૭ અન્વયે ઉચ્ચક કર ભરવાનો વિકલ્પ આપવામાં આવે છે. આ જોગવાઇ આવા વિડિયોગૃહમાં મનોરંજન મેળવવા માટે આવતા ગરીબ અને મજદૂર વર્ગની આર્થિક ક્ષમતાને ધ્યાને રાખીને રાહત સ્વરૂપે કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ જોગવાઇનો ગેરલાભ અમુક મોટા કદના થિયેટર, મલ્ટિપ્લેક્સ સિનેમાગૃહો વગેરે લેતા હોવાનું ધ્યાને આવેલ છે જેઓએ ખરેખર ટિકિટના દર ઉપર મનોરંજન કર ભરવાનો થાય છે. ઉચ્ચકકર અંગેની રાહત જરૂરિયાતમંદ વર્ગને જ પહોંચે તે હેતુથી ઉચ્ચક કરની જોગવાઇ નીચે મુજબની શરતોને પરિપૂર્ણ કરતાં વિડિયોગૃહને પ્રાપ્ત થાય તેવી દરખાસ્ત કરવામાં આવેલ છે.

૧. મનોરંજન સ્થળમાં પ્રવેશના વ્યક્તિદીઠ રૂા. ૩૦ થી વધુ હોવા જોઇએ નહી.
૨. મનોરંજન સ્થળમાં કોઇપણ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને મનોરંજન પૂરૂ પાડી શકાશે.
૩. મનોરંજન સ્થળમાં એકથી વધુ પડદા હોવા જોઇએ નહીં.
૪. મનોરંજન સ્થળમાં મહત્તમ બેઠકોની સંખ્યા ૧૨૫ થી વધુ હોવી જોઇએ નહીં.

વ્યવસાય વેરો:

વ્યવસાયવેરો કાયદાની જોગવાઇઓ અનુસાર માસિક રૂા.વ્યવસાયવેરો કાયદાની જોગવાઇઓ અનુસાર માસિક રૂા.૩,૦૦૦ થી ઓછા પગાર અથવા વેતન મેળવતા પગારદારો અને વેતનદારોને વ્યવસાયવેરો ભરવામાં મુક્તિ આપવામાં આવેલ છે. જ્યારે રૂા. ૩,૦૦૦ થી રૂા. ૬,૦૦૦ નો માસિક પગાર અથવા વેતન મેળવનારને મહિના દીઠ રૂા. ૨૦ ના ધોરણે પગાર અથવા વેતન મેળવનાર પગારદારો અને વેતનદારોને વ્યવસાયવેરો ભરવામાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ આપવામાં આવેલ છે. આ સિવાયના કોઇ દરોમાં ફેરફાર માટે કોઇ દરખાસ્ત નથી.

સ્વ-વીજ ઉત્પાદન ઉપર વીજ કર:

ઔદ્યોગિક હેતુ માટે થતા સ્વ-વીજ ઉત્પાદન ઉપર પાંચ વર્ષ સુધી વીજ કરમાંથી માફી મળે છે. વીજળીનું સ્વ-ઉત્પાદન કરી ઉપયોગ કરનાર ગ્રાહકોએ વીજ વપરાશની કિંમત ઉપર નહી, પરંતુ યુનિટ દીઠ દરે ઇલેક્ટ્રિસિટી ડ્યુટી ભરવાની હોય છે. તેઓના માટેનો ઇલેક્ટ્રિસીટી ડ્યુટીનો દર યુનિટ દીઠ ૪૦ પૈસા છે. જે દર વર્ષે ૧૯૯૯ માં નક્કી થયો હતો. જેની સામે વીજ વિતરક કંપનીઓ પાસેથી વીજળી ખરીદનાર ઔદ્યોગિક એકમોને એચ.ટીમાં ૧૫ ટકા લેખે અને એલ.ટીમાં ૧૦ ટકા લેખે વીજ કર ભરવો પડે છે. આ બંન્ને પ્રકારના ઉપયોગ કરતા એકમો દ્વારા ભરવાના થતા વીજકરમાં અંતર ઘટાડવાના હેતુથી સ્વ-વીજ ઉત્પાદન કક્ષાના ગ્રાહકોના ઇલેક્ટ્રિસિટી ડ્યુટીના હાલના દરમાં યુનિટ દીઠ ૧૫ પૈસાનો વધારો કરી, એચ.ટી અને એલ.ટી ગ્રાહકો માટે ઇલેક્ટ્રિસિટી ડ્યુટીનો દર યુનિટ દીઠ ૫૫ પૈસા કરવા દરખાસ્ત કરેલ છે. આ વધારાનો બોજ મર્યાદિત સંખ્યાના ઔદ્યોગક એકમો ઉપર છે.

'ખારોપાટ' ખારો ખાટો તૂરો તૂરો બેસ્વાદ

–ભરતભાઈ એમ. મકવાણા

'બાપાનો છેલ્લો કાગળ' વાર્તાસંગ્રહની 'ખારોપાટ' વાર્તા આત્મકથાત્મક શૈલીમાં લખાયેલી છે. છોકરીના વ્યક્તિતત્વની રેખાઓ સાથે વાર્તાનાયકની માતાના વ્યક્તિતત્વની રેખાઓ આલેખવામાં આવી છે. માતા–પિતાના રેખાચિત્રો, પ્રવાસવર્ણનો વગેરેને ખારોપાટમાં પ્રતીક સાથે વણી લેવામાં આવ્યો છે. 'ખારોપાટ'માં રતનસિંહ બારિયા નામનો જુવાન પોતાની માતાના કહેવાથી, માતાના પ્રેમને વશ થઈને દેવગઢની બાધા કરવા નીકળ્યો છે. કોચમાં એના સહપ્રવાસીઓમાં એક છોકરી પણ છે. આ છોકરીના સંદર્ભે કોચની ગતિ સાથે વાર્તા ઉઘાડ પામે છે. બા અને પિતાના વ્યક્તિતત્વની રેખાઓમાં, છોકરીના વ્યક્તિતત્વની રેખાઓમાં, વાર્તાનાયકની માતાના વ્યક્તિતત્વની રેખાઓમાં સાદ્યંત ગ્રામપરિવેશ જીવંત થતો જણાય છે. 'ખારોપાટ' વાર્તામાં બે એકસરખાં પ્રસંગને આવરી લઈ ત્રીજું પરિમાણ ઉપસ્થિત થતું જોવા મળે છે. 'ખારોપાટ' વાર્તામાં છોકરીના વ્યક્તિતત્વની રેખાઓ સાથે વાર્તાનાયકની માતાના વ્યક્તિતત્વની રેખાઓ ભેળવીને વાર્તાનાયિકાની વર્તમાન ક્ષણોને જીવંત રીતે નિરૂપવામાં આવી છે.

અહીં વાર્તાકારની શૈલી આત્મકથનાત્મક છે. વાર્તાનાયક એના પ્રવાસના અનુભવનું વર્ણનમાત્ર કરતો નથી પણ એની વર્તમાન ક્ષણો સાથે અતીત પણ ઊઘડતો રહે છે. કોચમાં એના સહપ્રવાસી તરીકે છોકરી છે જેનું નામ કૃતિ છે. કૃતિ અને એનો યાર એક હોટલ પર એકબીજાને ભેટે છે. તો વાર્તાનાયક પોતાના અતીતમાં ડોકિયું કરતાં અનુભવે છે કે કૉલેજમાંથી વતન–ઘરે આવું એટલે બા મને વીટંળાઈ વળે. કૃતિની આંખોને બાની આંખો સાથે સરખાવે છે. કૃતિના પાણી પીવાની ક્રિયા સાથે બા રોજ પોતાને માટે પથારી પાસે પાણીનો જગ મૂકી રાખતી એ ક્રિયા સંયોજાઈ છે. કૃતિના સુંવાળા સ્પર્શને, તેના ચુંબન બાના સ્પર્શ તેમજ ચુંબનની યાદ અપાવે છે. આમ, લેખકે વાર્તાનાયકના વર્તમાનની ક્ષણોને અતીત સાથે જોડી આપી સંનિધીકરણની પ્રયુકિત રચી છે. જે પ્રતીકાત્મક છે.

વાર્તા દેવગઢની બાધા કરવા નીકળેલ રતનસિંહ કોચની રાહ જોઈ રહ્યો છે ત્યાંથી આરંભાઈ છે. એ કોચની રાહ જોતો ઉભો છે ત્યા જ કૃતિને એનો યાર હીરો–હોન્ડા પર બેસાડી મૂકવા આવે છે. કૃતિના પાત્રમાં એના પ્રવેશથી જ જાતીયતા નિરૂપાયેલી જોઈ શકાય છે. વાર્તાનું પ્રારંભિક વર્ણન જ જુઓ :

''યારની પીઠ સાથે ચીપકીને, કમર ફરતે હાથ વીંટાળીને બેઠેલી એ ફટાક દઈને ઊતરી ગઈ. પોતાના વાળ ઉપર હાથ ફેરવતી એ પેલાની આંખોમાં આંખ પરોવતી ઝૂકી ઝૂકીને વાત કરે છે. પેલો નિરાંતે ગોગલ્સ કાઢે છે.''

કોચની રાહ જોતા કૃતિ એનો યાર અને રતનસિંહ હોટેલમાં બેસે છે. કૃતિના વ્યવહારમાં પણ જાતીયતાનાં સંકેત પ્રગટે છે.

> ''લળી લળીને વાત કરતી કૃતિ એના યારમાં ઊતરી જવા રઘવાઈ થઈ હોય એમ એનો હાથ દાબતી, પડખામાં સરતી વાતો કરે છે. કહો કે ધીમે ધીમે ખૂપી રહી છે પેલામાં!''

કોચ થોડો મોડો પણ આવે છે. કૃતિ એના યારને જરાય રેઢો મૂકતી નથી પરંતુ કોચ આવતા જ એનો યાર કૃતિને કોચમાં બેસાડી દે છે. કોચ ઉપડે છે અને રતનસિંહની નજર વારંવાર કૃતિ ઉપર મંડાયા કરે છે. કૃતિ પણ આની નોંધ લે છે અને વ્યવસ્થિત બની જાય છે. રતનસિંહની નજર કૃતિનું અવલોકન કરે છે :

''કોચની તોફાની ગતિ અને ઊછળકૂદ સાથે, એના લૂઝરમાં, એનું વક્ષ પણ હાલકડોલક થાય છે. બેઉ સસલાં નિર્બંધ તડકામાં ઠેકતાં ઠેકતાં દોડતાં ન હોય જાણે! એ અમળાતી–ઘોળાતી જાત પર કાબૂ રાખવા ઝૂઝતી હોય એવું મને લાગે છે. હું જોતો જોતો બેસી રહ્યો છું...''

અહીં પણ જાતીયતાના કારણે જ નાયક એ જોવા લલસાતો રહે છે. રતનસિંહની નજર વારંવાર એની છાતીના ઉભાર તરફ મંડાય છે તેમાં પણ તેની જાતીયગત મૂળ વૃત્તિ જ રહેલી જોઈ શકાય છે. નાયકની નજર કૃતિના વક્ષની ઝીણી ઝીણી નોંધ પણ લે છે. એની નજર કૃતિમાં કશું જોવાનું ચૂકતી નથી, ''બારીમાંથી સોંસરા આવતા તડકામાં મારાથી એની છાતી જોવાઈ ગઈ. લૂઝર નીચે એણે બ્રા પહેરી નથી. માથાં ઊંચકતી ટેકરીઓને એણે હાથની અદબ વાળીને ઢબૂરી દીધી.''

વાર્તાના અંતમાં પણ જાતીયતા આલેખાઈ છે. વાર્તાન્તે કળાત્મક રીતે તેમજ ટૂંકીવાર્તાનાં કલાઘાટને વધું લાવણ્ય આપતી રીતિથી જાતીયતાનું નિરૂપણ થયું છે, મણિલાલની એ જ તો ખૂબી છે! એ આસ્વાદ્ય રીતે ગદ્યને મૂકી આપે છે અને કથિત લક્ષ્યને પાર પાડે છે. અંતમાં થયેલ જાતીયતાનું આલેખન જુઓ : ''આ સુંવાળો સ્પર્શ બાનો કે– હું સ્વપ્નમાં તો નથીને? ના રે... કૃતિ મારી સીટમાં, મારા પડખામાં, આમ આટલી ચસોચસ... હું બાની નેહનીતરતી આંખો પીવા આંખ ખોલું એ પહેલાં તો મારા હોઠ પર કૃતિના ઊના ઊના ફળફળતા હોઠ ! આખો દિવસ તપેલો ખારોપાટ ખારો ખાટો તૂરો તૂરો બેસ્વાદ... ને આ એવો જ અંધકાર... મહુડાની રાત જેવો... રેશમિયો ! ખારાશ. મને તરત થૂંકી દેવાનું મન થયું... પણ મારા પડખામાંના રાતાકાળાજાંબલી મખમલી અંધકારને થપથપાવતો હું ગામ માથેની ટેકરીઓમાં જાગતો કે તંદ્રામાં કે પછી–દેવગઢ અને ભીલી માતાનાં થાનકોમાં– ઊંડે ને ઊંડે ઊતરતો જતો'તો... સૂસવતા ને સુપ્ત થઈ જતા ખારાપાટ વચાળે...''

આમ, આ વાર્તામાં અનેક સ્થાને કલાત્મક રીતે જાતીયતા પ્રગટી આવે છે. વાર્તા અનેક કેન્દ્રો રચતી હોવા ઉપરાંત તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર તો સ્ત્રી–પુરુષની પુરકતાને પ્રકટાવવાનું જ છે. આમ, વાર્તા સમગ્રપણે પણ ઉત્તમ પુરવાર થાય છે.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

અફાટ અગાધ અને અનંત સત્યની ઝાંખી કરવાતો વાર્તાગુચ્છ 'રણની આંખમાં દરિયો'

- રાઠોડ રણજીતસિંહ પી
સરકારી આર્ટશ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર–કચ્છ

ગુજરાતના સમાજજીવન વિશે ઘણા લેખકોએ સાહિત્ય સર્જન કર્યુ છે. રાજયના વિવિધ વિસ્તારોનો પ્રદેશોની લાક્ષણિકતાનો પરીચય પણ તેમની કલમ દ્વારા આપણને મળ્યો છે. પણ આશ્રયની એક વાત નોંધવી પડે છે. અને તે એ કે ગુજરાતને લાંબો દરિયા કિનારો હોવા છતાં સાગરખેડુઓના જીવન અને તેમની સંસ્કૃતિ વિશે બહુજ ઓછુ લખાયુ છે. તેમાં ગુણવંતરાય આચાર્ય, સુકાની, ડો. જયંતખત્રી, વનુ પાંધી, મનુભાઈ પાંધી, વિનેશ અંતાણી વગેરે લેખકોના નામ આપી શકાય છે. તેમની અને તેમના જેવા કેટલાક લેખકોની કૃતિઓમાં દરિયો છે.

કચ્છ એ ગુજરાતનો વિશિષ્ટ પ્રદેશ છે. રણ અને સમુદ્રથી ઘેરાયેલો આ પ્રદેશ વિશિષ્ટ ભૌગોલીક સ્થિતી–પરિસ્થિતી ધરાવે છે.આવી અનેક વિશિષ્ટતા વાર્તાઓને સંકલીત કરી દસ્તાવેજીકરણ કરવાનો પુરૂષાર્થ કચ્છના જ સર્જક ધીરેન્દ્ર મહેતાએ કર્યો છે.અને તેથી જ આ સંપાદન પ્રદેશ વિશેષના અનુભૂતિજન્ય ક્ષણોના સત્યને તાકતું પ્રસારતું જણાય આવે એમાં ના કહી શકાય તેમ નથી ધીરેન્દ્ર મહેતા સ્વયં કચ્છ પ્રદેશના વતની છે.

એમની સર્જક પ્રતિભા ઉતરોતર નીખરતી રહી છે.એમની નવલકથા 'છાવણી' દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા સન્માનિત કરવામાં આવી છે.તો 'ચિહ્ન' જેવી સબળ કલાકૃતિનું સર્જન કર્મ કરવાનો યશ પણ તેમને ફાળે જાય છે.તેમના સર્જનમાં અવાર નવાર કચ્છ પ્રદેશના જીવંત તત્વો ઉજાગર થતા જોવા મળે છે.આ સર્જક પોતે પણ સભાને પણે આ પ્રદેશની વિલક્ષણતાઓને પિછાણે છે.કદાચ તેથી જ તેમને આવી પ્રદેશ વિશેષને પ્રગટાવતી પ્રદેશ વિશેષતા ધબકારને ઉજાગર કરતી વાર્તાઓ સંકલીત કરી છે.આ સંપાદન વિશે ધીરેન્દ્ર મહેતા નોંધે છે.તેમાં આ સંપાદન પાછળનો ધ્યેય સ્પષ્ટ થાય છે.(પૃ–૧૨૧ થી ૧૨૨ 'રણની આંખમાં દરિયો')

'' કચ્છના લેખકોને ગુજરાતના લેખકોથી અલગ તારવીને એમની વાર્તાઓની ચર્ચા શા માટે કરવી જોઈએ,એવો પ્રશ્ન પૂંછી શકાય.હું જયારે એવો ઉપક્રમ યોજુ છુ ત્યારે મારા મનમાં 'કચ્છના લેખકો' એટલે એવા લેખકો નથી જેઓ કચ્છના વતની માત્ર છે,પરંતુ કચ્છના એવા લેખકો છે જેમની વાર્તાઓને આ પ્રદેશ સાથે ઉંડી નિસબત છે.આ લેખકોએ આ સિવાયની વાર્તાઓ પણ લખી છે.જોવા માંગીઓ તો એમા પણ એક યા બીજી જગ્યાએ કચ્છનો સંદર્ભ જોઈ શકાશે : કયાંક પ્રકૃતિનો કોઈ ચિત્રમાં કયાંક કોઈ પ્રતિકની પસંદગીમાં,કલ્પનની યોજનામાં જેમાં આવુ કોઈ તત્વ ન હોય એવી વાર્તાઓ પણ આ લેખકો પાસેથી મળી છે, પરંતુ ત્યાં કચ્છનો લેખક,ગુજરાતી ભાષના બીજા લેખકોથી જુદો પડતો નથી,અને તો એ કચ્છનો વતની છે એવી વિગતનું આપણે મન કશું મહત્વ નથી.

રણ અને સમુદ્રથી વીટણાયેલો આ પ્રદેશ વિશિષ્ટ ભૌગોલીક પરિસ્થિતી ધરાવે છે.એનો ઘણો મોટો પથરાટ એના અવિકસિત–લગભગ ઉજજડ કહી શકાય એવા અંતરાલો વિકસીત વિસ્તારોથી એનું લાંબુ અંતર,અવર–જવરની અડચણો, આવાંઆવાં પરિબળોએ આ પ્રદેશવાસીઓને આર્થિક–સામાજીક–વ્યકિતગત વ્યવહારો પર અને એમની જીવનદ્રષ્ટિ પર ઉંડી અને ગાઢ અસર કરેલી છે.મતલબ કે આ પ્રદેશનું પોતાનું આગવું વ્યકિતત્વ છે.આ લીધે આ પ્રદેશના લેખકોનું કામ એક રીતે સરળ છે તો બીજી રીતે મુશ્કેલ છે.રણ અને સમુદ્રની એક નવીન સૃષ્ટિ હાથવગી હોવાને લીધે એ વાચકના મનમાં સહેલાઈથી કૌતુક જગાવી શકે છે.તો બીજી બાજુ પ્રકૃતિનાં આ બે રૂપોના વર્ણના માંથી કશુંક નવીન કર્યાનું માની લેવાનું જોખમ પણ આ લેખકોને માથે હોય છે.''રણની આંખમાં દરિયો કચ્છ પ્રદેશની વાર્તાઓના સંપાદનમાં પહેલી જ મુકાયેલી વાર્તા'' હું ગંગી અને અમે બધા'' માં તો એ સંગ્રહના સંપાદક ડૉ ધીરેન્દ્ર મહેતા કહે છે.તેમ ''દરિયો પ્રત્યક્ષ આવતો પણ નથી,છતાં આ વાર્તામાં એવી એક ક્ષણ નથી જેના પર દરિયાનો પડછાયો નપડયો હોય''

'રણની આંખમાં દરિયો' સંગ્રહની વાર્તાઓ કચ્છ પ્રદેશની વિશિષ્ટ વાર્તાઓનો સંશય છે.અં પ્રદેશના જ વતની,જેમના લોહીમાં કચ્છના રણની રેતીને દરિયાનો ખારપાટ ભળી ગળી ગયો છે,એવા વાર્તાકારોની વાર્તાઓનો આ સંચય,એ પ્રદેશ વિશેનું આપણને સંર્વાગી દર્શન કરાવે છે.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ગુજરાતના સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ ૧૯૩૦– ૧૯૩૨

- પટેલ કૃણાલકુમાર રમણભાઈ

" ૫ એપ્રિલ ૧૯૩૦ ના રોજ ગાંધીજી સુરત પાસેના ભગવાદાંડી ગામના દરિયાકિનારે પહોચ્યા. બીજે દિવસે (૬ એપ્રિલ ૧૯૩૦ સૂર્યોદય થતાં જ એમણે (ગાંધીજી) દાંડીના દરિયા કાંઠે થી મુઠ્ઠીભર મીઠું ઉપાડી રાષ્ટ્રને સવિનય કાનૂન ભંગ ની લડત નું ગ્રીનસિગ્નલ આપ્યું"

– એક અહેવાલ

– " આંદોલનને સ્થગિત કરવું એ તેની અસફળતાની ઘોષણા છે.

– શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ

– " પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે જેમને અહિંસક પ્રવૃતિમાં પૂરેપૂરી શ્રધ્ધા હોય તેમની મારફત સવિનય કાનૂનભંગ ની લડતનું સંચાલન થવું જોઈએ કારોબારી સમિતી મહાત્મા ગાંધીજીને અને અહિંસામાં પૂર્ણ શ્રધ્ધા ધરાવતા તેમના સાથિદારો ને સરકાર સામે સવિનય કાનૂનભંગ નું આંદોલન શરૂ કરવાની સત્તા આપે છે.

– કાંગ્રેસ સમિતીનો ઠરાવ

ઈ.સ ૧૯૩૦ – ૩૨ ની સવિનય કાનુનભંગ ની ચળવળમાં ગુજરાત અને તેનો ફાળો

પ્રસ્તાવના –

ઈતિહાસના અભ્યાસી તરીકે આપણું સદ્દનશીબ રહ્યું છે. કે અર્વાચિન યુગનો ઈતિહાસ જાણવા માટે સળંગ એકસૂત્ર સંધાય તેવુ ઈતિહાસ લખવા માટે પ્રથમકક્ષાના અને દ્રિતીયકક્ષાના સાધનો ગુજરાત તથા ગુજરાત બહારના રાજયો માંથી –ગલાબંધ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. જગતના ગણા બધા દેશોમાં સ્વાતંત્રય સંગ્રામ જેવો તો નહી જ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ વિશ્વભરમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે.

– ઈ.સ ૧૯૧૫ માં મોહનદાસ કરમસદ ગાંધી આફ્રિકાના સફળ સત્યાગ્રહના અનુભવે હિંદમાં અહિંક આંદોલનના શ્રી ગણેશ કર્યા હતા. ગાંધીજીની લડતની ઈતિહાસની રૂપરેખા કંઈક અનેરી આગવી વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે. ભારતમાં ગુલામીના વિરુધ્ધમાં લડાયેલું આ આંદોલન વિવિધ તબબકામાં રચાયું હતું . જેમાં અસહકાર નું આંદોલન (૧૯૨૦ – ૧૯૨૨) સવિનય કાનૂન ભંગ (૧૯૩૦ – ૩૨) હિંદ છોડો ચળવળ (૧૯૪૨) એમ જુદા જુદા સમયગાળામાં આંદોલનો થયા હતા.

– ઉપરોકત ત્રણેયે સ્વાતંત્રય સંગ્રામની ચળવળોની સિમાચિહનરૂપ ગણાતી પ્રવૃતિઓનું નાભિકેન્દ્ર ગુર્જરધરા હોવાથી ભારતના અર્વાચિન યુગના લેખનમાં ગુજરાતની અસ્મિતા કંઈક વિશિષ્ટ દર્શાવી શકાય તેમ છે. સત્યાગ્રહનું મુખ્ય કેન્દ્ર અમદાવાદનું સાબરમતી આશ્રમ હતું. આના પાછળ કેટલીક ચોકકસ નકકર ભૂમિકાઓ સમાયેલી છે. તન મન ધન થી ગુજરાતની પ્રજાએ પોતાનો યથાશકિત પ્રમાણે સહયોગ આપવામાં કચાસ અને કરકસર બાકી રાખી ન હતી. આ પરિબળોના લીધેજ અસહકારના સફળ આંદોલન બાદ ઈ.સ ૧૯૩૦માં સવિનય કાનૂન ભંગ ની ચળવળ ભારતના બીજા સ્વાતંત્રય સંગ્રામના તબકકા તરીકે ઓળખાતી આ લડતમાં વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા ઓથી તર થઈ હતી. જેનો આપણે વિગતે અભ્યાસ નીચે મુજબ કરીશું .

– સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ તરફ દોરી જતા સંજોગો

સત્ય અને અંહિસા ના પાયા ઉપર રચાયેલી અસહકારની ચળવળ એક નાનકડા હિંસક ચોરાચોરી ના બનાવના પરિણામે સ્થગિત થઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછીના એક દશકના સમયગાળા દરમ્યાન ભારતીય રાજકારણમાં અનેક રાજરંગો ભજવાયી ગયા કાંગ્રેસથી અલગ થઈ યુવાકોગ્રેસના સભ્યો એ પૂર્ણ સ્વરાજયની માગણી બુંલદ કરી સ્વાતંત્રય 'ગ્રામને સ્વરાજપક્ષ ધ્વારા લડતને વેગવંતી બનાવી હતી.

– સાયમન કમિશન

– ઈ.સ ૧૯૧૯ ના રોલેટ એકટના અનુસાર દેશમાં બંધારણીય હકો અને સુધારાઓ આપવા ઈ.સ ૧૯૨૭માં કાયદાશાસ્ત્રી સાયમનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ સાયમન કમિશન ભારત આવ્યું. ૩ ફેબ્રુઆરી ઈ.સ ૧૯૨૮ના રોજ વિધીવત કાર્યવાહી મુંબઈથી શરું થઈ. આ સમિતીનો વિરોધ કોગ્રેસ ધ્વારા કરવામાં આવ્યો.

– આ કમિશનમાં એક પણ ભારતીય ન હોવાથી જયાંજયાં સાયમન કમિશન ગયું ત્યાંત્યાં તેનો વિરોધ અને બહિષ્કાર થયો . સાયમન ગો બેક ના નારા ને નાબુદ કરવા સરકારે લાઠીચાર્જ અને ગોરીબાર કર્યો . આમ પ્રજાએ પોતાના મિજાજ ગુમાવી તિવ્ર વિરોધ સુર પુરાવ્યો.

– આ કમિશનના સામે કોગ્રેસે મોતીલાલ નહેરુ ના અધયક્ષ પણા નીચે નહેરુ સમિતી રચવામાં આવી તેમના સુધારા વાદી અને ન્યાયી રીપોર્ટની સરકારે અવલોચના કરી પરિણામે કોગ્રેસ સમિતી વધુ મજબુત બની લડત આપવામાં સક્ષમ બની .

– ગુજરાતની પ્રજાનો ઉત્સાહ અને ગાંધી વિચારોની અસર :–

ગાંધીજીના અસહકારના વિરોધથી થયેલી ગાંધીવાદી પ્રવૃતિઓએ ગુજરાતના તેમજ સમસ્ત હિંદના તમામ વર્ગ ,કોમ, જાતી ,બાળકથી લઈ વયોવૃધ્ધ ,સ્ત્રીપુરુષોની સહયારી એકતા બલિદાન ,ત્યાગ ,પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા પ્રવાહોથી સિંચાયેલું ગુજરાત ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના આર્દશોની વાત પૂરેપૂરી વ્યવાહારું છે. તેની પ્રતિતિ થઈ હતી. વળી સરદારના નેનૃત્વ હેઠળ સફળ થયેલા બારોડી સત્યાગ્રહ ના પરિણામે ગુજરાતની પ્રજામાં ઉત્સાહનું પ્રચંડ વંટોળ ઉભું થયું હતું.

– આમ ૧૯૩૨ ના વર્ષ માં કેટલીક આશ્વર્યદાયક ઘટનાઓ બની. ઈગ્લેન્ડમાં મજૂરપક્ષે સરકાર રચી આથી હિંદના રાજકરણ માં કંઈક અંશે આશા બંધાઈ હતી.

– ઈ.સ ૧૯૩૦ – ૩૨ ની સવિનય કાનૂન ભંગ ચળવળ માં ગુજરાતનું પદાન

– સવિનય કાનૂન ભંગ ચળવળ ની પૂર્વભૂમીકા :–

જવાહારલાલ નહેરુ અને સુભાષચંદ્રબોઝ ની આગેવાની હેઠળ યુવાકોગ્રેસ નેતાઓનું જૂથ અને મોતીલાલ નહેરું ના જૂથ કોલકતા અધિવેશનમાં સમાધાન સ્વરૂપે એવું કરવામાં આવ્યું કે ઈ.સ ૧૯૨૯ ની આખર સુધી માં સ્થાનિક સ્વરાજય ન આપવામાં આવે તો પૂર્ણસ્વરાજય માંગવામાં આવશે.

– અંતે કોગ્રેસ નું અધિવેશન જવાહરલાલ નહેરું ના અધ્યક્ષપદે લાહોરમાં મળ્યું ગાંધીજીએ રજૂ કરેલા પૂર્ણ સ્વરાજયનો ઠરાવ ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૨૯ ની મધરાતે ખુલ્લા અધિવેશનમાં સર્વાનુમતે પસાર થયો. ત્યારબાદ ઈ.સ ૧૯૩૦ ની ૨૬ મી જાન્યુઆરી ના દીને સ્વાતંત્રયદીન તરીકે ઉજવવાની પ્રજાને અપીલ કરવામાં આવી.

પ્રજાને સ્વાતંત્રય ઠેઠેરો કરવા સભાઓ ભરવામાં આવી. આમ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સવિનય કાનૂન ભંગ લડત ના શ્રી ગણેશ આ લડત થી થયા.

– નીડર સેવાનિષ્ઠ કર્મનિષ્ઠ ,બહાદુર ખંતીલા ,સંગીન ,ઉગ્ર ,આક્રોશવાળા ,ત્યાગ અને તર્પણની ભાવના વાળા સ્થાનિક નેતાઓની લાંબી વણઝાર ગુજરાતના ભુપુષ્ઠ પર પૂર્વ તૈયારીઓ કરીને બેઠું હતું.

– ગાંધીજીનું નેતુત્વ અને મુદ્રાનો કાર્યક્રમ

– કોગ્રેસના બાહોશ કાર્યકકર્તા ઓ અને પ્રજાની લોકમાગણી આવકારી ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ પુનઃ લડત આરંભ કરવાની ગતી વિધીઓ ચાલુ થઈ ઈ.સ ૧૯૩૦ની પરિષદમાં મોકલવા ગાંધીજીએ અને સમિતીનો એક અહેવાલ તૈયાર કર્યો હતો. જેમાં નીચે મુજબના ૧૧ મુ?ાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યા હતા.

(૧) સદંતર દારૂબંધી
(૨) હુંડીયામણમાં ઘટાડો
(૩) જમીન મહેસુલમાં ૫૦ % ઘટાડો
(૪) મીઠાવેળાની સંપૂર્ણ નાબુદી
(૫) લશ્કરીમાં ૫૦% ઘટાડો
(૬) ઉપલા વર્ગની નોકરીઓમાં ધરખમ ઘટાડો
(૭) પરદેશી કાપડ પર રક્ષણાત્મક જકાત
(૮) રાજકીય કેદીઓની મુકતી
(૯) ગુપ્ત પોલીસ કાઢી નાખવી.
(૧૦) રક્ષણ માટેના હથીયાર ની ઘટ મુકવી.
(૧૧) પૂર્ણ સ્વરાજ આપવું.
વેગેરે બાબતોનો સમાવેશ થયો હતો.

લડતની રણનીતી માટે વ્યુહાત્મક આયોજન

– ૧૯૩૦ ની ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી એ અમદાવાદ સાબરમતી આશ્રમમાં બેઠક બોલાવવાથી બે દિવસની ચર્ચા વિચારણા બાદ સંપૂર્ણ યોજનાનું સ્વરૂપ રચવામાં આવ્યું ગાંધીજી અને તેમના તમામ સાથીદારો ને પકડવા ઈગ્લેન્ડના વર્તમાનપત્રો માં સલાહ આપવામાં આવી.

– ઈન્દુલાલ યાજ્ઞીક ગ.વ માવલવંણકર , વલ્લભભાઈ પટેલ , મહાદેવભાઈ દેસાઈ ,કલ્યાણજીભાઈ , અને તમામ જિલ્લા ના કોગ્રેસી પ્રમુખો અને તાલુકાથી ગ્રામ્યકક્ષા સુધીના અગ્રિણ્ય નેતાઓ આ લડતની રૂપરેખા પ્રજાને આપવા ગામેગામ ઘોષણાઓ કરી આમ આ લડતના ભણકાર ગુજરાતના ગામેગામ અને ખુણેખુણામાં ગૂજંતા હતો.

– લોર્ડ ઈર્વિનને ગાંધીજીનો પત્ર

– લોર્ડ ઈર્વિન ને ઈ.સ ૧૯૩૦ ની ૨ જી માર્ચ ગાંધીજીએ લડત રૂ કરવા અંગે ઔતિહાસીક પત્ર લખવામાં આવેલ આ પત્ર ડેઝીનાલ્ડ રેનાલ્ડસ નામના એક અંગ્રેજ યુવાન સાથે હાથોહાથ પહોચતો કરવામાં આવેલો પ્રમાં આખી લડતની રૂપરેખા અને સમાધાન અંગે સ્પષ્ઠ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

– એકબાજુ ગાંધીજી વાઈસરોય ને આખરી ફેસલાની લડત અંગે આખરી નામું આપી રહયા હતાં તો બીજી બાજુ લડતની પૂરી ઝીણવટ ભરી તૈયારીઓ કરી દીધી હતી.

–લડતના શ્રી ગણેશ –
લડત માટે કોઈ એક પ્રતિબિંબ જ હોય સર્વને સ્પર્શતો હોય સર્વમાન્ય હોય સર્વ સિવૃક'ત હોય તેવા મુદ્રાની સમસ્યા ને લડતના એકમભાગ સ્વીકારવાનું નકકી થયું તેમાં મીઠાનો કાયદો અમાનુષી ,પ્રત્યાઘાતી અને સર્વને સ્પર્શતો હોવાથી તેનો મુખ્ય મુદ્રો બનાવી સવિનય કાનૂન ભંગની લડતમાં આ મીઠાના કાયદાને તોડવા માટેની એક લડત વ્યાપક સ્વરૂપે ઉપાડવાનું નકકી કરવામાં આવ્યું જે ભારતીય સ્વાતંત્રય સંગ્રામના ઈતિહાસમાં ઉલ્લેખનીય ઔતિહાસીક બનાવ તરીકે આપણે ઈતિહાસના અભ્યાસું તરીકે મુલવીએ તો તે યર્થાત છે જે બનાવ એટલે જ દાંડીકૂચ
– ૧૦ પાઈના મીઠા ઉપર ૨૦૦ પાઈની જકાત નાખવામાં આવી હતી. આવા અન્યાયી કાયદાની તિલાજંલ ી આપવા તેને મુખ્ય કેન્દ્ર બનાવવામાં આવ્યું. શરુઆતમાં બોરસદ તાલુકાના મહી નદીને કેન્દ્ર બનાવવામાં આવ્યું પરંતુ કલ્યાણભાઈ મહેતા (સુરતના કોગ્રેસી કાર્યકર્તા) ની સલાહ થી નવું સ્થળ પસંદ કરવામાં આવેલું મહાદેવભાઈ દેસાઈ એ સુરત પાસેના ભગવાદાંડી નામનું ગામ શોધી કાઠયું આ સ્થળની પસંદગસ થતા સમ્રગ લડતની શરુ થી અંત સુધીનું આયોજન ગોઠવી દેવામાં આવ્યું.

– આઠ મી માર્ચ સાંજે ગાંધીજી એ એલીસબ્રીજ પુલની નીચે વિશાળ જંગી મેદાનમાં આ લડત સંર્દભે ગાંધીજીએ માર્ગદર્શન સ્વરૂપે ભાષણ આપ્યું. કૂચની આગલી રાત્રે સેકડો ગ્રામજનો આ સભામાં હાજર રહયા હતા
– સ્વીઝરલેન્ડ જેવા દેશમાંથી પત્રકારો ફોટોગ્રાફરો અને જીજ્ઞાસુઓ નોધ લેવા માટે ઉતરી પડયા હતા વાડઝ થી ઉસ્માનપુરા ગામ સુધી અમદાવાદ ઉભરાતું હતું

– ગાંધીજીએ ૧૯૩૦ની ૧૨ મી માર્ચના રોજ સવારના ૬ :૨૦ કલાકે પોતાના ૭૯ સાથીઓ સાથે અમદાવાદ સાબરમતી આશ્રમ થી દાંડી (જિલ્લો સુરત) જવા પગપાળા ધ્વારા મંગળ પ્રયાણ કર્યુ.

– સૂરસંગ્રામ અને હરીનો માર્ગ છે સુરાનો એક ખરો દંપતિએ ભજન ગાયું કસ્તુરબાએ કુમકુમનું તિલક કરી વિદાય આપી હતી. અમદાવાદ ના નગર શેઠધે બે પાણીદાર ઘોડા ગાંધીજી માટે મોકલાવ્યા હતા. ગાંધીજીએ આ ઘોડા વિનંતીથી પાછા મોકલાવ્યા હતા.

– ૬૧ વર્ષના આ ભવ્ય ડોસાનુ ંમહાનિષ્ઠકમણ દેશ અને દુનિયા માટે આર્શ્ચજનક હતું ગાંધીજીએ દાંડીકૂચમાં સામેલ થવા ચંદ્રાલા ગામ આગર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતુ અને શપત લીધાા હતા કે

કાગડા કુતરા ને મોતે મળીશ પરંતુ સ્વરાજ લીધા વગર સાબરમતી આશ્રમમાં પાછો ફળીશ નહી.

– ૫ મી એપ્રિલ ૧૯૩૦ ના રોજ ૮૧ ચુનંદા સાથીદારો સાથે ગાંધીજી પગ યાત્રા કરતા ભગવા ગામે પહોચી ગયા ૩૮૬ કી.મી ની પગપાળા કૂચ પછી ૬ એપ્રિલે સમુદ્ર સ્નાન કરી ને ગાંધીજીએ સવારના ૬:૩૦ કલાકે દાંડીના સમુદ્ર કાંઠેથી ચપટી મીઠુ ઉપાડીને ગાંધીજીએ ધીર અને ગંભીર વાણી વિચારી કે હું બિટ્રીશ સામ્રાજય રૂપી ઈમારતના પાયામાં લુણો લગાડું છું આ સાથે સરકાર સામે મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરવાની આખા દેશને

લીલી ઝંડી મળી ગઈ આ સાથે જ લોકોના ગગન ભેદી નાદ નમક કા કાયદા તોડ દીયા ની સાથે દાંડીકૂચની પૂર્ણાહૂતી કરી.

– લડતના ભાગરૂપે વિરમગામ ,ધરાસણા અને અન્ય સત્યાગ્રહ

– ૬ એપ્રિલ થી ૧૨ એપિંલ સુધી મીઠાનો કાયદો તોઠવાના ઉત્સાહ સભર ઉત્સવ ઉજવાયો ગુજરાતના ધરાસણા વિરમગામ અને સૌરાષ્ટના દરિયાઈ કિનારે તમામ ગોમોમાં આ વખતે વ્યાપક સ્વરૂપે મીઠાનો કાયદો તોડવામાટે પ્રયત્નો થયા. નરસિંહભાઈ પરિખ અને તેમના બનેં સાથીદારો પણ તેમાં સામેલ હતા. આ સમયે ગાંધીજી એ સરકાર સામે ઉગ્ર લડત બનાવવા નિર્ણય કર્યો. આથી ૫ મી મે ૧૯૩૦ ની મધ્યરાત્રી એ દાંડી પાસેના ગામમાંથી સરકારે ગાંધીજી ની ધરપકડ કરીને તેમને પૂર્ણે પાસેની યરવડ જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા.
– ઈનામ સાહેબના નેતૃત્વ હેઠળ ૨૫૦૦ સત્યાગ્રાહીઓએ ધરાસણામાં સત્યાગ્રહ પુનઃ ઉગ્રતાથી આરંભ્યો.
– ૧૯૩૦ ની ૧ લી જુલાઈએ મુંબઈની નજીકના વડાલી ના મીઠાના અગરો કબજે કરવા ૧૫૦૦ સત્યાગ્રાહીઓએ ભાગ લીધો. આમ આ રીતે ઘોલેરો અને વિરમગામે પણ મીઠાના કાનૂનભંગ માં મુખ્ય ભૂમીકાઓ ભજવી હતી.

– લડતની રચનાત્મક પ્રવૃતિઓ

– આ લડત મીઠાના કાયદા પૂરતી સિમસત ન બની રહેતા રચનાત્મક પ્રવૃતિઓ પણ એટલી જ વેગવંતી બની હતી. ખાદીપ્રચાર ,ખાદીનીફેળી , રેટીયો , કાંતણ પ્રવૃતિ ,સ્વદેશી કાપઠની પ્રવૃતિ , વગેરે પ્રવૃતિઓ સજીવન થઈ. સૌરાષ્ઠમાં ખાદીવણાટની પ્રવૃતિ મુખ્ય બની.

– આ ઉપરાંત શારીરીક નુકશાન કર્તા દારૂની બદીઓ સામે જેહાદ જગાડવામાં આવ્યો બહેનોની ટોળીઓએ દારૂના પીઠાઓ ઉપર રાતદિવસ પેકેટીગ કરી હસતાં મોઢે પોલીસની ગાળો પીઠાવાળાના અસભ્ય વર્તન સહન કરી પ્રવૃતિ ચાલુ રાખી.

– અસ્પૃશ્તાની નિવારણની ઝુંબેશ પણ એટલી જ વેગવંતી બની ૧૯૩૦થી સાબરમતી આશ્રમ હરીજન આશ્રમ તરીકે ઓળખવા લાગ્યો . કોગ્રેસની મુખ્ય પત્ર નવજીવન પણ હવે હરીજન નામે બહાર પડવા લાગયું હતું.

– ગાંધીજીના કહેવા પ્રમાણે પ્રાંતીય પરીષદે અસ્પૃષ્તાના કંલકને મીટાવી દેવા માટે અસ્પૃષ્તા નિવારણ કાય"રક્રમની પ્રવૃતિ આરંભી દેવામાં આવી હતી.

– આ લડત દરમિયાન હિંદુ મુસ્લીમ એકતા આર્દશ રૂપ બની હતી સમ્રગ દેશમાં કોમી હુલ્લડોની બદી થી ભયભીધત બન્યું હતું ત્યારે ગાંધીજીનું આ ગુજરાત આ બદીથી મુકત બન્યું હતું.

– સવિનય કાનૂન ભંગની લડતનું મુલ્યાંકન

– ઉપરોકત ચર્ચાનું મુલ્યાંકન કર્તા કહી શકાયય કે આ લડત પૂર્ણ સ્વરાજય સિધ્ધ કરવાના તેના ધ્યેયમાં નિષ્ફળ સાબિત થઈ હતી. પરંતુ ગાંધીજીના સિધ્ધાંત મુજબ અહિંસક લડતનું ઉતમ ઉદાહરણ રૂપ બની હતી ગુજરાત બહારથી આવેલા તમામ સ્વયંસેવકોની સાથે અન્ય પ્રજાએ ધીરજ કરીને પાંચ પાંચ મહીના સુધી સહનશીલતાથી આ લડતમાં સક્રિય ભાગ આપ્યો હતો તે રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતિક સમુહ ગણાવી શકાય

– સરકારના બેફામ લાઠીચાર્જ અને ગોરીબાર અન્ય અત્યાચારો સામે પ્રજાએ આપેલો સહીયારો પ્રયાસ નોધનીય છે. બેનોપીટેટ ના નેતૃત્વ હેઠળ મહીલાઓનું ટુકડીનું કાર્ય અસરકારક હતું

– આ લડત સંદર્ભે પ્રજા મત જાગૃત કરવા લોકઉત્સાહ અને લોકચેતના મેળવવા પ્રભાતફેળીને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું . લભડત દરમ્યાન ગુજરાતના ગામે ગામ પ્રભાત ફેળી થી નીકળી લોક ઉત્સાહ અને જુસ્સો આ પ્રભાતફેળીના પરિણામ સ્વરૂપ અકબંધ જળવાઈ રહયો હતો. ભજન કીર્તન સાથે રાષ્ટ્રગીતામે જેમાં ખાદીરાષ્ટ્રીય ચેતના એકતા અસ્પૃશતા નિવારણ દારૂનિષેધ ને આવરી લેતા સુત્રો પણ પોકારવામાં આવતા . ગુજરાતનો યુવાવર્ગ અને કોગ્રેસ કાર્યકરો પોતપોતાના વિસ્તારોમાં અદમ્ય ઉત્સાહ સાથે આવ પ્રભાતફેળીઓ કાઢતા
– આ સત્યાગ્રહ આમ તો વિજય શકિતનું પ્રતિક હતો જેણે ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો ચળવળ માટે પ્રેરણારૂપ બની હતી. વિશ્વના લોકોને આ લડત માટે નૈતિક સર્મથન પ્રાપ્ત થયું હતું.

– આમ આ લડત તેની ધયેય પ્રાપ્તી માં દેખીતીરીતે નિષ્ફળ ગઈ છતાંએ ભારતના સ્વાતંત્રયસંગ્રામમાં ઈતિહાસમાં તેની વ્યાપક અમસરો નજરે પડે છે.

– આ લડતમાં ગુજરાતની પ્રજાનો ફાળો અગત્યનો હતો. આ લડતનું નાભિકેન્દ્ર અમદાવાદ હતું. પ્રત્યેક તબબકામાં ગુજરાત દીપી ઉઠયું હતું. કેટલાક અણધાર્યા સંજોગોને પરિણામે લડત ભલે સ્થગિત ગણાવી હોય પરંતુ ગુજરાતની પ્રજામાનસમા નિખાલસતા ,જુસ્સો અને રાષ્ટ્રપ્રેમ દુર થયા ન હતા અંહિ આટલું નોધવું પણ તેનું મુલ્યાંકન પૂર્ણ કરી શકાતું નથી.

– આ લડત સિમારૂપ બની બાપુકાધધંધા તરફ વડેલી ગુજરાતની પ્રજા કાંતણ ,હાથવણાટ ,છાપકામ ,પીજણ ,વણાટ ની પ્રવૃતિઓ ચાલુ થઈ હતી. કંઈક અંશે ગરિબાઈ બેકારી ,લાચારી નાબૂદ થવા પામ્યા હતા.

– મહાત્મા ગાંધીને યાદ કરો ને ખાદી વાપરો જેવા સૂત્રો ધ્વારા સ્વંયમ સેવકોએ અમદાવાદ ,નડિયાદ , સૂરત , ભરૂચ ,વલસાડ ,ગોધરા ,સૌરાષ્ટ્ર ,કચ્છ ,વિસનગર , કડી ,મહેસાણા ,પાટણ ,વાલમ ,ગુંજા, મોડાસા તેમજ અન્ય નાનામોટા ગામડાઓમાં આ પ્રવૃતિઓ વેગવંતી બની હતી.

સંદર્ભગ્રંથો

(૧) ત્રિલોકભાઈ આર પરીખ અને ઈન્દ્રવદન આર પરીખ " આધુનિક વિશ્વનમી ક્રાંતીઓ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલન ,પરીખઝાલા પ્રકાશન અમદાવાદ – ૨૦૦૨–૨૦૦૩
(૨) કપિઈપ્રસાદ દવે " સંસ્મરણો સરદારનાં" સંપાદક – દિંગત ક દવે ,દિવ્યકુમાર કે દવે , અમદાવાદ એપ્રિલ – ૨૦૦૧

"A comparative study of Mental Health and Adjustment of the sporty and non-sporty students studying in different universities of Gujarat state."

- **Dr. Ajitsinh Gohil**
I/C PRINCIPAL,
V. J. Patel College of Physical Education,
Mahatma Gandhi Campas, Jantachokdi,
Mogari – 388345. Ta. & Dist. Anand.
Gujarat

Introduction:

A child starts its life the moment it tack place in the womb of mother. This process also helps a child in developing the physical and mental development. In spite of this, the atmosphere education and social experiences affects the child's development. As the child moves ahead, the mental and physical development happens. The socio-cultural matters also affect the progress of cognitive development and also the whole individual development. As the child moves on, internal physical atmosphere and outer atmosphere charges the mental development. With the movement of physical fitness, the mental fitness is also necessary. The present research studies the anxiety, mental health and adjustment of the study in relation to the sporty and non-sporty students who take the higher education in the university of Gujarat state.

1. Mental health:

Mental health is a burning problem of the society. If the man wants tube happy and successful, he must learn the art of remaining healthy. Person can know himself. He can recognize between right and wrong and can calculate the future effects of his deals. Good mental health is the ability to respond varied experiences of life with flexibility and sense of purpose. Mental health of students has been defined as a state of balance between the student and the surrounding world. Mental health of the students implies harmony and integration within students between each student and other member of the society.

Mental health is as important as physical health style however, most of the persons are not conscious awareness and worried about their mental health. Such things are considered as whims of human nature or they are being ignored we do not very much about such characteristics mental health. The main reason for such attitude about mental health.

Following four factors are effect mental health.

- ⇨ Hereditary factors
- ⇨ Physical factors
- ⇨ Social factors
- ⇨ Satisfaction of basic needs

2. Adjustment:

Adjustment is maintaining balance between needs and factors inflicting the satisfaction of needs. In Adjustment individuals establishes co-ordination between his effects and the situation.

The dictionary meaning of the word. 'Adjustment' is, to fit, make suitable, adapt, arrange, modify, harmonize or make correspondent. Thus, when we make an

other. General meaning of adjustment is proper adaptation or maintains balance in the environment. In English language the word adjustment is used for the process of adaptation.

1. Problem statement:

"A comparative study ofMental Health and Adjustment of the sporty and non-sporty students studying in different universities of Gujarat state."

2. Objective of the study:

The major objective of the present research will be as under:

1) To study the Mental Health and Adjustment among sporty and non – sporty students.
2) To study the Mental Health and Adjustment among urban and rural students.
3) To study the Mental Health and Adjustment among boys and girls students.

3. Hypothesis of the study:

According to the research objectives, the hypothesis should be checked. The below hypothesis are formed according to the research.

1) There will be no significant differences between sporty and non – sporty students studying in different universities in relation to Mental Health and Adjustment.
2) There will be no significant differences between urban and rural students studying in different universities in relation to Mental Health and Adjustment.
3) There will be no significant differences between boys and girls students studying in different universities in relation to Mental Health and Adjustment.
4) There will be no significant differences between the students with respect to their status and residential area in relation to Mental Health and Adjustment.
5) There will be no significant differences between the students with respect to their status and sex in relation to Mental Health and Adjustment.
6) There will be no significant differences between the students with respect to their residential area and sex in relation to Mental Health and Adjustment.

4. Variables under study:

1) Independent Variables:

A. Student's status
   A1 sporty
   A2 non – sporty
B. Residential area
   B1 urban
   B2 rural

A. Sex
C1 boy
C2 girl

1) Dependent Variables:

In this study there is one dependent variable with dimensions.

A. Mental health Inventory
B. Adjustment Inventory

1. Sample:

The research work is very complex. It is not possible to study all the aspects which are related to research problem. The small groups are studies in the scatter form and then the implications are applied to the matter. The sample comprised 320 students randomly selected from urban & rural area from different universities.

Data were collected from different universities such as:

- ⇨ Sardar Patel University, V. V. Nagar
- ⇨ Gujarat University, Ahmadabad
- ⇨ Veer Narmad South Gujarat University, Surat
- ⇨ Hemchandracharya North Gujarat University, Patan
- ⇨ North Gujarat University
- ⇨ Gujarat Vidyapeeth, Ahmadabad
- ⇨ Saurasthtra University, Rajkot

2. Research design of the study:

The present study is a between group factorial design. There are 3 independent variables each varied at 2 levels. Therefore, it is a 2X2X2 factorial design. As shown in the table.

	A1 sporty		A2 non – sporty		Total
	B1 Urban	B2 Rural	B1 Urban	B2 Rural	
C1 Boy	40	40	40	40	180
C2 Girl	40	40	40	40	180
Total	80	80	80	80	320

N=320 & n=40

3. **Tool used:** For the data collection following tools were used:
   1. Mental health questionnaire:

      The mental health questionnaire was developed by Dr. D. J. Bhatt in 1992 in order to Measure the mental health of the teachers.

   2. Adjustment inventory:
   3. This inventory that is social and emotional made by Dr. Pramodkumar only 'Yes' and 'No' responses are to be given the test will be done on both boys and girls subjects and their adjustments will be compared.

4. Statistical Analysis:

The statistical analysis for this factorial design is "Analysis of Variance".

There are 3 independent variables each varied at 2 levels (Student's status, residential area and sex). Therefore, it is a 2X2X2 factorial design. Analysis of Variance and mean are carried out.

1. Results:

1) Mental Health:

Table no. 1

Showing results of ANOVA scores of mental health.

Source	Type iii Sum of Squares	df	Mean Square	F
A	5.00	1	5.00	0.15
B	108.11	1	108.11	3.39
C	7.81	1	7.81	0.23
AXB	5.00	1	5.00	0.15
AXC	84.05	1	84.05	2.57*
BXC	63.01	1	63.01	1.92*
AXBXC	204.80	1	204.80	6.26*
Error	1020.60	312	32.71	-
Total	236146.38	320	-	-

Significant at .05 level *

The main aim of the present study is to compare Mental Health and Adjustment of sporty and non sporty students in different university. Table no:1 shows ANOVA scores of Mental Health. So far as main effect is concerned there is no significant relationship between sporty and non sporty students, residential area i.e rural and urban and sex i.e male and female on Mental Health. Interaction effect status of the student and sex shows significant relationship between residential area and sex also shown significant relationship at .05 level.

2) Adjustment:

Table no. 2

Showing results of ANOVA scores of mental health.

Source	Type iii Sum of Squares	df	Mean Square	F
A	35.77	1	35.77	0.53
B	20.50	1	20.50	0.30
C	193.75	1	193.75	2.91
AXB	155.40	1	155.40	2.33
AXC	11.62	1	11.62	0.17
BXC	23.65	1	23.65	0.35
AXBXC	314.02	1	314.02	4.72*
Error	20728.22	312	66.43	-
Total	272195.00	320	-	-

Significant at .05 level *

So far as adjustment concerned there is no significant relationship shows in main effect. Interaction effect also shows not significant relationship here the entire hypothesis is proved. Only interaction AxBxC is significant at .05 level.

1. Conclusion:

1) There is a significant difference among the mental health with respect to their students status and sex.
2) There is a significant difference among the mental health with respect to their residential area and sex.
3) There is a significant difference among the mental health with respect to their students status and residential area and sex.
4) There is a significant difference among the Adjustment with respect to their student's status and residential area and sex.

2. References:

1) Research Methodology by PankajMadan, VageeshPaliwal and RajulBhardwaj, First edition, 2010
2) Advanced Educational Psychology by S. K. Mangal, Second Edition, April -2007
3) Psychology and Mental Health by J. A. Hadfield
4) Journal of Exercise Science and physiotherapy, Vol. 4, No. 2, 115-118, 2008
5) Journal of Applied Psychology, 82, 192-206.
6) International Referred Research Journal, November, 2011. ISSN- 0974-2832, RNI-RAJBIL 2009/29954;vol.III *ISSUE-34
7) Journal of Sports Sciences, February 2006; 24(2): 157 – 164

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Childlabour and their Exploitation perception in Mulk Raj Anand's Untouchable and Coolie.

- VIJAY B LINDAYAT

INTRODUCTION:

Our Indian society is far better than the rest of the universe from the point of view of culture as well as conventions and ways of living but on the other side, if we glance into our society, it has many social and political and economical evils such as bride burning, dowry system and dowry death, corruption in educational system, problem of illiteracy in India, domestic violence, communalism, injustice, crime against children, unemployment in India, suppression of human rights, poverty. Some of the problems have been cast off from its core by the social propaganda and awareness and education and there are still such unanswerable problems which must be removed from the society only through the individual consciousness.

Literature is an echo or reflection of the society and that is why authors have a direct association with the society and its values. They have always been successful in the vivid portrayal of the colorful and well cultured society. At the same time they never hesitate to show a dirty and filthy image of the society of the particular era or age. One of the major themes in all genres of literature is social issues or problems. Childhood is one of the greatest and valuable periods in human life. It is that phase of life where a child is free from all the tensions, fun-loving, to play and learns new things.

KEYWORDS:

CHILDLABOUR EXPLIOTATION,UNTOUCHABLE,POVERTY.

Abstract :

This paper deals with the subject of exploitation of teenagers with special reference to Mulk Raj Anand's two selected novels Untouchable and Coolie. The term exploitation is not a new coined problem in the modern era but was founded in Russia by Karl Marl and later was comprehended by the whole universe.

Exploitation of teenagers is one of those evils which become obstacles in the complete evolution of the nation. By keeping in mind the present scenario of the Indian society, this paper scrutinizes some causes and remedies for relieving this particular phenomenon keeping in mind the novels Untouchable and Coolie. In the novels, two protagonists Bakha and Munoo represent not only themselves but of the whole teenage class of the Indian modern era who fall victims of exploitations because of monetary need.

This age of a child or teenager is of enjoying the naughtiness and also the time of learning and making career. If the teenagers work taking the whole family's responsibility instead of learning what will be the future of the nation? The issues relating

to the exploitation of teenagers should be high on any Government's agenda. Children should be on the first call on agenda of human resource development not only because young children or teenagers are the most helpless but because this age is the institution of lifelong learning and human development is totally dependent on these crucial early years. The constitution of any teenager's social,emotional, mental background is depended on the primary stage of childhood. Children or teenagers are considered as the future of any nation and as the power and muscle of the nation lies in a healthy, protected, educated and well developed child population. Child abuse is covered in secrecy and there is a great conspiracy of silence among all the administrative power around the entire subject. Existing socio- economic conditions also render some children vulnerable and more at risk to abuse, exploitation and neglect. All the major or minor problems have their root causes from which it stems out.

The Concept of Exploitation The awareness of this new phenomenon first emerged several years ago in Latin America, and more particularly in Asia. But the complete understanding of the term exploitation came into existence after many decades of the people's slumber in the form of Karl Marx, the first revolutionary against capitalism and industrialism which are the basic factors of exploitation. He was a revolutionary by nature. He strongly believes: The worker becomes all the poorer the more wealth he produces, the more his production increases in power and range. The worker becomes an ever cheaper commodity the more commodities he creates. With the increasing value of the world of things proceeds in direct proportion to the devaluation of the world of men (Kreis 1). Thus Marx was against industrialism and capitalism that victimize the people through the medium of various instruments yielding exploitations.

Marx argued that the change in socio-economic conditions occurred through organized revolutionary action. He argued that capitalism would end through the organized actions of an international working class, he did not believe in communism to be established; he used abide the people to accept reality-an ideal to which we will have to adjust itself. He believes that there are only two communities 1.Abuser and 2. Abused people. Then Came Lenin Vladimir, a Russian Marxist revolutionary and then Stalin came with his own revolutionary thoughts. In India, Dr. Baba Saheb Ambedkar, came into the form of semi-God figure, worshipped by the down-trodden people and untouchables of India. He enriched the lives of exploiting caste by awareness, revolution and by granted them the basic human rights. Gandhiji also completely advocated him his actions to eliminate the wrongs done towards low-caste and exploited class.

Exploitation has a strong relationship with the society as in the society there are many people who are being exploited or manipulated for the benefits of others. The term exploitation of teenagers basically has two meanings. One is to make use of someone for specific purpose whose age is more than twelve and less than twenty, and the second one is to manipulate someone or something in an unjust or cruel manner. In the simplest of words, the term exploitation refers to using another person's labour or work without offering adequate rewards including all kinds of abuses as physical, verbal, emotional, sexual, psychological and mental. Exploitation of Teenagers as Reflected in Mulk Raj Anand's Untouchable and Coolie Dr. Mulk Raj Anand's two Novels Untouchable and

Coolie have been considered as the graphical representation of the untouchability and deprivation of the lower classes of India. However with the deep insights one can observe that the phenomenon of exploitation of teenagers has been fully flourished by the author's skillful hands. Mulk Raj Anand was a man of realism.

The characters of his Novels are more real and universal rather than subjective i.e. individual. Most of his writings are directly or indirectly investigating deeply the social process. known talk about the behavioral pattern of untouchablity and the people deprived of social, cultural, religious rights but also because of several exploitations of people including innocent children of that period. Undoubtedly Untouchable is Anand's modern work which is the image of his society's trodden and exploited class. This piece is considered to be an autobiographical note which came out as a form of his experiences. When Anand was a child, his father was employed as a Subedar in the Indian Army. During those days Anand mixed with the children of leather-workers, washer men and sweepers and came across their real daily life and its realities. This association and attachment continued till the days of his youth.

Hence this Novel is the authentic document of his life's incidents. Untouchable is the story of the depravation of outcaste people and at the same time of the exploitation of teenagers. It basically deals with the different teenagers' problems like Bakha, his sister Sohini and his brother Rakha and some other his outcastes friends like Chota and Ramcharan we come across during their a day's activities. Coolie is also a masterpiece depicting the reality of life. The title is very apt, suitable and reasonable as the story of the Novel revolves round a boy named Munoo, a son of a porter who comes from his village to come out his poverty and works at various places. The peak of darkness of exploitation is expertly described by the author.

The Novel also shows the highest level of inhumanity when poor Munoo works at socially, economically, and politically higher classes of Indian society. The Novel shows his adventurous journey of exploitation from servant, factory worker, rickshaw driver to a child labourer. Mulk Raj Anand is considered to be God or Messiah in backward castes and exploited class just because of his brilliant works which describe down-trodden and poor India's social, political, and cultural conditions. The Novels Untouchable and Coolie, which communicate the abuses of an exploited class-an untouchable boy in Untouchable and a waif, Munoo in Coolie. Untouchable and Coolie are the only Novels in which Anand has presented the realistic picture especially problems and exploitations of teenagers of the early decades of 20th century in India to reveal the social background with the unique observation of social reformer. Anand has not presented the teenage character in particularly but in a general way.

The writer has not only painted his works with the idea of keeping his literary pieces mirror up to the Indian society but also made it mandatory to think about the masses, about the sufferers and abused people and provided ideal solutions.Untouchable and Coolie are legendary stories of two teenagers Bakha and Munoo, appear among the people of the modern society to tell their problems, abuses and exploitations they endured. Bakha and Munoo are the symbolic representatives of the whole teenage class

of the present day who give a voice to the predicament of the mute humanity in odd circumstances. Anand has not presented the adolescent characters in particular but in a general way. Like G.B.Shaw, Mulk Raj Anand is considered to be a great thinker and reformer of the society. He succeeded in doing so by disturbing his readers putting the puzzle-like problems before the society like Shaw and never put a solution of a particular problem. No writer before Charles Dickens had handled the English people, similarly no Indo-English writer before Annad has devoted a strong sympathy to the poor, exploited class and neglected part of the society. The underdog protagonists Bakha and Munoo in both the Novels seem to sail in the same boat as far as personal and subjective suffering and exploitation is concerned.

There is a parallel central theme in Untouchable and Coolie – social exploitation, exploitation of the poor and the under-privileged class by the forces of capitalism, industrialism and colonialism. In Anand's Coolie, Munoo is denied his fundamental rights to life and happiness and is exploited and made to suffer, till he dies of consumption. The Novelist makes it quite clear that Munoo is not the only victim of such exploitation. He represents millions of those for whom such exploitation is the lot of everyday life. Both these Novels have been written with a unique purpose. These Novels are powerful condemnation of modern capitalistic Indian society and feudal system with the shameless and tragic exploitation of the underdog and poor class who face the difficulties without protest. They die of exploitation, poverty and hunger. Thus, only a single problem that has attracted the attention of most of the writers, philosophers and administrators is the only exploitation of children which can be possible to eradicate of this planet only through application of more possible improvements that can be beneficial for the teenagers. One of the helpful components is education which can help in relieving this major evil in the society. In the Novel Untouchable we can rightly observe that Bakha became a victim of the society who has high aspirations of life which have been suppressed not only the customs and traditions but also by the dirty politics and Government. Bakha is seen, saved by the man emerged out in the end of the Novel like a real God in the form of Gandhi who has started the remedial works of the society not by the mere talks and philosophies but by the real implementation of the ideas he has. However in the real life who will be a benefactor person of these downtrodden and exploited people.

This is a total responsibility of the Government and administrative people who are observing and enjoying the joyful moments just like an audience of a circus. It needs a complete meditation on this particular subject to take reforming steps in relation to this harsh reality. In Coolie we can notice the same anguish scenario but with a different view. Munoo, the hero of the Novel reveals real social conditions but not through a single day of his life but through the full-fledge life that might be a great trick of the writer not only to develop the discourse of the character of poor Munoo, but the silence and mum that is still prevalent and ever last among the heartless and unkind society as well as the administrative people even after the death of an innocent boy Munoo.

This is not a single teenage boy who lives a hell-like life, sacrificed on the altar of social treatment and Government's indifference towards this burning social dilemma but there are many teenagers sacrifice themselves in the same manner which can create a

shocking result which is merely unimaginative for the whole globe. Poverty Poverty is considered to be the first and foremost root cause of being exploitation of the teenagers. Poverty is one of the major issues, attracting the attention of sociologists and economists. It is such a situation in which a person fails to maintain a living standard adequate for a comfortable lifestyle. Poverty plays a significant role in the formation of public policy and has a centre of attraction to the National Policy Agenda forever five decades. Though India boasts of a high economic growth; it is shameful that there is still large scale of poverty in India. Poverty in India can be defined as a situation when a certain section of people are unable to fulfill their basic needs. India has the world's largest number of poor people living in a single country. Out of its total population of more than 1 billion, 350 to 400 million people are living below the poverty line. Nearly 75% of the poor people are in rural areas, most of them are daily wagers, landless labourers and self employed house holders.

The same scenario of anguish as presented in the Novel can be seen in the present society: The outcastes' colony was a group of mud-walled houses that clustered together in two rows….there lived the scavengers, the leather-workers, the washer men, the barbers, the water- carriers, the grass-cutters and other outcastes from Hindu society. A brook ran near the lane, once with crystal- clear water, now soiled by the dirt and filth of the public latrines situated about it, the ordour of the hides and skins of dead carcasses left to dry on its banks, the dung of donkeys, sheep, horses, cows and buffaloes heaped up to be made into fuel cakes, and the biting, choking, pungent fumes that oozed from its sides (Anand 1). Social division This great affecting major problem of the society came into existence when the Hindu society has been divided. That is why it is the main root or origin of this problem. Hindu society has traditionally been categorized into four classes, called Varnas include the Brahmins, the Kshatriyas, the Vaishyas, and the Shudras. The first belonging to this Varna is called Brahmanas. Their function is to learn and to make share of the learning and to preserve the eternal knowledge of the race. The Brahmins are devoted to their works of teaching and preaching. Kshatriya is the one who belongs to Kshatra varna. the military defense group, the martial class and administration of the society.

They contain administrative and wielding political power and ruled the states. The Vaishyas are divided into the category of farming and business and that is the reason why they were pre-occupied with the works of selling goods to the others. Vaisya is the creative class of the society, and their primary occupations are trading and business and they are called merchants. Shudra is the lowest in the traditional four-section division in the Hindu caste system. The Shudras have classically lived lives of service. Slaves were often classified as Shudras, as were leatherworkers, blacksmiths, maids, cooks, and so forth. They have typically not been accorded the same rights as higher castes, forced to use different temples and public facilities. Thus the Gita declares: "The work of the Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas, and Sudras is divided according to qualities born of their own inner nature" (Wikipedia 1).

SOME ENLIGHTEMENT:

Common education system Every child and citizen of India is eligible to get equal type of education. As we know parallel education system created by upper class and the rich people but limited to these classes only. We can say that this system is totally based on class and caste. Kothari Commission (1964-66) has presented the common school education system both for the poor and rich people. Almost all political leaders, upper class administrators support this system. Nevertheless the little children and teenagers are sent to the private schools and English medium schools that charge high fees which are not affordable for the poor, down trodden and exploited class.

It is very noticeable that neither State Government nor the Central Government has succeeded to cease these schools and will not dare for the same in the future also. Although the Government has opened a number of schools for the underprivileged and exploited class, how many benefits they got still now? The Government runs schools for the poor people like Bakha and Munoo but practically failed to make the major part of the deprived people educated. The reason also may be a lack of awareness among the down trodden people or a lack of Government policy. In one of the incidents of the novel Untouchable, we can observe that Bakha, at the British Barracks, shows his extreme wish of being educated to his uncle and he also weeps for it. His father tells him that schools and education institutions are made for the sahibs only not for the downtrodden and exploited class. In this way, we can rightly observe the lack of common education system at the time of British still continues today even.

The same education discrimination is prevalent in the recent age. It is very clear that the upper class and rich people who are the holders of high degrees and well educated come in contact with the poor and exploited class and impose them to be abused. Because they are all illiterate and do not have degrees for getting good jobs just like the high class people which pathetic circumstances after all direct them to a single path that is exploitation alone. The problem of social, economical and educational inequality can be solved only when the Government takes over the management of all the non-governmental schools by making necessary laws in this connection. In the near future if it is not done, the problem of inequality in all the grounds will remain same as present time. There is an intimate kinship between education and life.

Education is the one tool that can drive one from the world of several exploitations and abuses to the world of equality .The most important component of eliminating of the exploitation of teenagers is the socio-economic and anti-poverty programmes meant for the families socially and economically handicapped ready to sacrifice their children only for monetary significance. Gujarat is one of the most growing states of India now-days. Though the state is developing in all the directions, it is facing much more problems simultaneously; one of them is poverty. Such programmes related to poverty must be organized nationally to bend each state in these activities. Central Government of India totally failed to be conscious of the severe conditions of poverty.

Present central Government need to be sensitized the administration so that such programmers can get a start to lead actives and inspiration which have already started in a single state or two. In short, the schemes or programmes for reducing poverty as

considered the first and primary source exploitation should be introduced and updated time to time by the central Government. On one side children and teenagers are considered to be the power and strength of the near future. On the other side, this social evil of exploitation is increasing day by day and taking its magnitude form. The day will come when half population of the children and teenagers will be exploited in India and these situations will create a great obstacle in the development of the nation. Therefore everyone should admit this harsh reality which cannot be cast off from its root unless and until the government is awake and show seriousness regarding the burning issue of the whole Indian society.

References:

1) Anand, Mulk. Untouchable. Pune: Mehta Publication, 2003. Print.
2) Anand, Mulk. Coolie. Noida: N.p. Penguin Books India, 1993. Print.
3) Kreis, Steven. "Lecture on Modern European Intellectual History Karl Marx 1818-188." The History Guide. N.p. 30 Jan. 2008. Web. 11 Nov.2010.
4) "Varna (Hinduism)." Wikipedia the Free Encyclopedia. N.p. n.d. Web. 12 Nov. 2010.
Please Cite

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

रीतिकालीन स्वच्छंद काव्यधारा में घनानंद का स्थान

– प्रा.जयश्रीबहन शै.देसाई

घनानंद मुक्तरीति काव्यधारा के सर्वश्रेष्ठ कवि है। जो कुछ उनके जीवन में है, वही रचनात्मक स्तर पर कविता में है।वे मन के राजा थे।घनानंद के पाठकों या सामाजिकों से कुछ अपेक्षित हैं,जैसे–गहरी रागात्मिका वृति, ब्रजभाषा की प्रवीणता,सौंदर्य–भेद की अभिज्ञता, भावना–भेद की पहचान, स्वच्छंद जीवन की अभिरूचि आदि उनकी रचनाओ में चित्रित है।साहित्य जगत में उनकी कीर्ति का आधार 'सुजानहित' या 'घनानंद कवित्त'है। घनानंद प्रेम की यातना के कवि है।ब्रजनाथ ने कहा है–'समुझै कबिता घन आनंद की हिय आँखिन नेह की पीर तकी।' प्रेम का ऐसा आवेग न ठाकुर में है न बोधा में।घनानंद की उपमाऐं,श्रृगार चित्रण, संयोग और वियोग श्रृगार अन्यत्र दुर्लभ है।इन विशेषताओं के कारण रीतिकालीन स्वच्छंद काव्यधारा में घनानंद का स्थान सर्वोत्कृष्ठ है।रीतिकाल की रीतिमुक्त काव्यधारा को स्वच्छंद काव्यधारा कहा गया है। स्वच्छंद काव्यधारा मे प्राचीन रूढियों एवं परम्पराओं का त्याग है। अंग्रजी साहित्य में 'रोमांटिक काव्यधारा' के नाम से जानी जाती है । पश्चिम में स्वच्छंद काव्यधारा श्रृगारिकता, साहसिकता, काल्पनिकता, भावप्रधानता, अनगढपन, सहजता आदि गुणो के लिए प्रसिद्ध है। वस्तुत: ये उक्त धारा के गुण हे लक्षण नही । अभिव्यक्ति के क्षेत्र में स्वच्छंदतावादी काव्य व्यंजनाप्रधान होता है । उसमे सांकेतिकता अधिक रहती है। इस लिए थोडी बहुत मात्रा मे रहस्यवाद की प्रवृत्ति भी उसमे आ जाती है। इस काव्यधारा में रूप सज्जा की प्रधानता नही होती,व्यक्तिगत अनुभूतियों की यथार्थ अभिव्यक्ति पर दृष्टि रहती है।

इस धारा के कई उल्लेखनीय कवि है –घनानंद, आलम, ठाकुर,बोधा,द्विजदेव आदि।घनानंद स्वच्छंद काव्यधारा के सर्व श्रेष्ठ कवि है।इस धारा के प्राय: सभी गुण इनकी शैली में मिल जाते है – जैसे भावात्मकता,वक्रता, लाक्षणिकता, भावो की वैयक्तिकता,रहस्यात्मकता,मार्मिकता, स्वच्छंदता आदि।रचना करते समय घनानंद ने काव्यशास्त्रीय नियमो और बंधनो को नही स्वीकार किया। कवि कोई भी हो, किसी भी युग का हो उसका काव्य उसकी गहन अनुभूतियों का द्योतक होता है। घनानंद ऐसे ही कवि थे । वे वियोग श्रृगार के मुख्य कवि है । प्रेम की पीर को लेकर इनकी वाणी का प्रादुर्भाव हुआ है। प्रेम मार्ग का ऐसा धीर पथिक तथा जवाँदानी का ऐसा दावा करने वाला ब्रजभाषा का दूसरा कवि नही हुआ।

घनानंद वियोग के मूर्तिमान कवि है । उनके वियोग में हदय की तडप आँखों की विवशता, वेदनाभरा दैन्य, करूणापूर्ण उपालंभ दर्द भरा क्षोभ आदि की मार्मिक व्यंजना हुई है। जैसे–

" रैन दिना घुटिबो करै प्रान, रे दुखिया अँखियाँ झरना सी।
प्रीतम की सुधि अंतर मैं कसकै, सखि ज्यौं पसुरीति मैं गाँसी।"

अत: स्पष्ट है कि वियोग श्रृगार का ऐसा चितेरा, प्रेम की पीर को जानने वाला तथा संयोग में भी वियोग की पीडा का अनुभव करने वाला घनानंद जैसा अन्य कवि नही हुआ। घनानंद ने अपने काव्य में मानव हदय के सूक्ष्म भावों को सहज अभिव्यक्ति दी है। इनकी तरह हदय के गहनतल की खोज कोई सामान्य कवि नही कर सकता है। प्रिया का वियोग में प्रेमी की क्या दशा होती है, प्रेमजन्य पीडा

में कैसा दर्द होता है? यह सब भली-भाँति जानते है। घनानंद का सौंदर्य चित्रण अपने आपमे अनूठा बन पडा है।उन्होने अपनी प्राणप्रिया सुजान के स्वरूप को विविध छवियों में अंकित किया है।उनका आश्रय यह नही था कि प्रिया के अंग-प्रत्यंगों को अलग-अलग चित्रित किया जाय वरन वे तो यही चाहते थे कि सुजान की रमणीयता समस्त अंगो के रूप में प्रस्तुत की जाय। सुजान के रूप लावण्य यौवन और उसकी कांति एवं अंग सौंदर्य को घनानंद ने अपनी कलम से चित्रित किया है। उसका उत्तम उदाहरण-

" झलके अति सुंदर आनन गौर, छके द्वग राजति कान छवै।
हँसि बोलनि में छवि फूलन की, बरषा उर उपर जाति है ह्वै।
लट लोल कपोल कलोल करै,कल कंठ बनी जल जावलि द्वै।"

वस्तुत: घनानंद हिन्दी के सर्वोकृष्ट प्रेमी कवि है इनकी कविता प्रेमोद्गारो की अक्षय निधि है और हिन्दी काव्य की चिरस्थायी सम्पत्ति । इनकी प्रेम व्यंजना में इतनी आकुलता है , इतनी व्यथा ,एवं इतनी पीडा है कि कठोर से कठोर श्रोता एवं पाठक भी द्रवित हो जाता कै और उसमे संयोग सुख की इतनी मादकता एवं उल्लास भावना भरी हुई है कि सहदयों को अनायास ही आनंदविभोर कर देती है।

"रूप मतवारी घन आनंद सुजान प्यारी,घूमरै कटाछी धूम करै पौन पै धिरैं।
नाच की चटक लसे अंगनि मटकि रंग, लाडली अटक संग लोचन लगै फिरौं।"

घनानंद लौकिक प्रेमी थे किन्तु अपने प्रिय की उपेक्षा के कारण उनका प्रेम अलौकिक हो गया था। घनानंद अपनी प्रेम साधना के मार्ग को अत्यंत सीधा और सरल मानते हुए कहते है-

"अति सूधो सनेह को मारग है, जहाँ नेकु सयानप बाँक नही।
तहाँ साँचे चलै तजि आपुनपौ, झिझके कपटी जे निसाँक नही।"

यदि बिहारी,देव और घनानंद के अप्रस्तुतो को एक साथ रख दिया जाय तो कवियों की अपनी विशेषताओं के साथ तत्कालीन युग का अंतर्विरोध भी स्पष्ट हो जाता है। बिहारी ने मन की स्थिति को उजागर करने के लिए तुरंग,मृग, मस्त हाथी आदि अप्रस्तुतो को चुना है, तो देव ने मधुमक्खी, जाल का मीन,पिंजरकी चिरी आदि को।मीन ,चातक,चकोर घनानंद के काव्य मे है, पर उनका मन तो 'नेह न्यारे मन और चकोर चन्दहीन है।' तुलसी का चातक दृष्टांतात्मक है तो घनानंद का रचनात्मक और संवेदानात्मक है।

रीतिकाल के अन्य कवियों की भाँति घनानंद का प्रेम शरीर की सीमा से आबद्ध होकर नही रह गया हे,

वह शरीर से उत्पन्न अवश्य हुआ है, किन्तु बाद मे व्यापक होता गया है। घनानंद का प्रेम स्वानुभूतिपरक है, उसमे नवीनता, तीव्रता, और सरसता है। यह वह प्रेम है जिसमे नैसर्गिकता, सौंदर्यप्रियता, उदात्तता, कष्टसहिष्णुता और अनन्यता की मात्रा सर्वोपरि है। भाषा कीदृष्टि से भी घनानंद स्वच्छंद काव्यघारा के कवियों में सर्वोपरि है।उनका नाम ब्रजभाषा के उच्चतम प्रयोक्ताओ की श्रेणीमों आता है। उनकी भाषा में शुद्ध संस्कृत तथा फारसी भाषा के शब्दों का तत्समीकरण भी मिलता है। लाक्षणिकता,चित्रात्मकता,भावानुकूलता, नाद-सौंदर्य, सामासिकता,वक्रता,उक्ति-वैचित्र्य तथा मुहावरो आदि का प्रयोग घनानंद के काव्य का उल्लेखनीयगुण कहा जा सकता है।

अत: यह निर्विवाद रूप से कहा जा सकता है कि रीतिकालीन स्वच्छंद काव्यघारा के कवियों में घनानंद का स्थान सर्वोपरि है। इसमे कोई दो मत नही है।

संदर्भ सुचि :-

(१)मध्यकालीन हिन्दी साहित्य - डॉ.शिवनंदन प्रसाद सिंहा।
(२) हिन्दी साहित्य का इतिहास - लक्ष्मीसागर वार्ष्णेय
(३) हिन्दी साहित्य का दूसरा इतिहास - डॉ.बच्चन सिंह

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

"मोहन राकेश की कहानियों में आधुनिकता बोध"

-डॉ. राठोड चेतना बी.
पीएच.डी.

भारतीय साहित्य में सर्वाधिक चर्चित एवम् विकाशील विधा के संदर्भ में कहानी को स्थान दिया जाए तो यह उचित होना संभव है । क्योंकि कहानी समस्त साहित्यिक विधा में जनजीवन एवम् संवेदनाओं के अधिक निकट रही हूँ । कहानी का प्रारंभिक विकासकाल भारतेन्दु युग को माना गया है । जैसे – जनजीवन एवम् संवेदनाओं में परिवर्तन लक्षित होने लगा । कहानी परिवर्तित होती हुई समस्त बन्धनों से मुक्त हो गई । अब कहानी आधुनिक बन गई । इसे आधुनिक बनाने में जिन साहित्यकारों ने अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है उसमें मोहन राकेश का स्थान सर्वोपरी है । "मोहन राकेश आधुनिक युवा पीढ़ी के लेखकों में अत्यन्त प्रतिष्ठित लेखक है ।"१

इनकी कहानियों का आधुनिकता-बोध भारतीय परम्परा एवम् संस्कृति से कटा हुआ नहीं है । क्योंकि उन्होंने अपने आधुनिकता-बोध में हमारे अतीत के मूल्यों का तिरस्कार नहीं किया । "मोहन राकेश के कथा-साहित्य की महत्त्वपूर्ण उपलब्धि नैतिक मूल्यों एवम् भारतीय जीवन परम्परा के प्रति आस्थावान स्वर को दृढ़ता से बनाए रखना है । अपने समकालीन अन्य तमाम कलाकारों की भाँति परम्पराओं एवं नैतिकता के मूल्यों को तोड़-फोड़ कर छोड़ जाने की प्रवृति में उन्होंने विश्वास नहीं किया है । उनके पात्र सड़ी-गली मान्यताओं के प्रति विद्रोह करते हैं । जड़ एवं यांत्रिक व्यवस्था के प्रति विद्रोह करते हैं । जड़ एवं यांत्रिक व्यवस्था के प्रति अपना असन्तोष प्रकट करते हैं और किसी भी प्रकार के बन्धनों को स्वीकार नहीं करते हैं । परन्तु सतत भटकाव एवम् विकल्पहीनता उनकी नियति नहीं है ।"२

मोहन राकेश की कहानियों में आधुनिकता-बोध विभिन्न स्तर पर व्यक्त किया है । जैसे कि वर्तमान जीवन में सम्बन्धों में विघटन होने पर भी जुड़े रहने का कष्टदायक प्रयत्न अभिन्न अंग बन गया है । "निर्णय-अनिर्णय के दर्द की स्थिति मनुष्य के जीवन का अपरिहार्य अंश बन गया है । निर्णय पूर्व की जो अनेक उलझनों घटनाओं और फिर भी अनिर्णय की बनती स्थिति को राकेश जी ने यथार्थ स्वर दिया है ।"३

इनकी इस प्रकार की कहानियों में 'एक और जिन्दगी', 'गुंझल', 'अर्द्ध-विराम' इत्यादि का समावेश होता है ।

वर्तमान समय में मनुष्य ने अपने ज्ञान के माध्यम से विज्ञान में बढ़ावा किया । फलस्वरूप मनुष्य याँत्रिक पुजाँ बनकर रह गया और भावनात्मक रिश्तों के बंधन से मुक्त हो गया । इस प्रकार मनुष्य के जीवन में अकेलापन आ गया और वह खण्डित होकर जीवन यापन करने लगा । मोहन

राकेश की इस प्रकार के आधुनिकता-बोध को स्पष्ट करनेवाली कहानियों में 'ज़ख्म', 'मिसपाल', 'भूखे' इत्यादि का समावेश किया जा सकता है ।

मोहन राकेश ने जहाँ सम्बन्धों में विघटन और खण्डित हो रहे मनुष्य के दर्द की अभिव्यक्ति की है वहीं दूसरी तरफ भ्रष्टाचार एवम् देश-विभाजन से उत्पन्न परिस्थितियों पर आधुनिकता-बोध प्रस्तुत करती कहानियाँ प्रस्तुत की हैं । 'मलबे का मालिक', 'क्लेम', 'परमात्मा का कुत्ता' जैसी कहानियों में विभाजन से मानवीय संबंधों में आए बदलाव को प्रस्तुत किया है। इनकी 'परमात्मा का कुत्ता' कहानी सरकारी दफ्तरों में हो रहे भ्रष्टाचार एवम् अमानवीयता का आधुनिकता-बोध प्रस्तुत करती है ।

वर्तमान समय में फैला हुआ सामान्य मनुष्य की सुरक्षा के यक्ष प्रश्न का आधुनिकता-बोध मोहन राकेश ने अपनी कहानी 'एक ठहरा हुआ चाकू' में प्रस्तुत किया है । दूसरी तरफ अर्थ की लालच में वर्तमान मनुष्य के नैतिक एवम् चारित्रिक मूल्यों में हो रही अवनति का बोध 'रोज़गार', 'वासना की छाया में', 'मरूस्थल' जैसी कहानियों में कराया है । इनकी कहानियों में अर्थ की समस्या का आधुनिकता-बोध विविध स्तरों पर व्यक्त हुआ है । 'एक घटना' कहानी की नीलिमा अर्थ के अभाव में एक घटना बनकर रह जाती है । वहीं 'लड़ाई' कहानी का 'वह' अर्थ के अभाव में बार-बार टूटने का बोध कराता है । 'आखिरी सामान' के मिस्टर भण्डारी अर्थ की ही लालच में अपनी पत्नी को उच्च पदाधिकारी के समक्ष खड़ा कर देता है ।

इस प्रकार मोहन राकेश ने अपनी कहानियों में विभिन्न स्तर पर अर्थ की समस्या का आधुनिकता-बोध कराया है । उन्होंने कहानियाँ लिखी जिसके द्वारा उन्होंने बच्चों के हृदय में उत्पन्न होनेवाले तनाव, अपनेपन में अजनबीपन का एहसास, कृत्रिमता, अकेलापन इत्यादि को प्रस्तुत किया है ।

मोहन राकेश ने धार्मिक आडंम्बर, अनैतिकता आदि का बोध कराती हुई कहानियाँ लिखी । जिसके अंतर्गत 'मन्दिर मन्दिर की देवी', सतयुग के लोग', 'भिक्षु' इत्यादि का समावेश होता है।

'मन्दिर मन्दिर की देवी' में उन्होंने वर्तमान समय में धर्म के नाम पर पैसों के भूखे लोगों द्वारा रचे पाखण्ड को उजागर किया है । 'खण्डहर' कहानी के माध्यम से वर्तमान समय में मन्दिर के अन्दर एवम् बाहर धर्म के नाम पर चल रही अनैतिक प्रवृत्तियों का आधुनिकता-बोध कराया है ।

इस प्रकार मोहन राकेश ने अपनी ६६ कहानियों की लम्बी यात्रा पूर्ण कर अपनी कहानियों को विविध आधुनिकता-बोध से सजा-सँवार कर जीवन्तता प्रदान करते हुए समाज को विधायक दृष्टि दी है । इन्होंने अपनी कहानियों में तत्कालीन युग की सच्चाई और अपने अनुभूत सत्यों को अभिव्यक्त करके एक सच्चे साहित्यकार के दायित्व को निभाया है। "मोहन राकेश ने लेखक के लिए अनुभव की गहराई पर बल दिया । उनका संपूर्ण साहित्य जीवन्त अनुभूतियों की तीव्रता के कारण ही युगीन संस्पर्श, विश्वसनीयता और गहरी प्रभावक्षमता से युक्त है ।"४

मोहन राकेश की कहानियों से हिन्दी कहानी जगत को एक नयी दिशा प्राप्त हुई है । इनकी कहानियों में व्यक्त आधुनिकता केवल एक फैशन मात्र नहीं बल्कि समाज के बदलते हुए रूप की यथार्थ अभिव्यक्ति है ।

"शुभास्ते पन्थाः।"

संदर्भ सूची :-

१) मोहन राकेश के साहित्य में सामाजिक यथार्थ - बसन्तकुमार परिहार,पृ.११५

२) आधुनिकता-बोध एवम् मोहन राकेश का कथा-साहित्य-राजनारायण शुक्ल, पृ.१३०

३) मोहन राकेश की कहानियों में युग-चेतना, दिप्ती बी.परमार, पृ.३१४

४) मोहन राकेश तथा विजय तेंडुलकर के नाटकों का तुलनात्मक अध्ययन, संगीता शुक्ल, पृ.१९४

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

મહાભારતમાં ધર્મનું તત્ત્વ

પ્રા.પ્રવીણભાઈ જી.પ્રજાપતિ

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના પાંચ-દસ સૌથી મહત્વના ગ્રંથોમાં પણ મહાભારતનું સ્થાન વિશિષ્ટ અને અજોડ છે. આપણા દેશના લોકજીવનમાં મહાભારત કેટલી સમગ્રતાથી વ્યાપી ગયું છે, તે વિશે એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે "ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષો, દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના યુવાન કે વૃધ્ધ, તવંગર કે ગરીબ, ઊંચા કુળના કે નીચાં, સરળ કે અસભ્ય હજુ આજે પણ મહાભારતમાંથી આનંદ પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મેળવે છે.ભારતની દાદીમા રોજ સાંજે બાળકોને જે વાતો કહે છે, તેમાં મહાભારતની વાતો સૌપ્રથમ હોય છે. ભારતની શાળાઓમાં છોકરા-છોકરીઓને જે નીતિના પાઠ શિખવાડાય છે. તેમાં મોટેભાગે આ મહાકાવ્યની કથાઓનાં ઉદાહરણો હોય છે. મહાભારતના નાયકોને હજુ આજે પણ આ દેશના યુવાનો પોતાના આદર્શો માને છે. આપત્તિ અને કટોકટીના કાળમાં અભણ ગામડિયાને શું કે અનુભવી રાજનીતિજ્ઞને શું , મહાભારત બધાને આશાનો સંદેશ આપે છે. ભારતના કવિ-લેખકોને પછી તે પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન તેમની સર્જક પ્રતિભાને વ્યક્ત કરવા માટેનાં ઉત્તમ વાહનો મહાભારતની કથાઓમાં સાંપડે છે. અનેક ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રચલિત લોકગીતો, પ્રાદેશિક ભાટચારણોએ ગાયેલાં શૌર્યકથાનકો, અનેક સુપ્રસિધ્ધ સાહિત્યકૃતિઓ. અરે આજના કાળનાં અનેક ચલચિત્રો પણ વારંવાર મહાભારતમાંથી વસ્તુ અને પ્રેરણા મેળવે છે. ભારતના માનવીઓનાં અંગત કે જાહેર જીવનનો એવો કોઈ ભાગ નથી. જેના ઉપર મહાભારતનો ઊંડો પ્રભાવ ન પડયો હોય."

ધર્મ એટલે આંતરિક પવિત્રતાનો સંકલ્પ અને તેને અનુરૂપ જીવન જીવવાનો જાગૃત પ્રયાસ કોઈ પરમ શક્તિમાં શ્રધ્ધાને ધર્મનો એક આધાર બનાવી શકાય પણ એનાથી પણ વધુ મહત્વની છે માણસની શુધ્ધ જીવન જીવવાની વૃતિ અને પ્રવૃત્તિમાં શ્રધ્ધા. વ્યાસજીને મતે ધર્મની ગતિ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તેમાં અનંત ભેદો અને શાખાઓ છે. તેમ છતાં વ્યાસજીએ પરોપકારને સૌથી મોટો ધર્મ ગણાવ્યો છે. અને પરપીડન ને પાપ. એટલે ધર્મ કોઈના શિષ્ય બનીને, કંઠી બાંધીને કે કોઈના ઈશારે ચાલીને 'વ્યક્તિ પાલતૂ' બનવાની પ્રવૃતિ નથી પણ સત્યને નજર સમક્ષ રાખીને મન, વચન, કર્મ અને આચરણમાં તેનો શુભત્વ અને શિવત્વ ભાવે ઉતારવાનો શ્રધ્ધાભીનો પ્રયત્ન છે. એ દૃષ્ટિએ ધર્મ પડાવ નથી, પણ યાત્રા છે. સદવર્તન, સદાચાર અને સત્સંગ તેનો પાયો છે. પરાશર સ્મૃતિમાં એટલે જ કહ્યુ છે કે આચાર ભ્રષ્ટ મનુષ્યોથી ધર્મ વિમુખ થઈ જાય છે. ભગવાન મનુએ પણ ધર્મના ચર્તુવિધ લક્ષણો દર્શાવતાં કહ્યુ છે કે..,

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्रोक्तं साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ।।

ધર્મ એટલે દૃષ્ટિની વિશાળતા, ધર્મના કેવળ એક જ અંગને જોનારા અંદરો અંદર ઝઘડે છે. ધર્મ કોઈને 'સ્વામી' થવાનું નહીં, કેવળ ઈશ્વરના સેવક બનવાનું શીખવે છે. ઈશ્વરના સેવક એટલે દિવ્યતા, ભવ્યતા, વિનમ્રતા, સાદગી અને ચારિત્રશીલતાની સત્યની શાખે જીવનારો શુધ્ધ મનવાળો માનવી. ધર્મની ધજા ફરકાવાય, પણ ધજાગરો ન થાય. ગાંધીજી એટલે જ કહેતા કે શુધ્ધ ધર્મમાં અસહિષ્ણુતા ન હોય ધર્મનું ભૂષણ વૈભવ નથી. પણ વૈરાગ્ય છે.

વળી, મહાભારતને ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્ર પણ કહેવામાં આવે છે :-

धर्मशास्त्रमिदं पुज्यमर्थशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।।

મહાભારત માહાત્મ્ય-૪

તંત્રોમાં દશ મહાવિદ્યાઓમાં વર્ણન મળે છે. તેમાં ષોડશી શ્રી લલિતા મહાત્રિપુરસુંદરીના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેઓ એક ઉન્નત સિંહાસને બિરાજે છે. એમના સિંહાસનના પાયા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને ઈશ્વર છે. પરમ શિવ તેના પરનો ગાલીચો છે. અને શ્રી લલિતા તેના પર આરૂઢ છે, એટલે તેમનું એક નામ **पञ्चब्रह्मासनस्थिता** છે. આ વર્ણનનો મહાભારતમાં પ્રતિપાદિત ધર્મ માટે ઉપયોગ કરવો હોય તો મહાભારતમાં ધર્મના પ્રવક્તા પાંચ પાત્રો છે : ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, મહાત્મા વિદુરજી, ભગવાન વ્યાસ, ગાંગેય ભીષ્મ, યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ. આમાં યુધિષ્ઠિર, વિદુર, વ્યાસ અને પિતામહ ભીષ્મ એ ધર્મદેવનાં સિંહાસનના ચાર પાયા છે. ગાલીચા તરીકે શ્રી કૃષ્ણ છે અને ધર્મ તો શ્રી કૃષ્ણનું પણ ઉત્તમાંગ છે.

વાસ્તવમાં ધર્મના ચાર પગ પાયા છે. (૧) સત્ય (આધાર), (૨) તપ (સાધના), (૩) દયા (કરુણા), (૪) દાન (ઉદારતા, વિશાળતા). યુધિષ્ઠિરનું અસ્તિત્વ ધર્મના આ ચાર પાયા પર છે.

આવા ધર્મનું પ્રતિપાદન એ કદાચ મહાભારતનું સર્વોચ્ચ પ્રયોજન છે. આથીજ વ્યાસમુનિએ કહ્યું છે કે,

ऊर्ध्वबाहुः विरौमि एषः न च कश्चित श्रुणोति माम् ।
धर्मात् अर्थश्च कामाश्च स धर्मः किं न सेव्यते।।

સ્વર્ગારોહણ પર્વ-૫, ૬૨

"ઊંચા હાથ કરીને હું ક્રન્દન કરું છું, પરંતુ મારું કોઈ એક માણસ પણ સાંભળતો નથી. ધર્મના સેવનથી જ અર્થની તથા કામની પ્રાપ્તિ થાય છે. તો શા માટે તે ધર્મનું સેવન કરાતું નથી ?" અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ જો ન્યાયથી થાય, સન્માર્ગથી થાય તો જ તે માણસ માટે કલ્યાણકારક થાય છે. જીવનના આધારરૂપ બને છે. અન્યાયથી કે અયોગ્ય રીતે મેળવેલ ધન અને કામ એ ચિરંતન નથી એમ વ્યાસ માને છે.

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्म त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो : ।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यः हेतुरस्य त्वनित्य : ।।

સ્વર્ગારોહણ પર્વ-૫, ૬૩

કામનાથી, ભયથી, લોભથી અથવા પ્રાણ બચાવવા માટે પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. ધર્મ નિત્ય છે, સુખ-દુઃખ અનિત્ય, જીવ નિત્ય છે. તેના બંધનનો હેતુ અનિત્ય છે.

લગભગ દ્વાપરના અંતભાગમાં આવનારા કલિયુગના અર્થ અને કામ પુરુષાર્થોમાં રમનારા મોટાભાગનાં મનુષ્યોને ભગવાન વ્યાસે ધર્મથી અર્થ અને કામ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ દર્શાવી આગ્રહપૂર્વક ધર્મ અને જીવનો નિત્યસંબંધ બતાવી ધર્મ પાળવા અનુરોધ કર્યો છે. પણ આજકાલના ભ્રષ્ટાચારના આ યુગમાં વ્યાસનો આર્તનાદ કોણ સાંભળે ?

મહાભારતમાં આ ધર્મતત્ત્વ કેવી કેવી રીતે અને ક્યાં ક્યાં નિર્દિષ્ટ છે તેને સંક્ષેપમાં જોઈએ:

સૌપ્રથમ તો ધર્મની અનેક વ્યાખ્યાઓ આ ગ્રન્થમાં અવસરે અવસરે અપાઈ છે, તેમાંની કેટલીક અતિસુંદર છે. વનપર્વમાં કહ્યું છે : **धारणात् धर्ममित्याहुः**। 'જેને ધારણ કરવામાં આવે છે તે ધર્મ' યુધિષ્ઠિરને સત્યના રૂપમાં ધર્મનો આગ્રહ છે. તેમણે સત્ય ધર્મને સ્વીકારેલ છે. સામી

છાવણીમાં ઊભા રહેલ આચાર્ય દ્રોણને ભીમસેન કે શ્રી કૃષ્ણનાં સત્યવાદિત્વમાં શંકા છે.પણ યુધિષ્ઠિરના સત્યધર્મમાં નથી, છતાં યુધિષ્ઠિર તેમાંથી ડગ્યા તો તેમને નરકનું દર્શન કરવું પડયું

ધર્મની બીજી વ્યાખ્યા છે : **सत्यान्नास्ति परो धर्मः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्** । આ વિદુરવાણી ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવાઈ છે.

પરંતુ ધર્મની સૌથી સરલ વ્યાખ્યા આ રહી:

श्रूयतां धर्मसर्वस्यं श्रृत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।।

"પોતાને જે પ્રતિકૂળ છે, તેવો વ્યવહાર અન્ય કોઈ પ્રત્યે ન કરવો." આથી સરલ ધર્મની બીજી વ્યાખ્યા હોઈ શકે ?

એમ તો અન્ય એક પ્રસંગમાં જ્યાં વૃધ્ધપુરુષો નથી, તે સભા નથી, જે ધર્મની વાત ન કરે તે વૃધ્ધો નથી, જેમાં સત્ય નથી તે ધર્મ નથી, અને જેમાં છળકપટ ભરેલ હોય તે સત્ય નથી. એમ પણ સમજાવેલ છે.

ધર્મની વધારે વ્યાખ્યાઓ આપવાને બદલે ધર્મનું તત્ત્વ મહાભારતમાં શી રીતે વર્ણવેલ છે. તે હવે જોઈએ :(૧) સંવાદો દ્વારા (૨) આખ્યાનો દ્વારા (૩) પ્રશ્નોતર દ્વારા અને (૪) પ્રસંગો પરની વેદ વ્યાસજીની ટિપ્પણીઓ દ્વારા.

વિદુર અને ધૃતરાષ્ટ્રના સંવાદમાં, કોઈવાર સંજય-ધૃતરાષ્ટ્રના સંવાદમાં, શાંતિપર્વ અને અનુશાસન જેવાં બે અતિમહત્વના પર્વોમાં પિતામહ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં, યક્ષ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં, નકુલ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં, ગીતામાં કૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં, સનતસુજાતે ધૃતરાષ્ટ્રને કરેલા ઉપદેશમાં, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષરૂપે ધર્મતત્ત્વની જ ચર્ચાઓ છે. રાજધર્મ, દાનધર્મ, વર્ણાશ્રમના ધર્મો, સ્ત્રીધર્મ, ભગવધ્ધર્મો, શ્રાધ્ધમાં કોને જમાડવા ? કોનું અન્ન અને કોનું દાન ન લેવું ? આપદ્ધર્મ, ઘરમાં શું શું અપવિત્ર ગણાય ? ભોજનનો વિધિ, તીર્થયાત્રામાં સેવવા યોગ્ય ધર્મો આમ, સરવાળો કરવા બેસીએ તો પાર ન આવે એટલા ધર્મવિષયો મહાભારતના સંવાદોમાં છે.

આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોમાં દર્શાવવામાં આવેલ વિવિધ ધર્મોમાંથી થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ.

(૧) વનપર્વમાં એકવાર શ્રી કૃષ્ણ સત્યભામા અને સાત્યકિ સાથે પાંડવોને મળવા ગયા, ત્યારે સત્યભામા દ્રૌપદીને પૂછે છે : "આવા લોકપાલ સમા તેજસ્વી અને વીર પતિઓને તમે વશ કેમ રાખી શકો છો ? તમે એ માટે કોઈ વ્રત અનુષ્ઠાન કર્યું છે ? કોઈ મંત્ર, જડીબુટ્ટી, અંજન આવું કંઈ તમારી પાસે છે ?" અને સાંભળો દ્રૌપદીએ બતાવેલ સ્ત્રીધર્મ : "હું કામ, અહંકાર, ક્રોધ અને દુષ્ટભાવના વિના મારા પતિઓની અને તેમનાં માતાજીની સેવા કરું છું, તેમના ઊઠતા પહેલા જાગી જાઉ છું.તેમને જમાડી જમું છું, તેમનાં સૂતાં પછી સૂઉ છું. યુધિષ્ઠિર મહારાજના ઘરમાં રોજ આઠ હજાર બ્રાહ્મણો અને અઠયાસી હજાર સ્નાતકોને જમાડવામાં આવતા હતા. આ બધા માટે સેંકડો દાસીઓ હોવા છતાં હું પ્રમાદરહિત રહી સૌને જમાડયા પછી જમતી. મહારાજની સેવામાં રહેલા દાસ-દાસીઓનાં સૌના નામ અને સૌનાં ક્યાં ક્યાં કાર્યો હોય છે, તે બધું મને યાદ રહે છે. આ બધા દાસ-દાસીઓ, પશુઓ, પશુપાલકોનાં સુખનો મને સતત ખ્યાલ રહે છે. મારા પતિના હૃદયમાં હજુ તો કોઈ વિચાર આવે ત્યાં હું તેને સમજી લઈ તેમનાં સર્વ સુખ માટે પ્રયત્નશીલ રહું છું.

આરુણિએ પોતાનું શરીર ત્યાં ગોઠવી દીધું. પાણીના મારાથી શરીર અકડાઈ ગયું, જંતુઓ કરડતાં પણ આરુણિ રાતભર એમને એમ સૂઈ રહ્યા. ગુરુ મહારાજ શોધવા નીકળ્યા અને આરુણિનું આ કાર્ય જોઈ તેમનું નામ 'ઉદ્દાલક' પાડયું અને આશીર્વાદ આપ્યા : 'સમસ્ત વેદો અને શાસ્ત્રો તારા અંતઃકરણમાં સ્વયં પ્રકાશિત રહેશે."

(૩) આપોદ ધૌમ્યના બીજા શિષ્ય ઉપમન્યુ જે ભિક્ષા માગી લાવતા. તે ગુરુ લઈ લેતા. ઉપમન્યુ બીજીવાર માગવા જતા ગુરુએ તેની ના પાડી. ઉપમન્યુને ગાયો ચરાવવાનું કામ સોંપ્યુ તો તે ગાયોનું દૂધ પીને ચલાવતા. ગુરુએ તેની પણ ના પાડી. ઉપમન્યુ વાછરડાંના મુખમાંથી નીકળતાં ફીણ ચાટતા. ગુરુએ તેની પણ ના પાડી. ઉપમન્યુએ આકડાનું દૂધ પીવાનો પ્રયાસ કરતાં અંધ બની કૂવામાં પડી ગયા. ગાયો આવી ગઈ. ઉપમન્યુ ન આવ્યા. ગુરુ શોધવા નીકળ્યા. કૂવામાંથી ઉપમન્યુનો અવાજ સાંભળી અશ્વિનીકુમારોની સ્તુતિ કરવા સૂચવ્યું. અશ્વિનીકુમારોએ તેમને દૃષ્ટિ આપી, પણ ગુરુએ પોતાની આકરી પરીક્ષામાંથી સફળ થઈ બહાર આવેલા ઉપમન્યુને આશીર્વાદો આપ્યા : "સમસ્ત વેદાદિ શાસ્ત્રો તારા કંઠમાં બેસશે. તેના અર્થ તને આપોઆપ સમજાશે. ધર્મના રહસ્યો તારી પાસે ખુલ્લાં થશે."

આ બે આખ્યાનોમાં શિષ્યની સેવાધર્મની વ્યાખ્યા થઈ.

(૪) બૃહસ્પતિના પુત્ર કચ પર આસક્ત થયેલ દેવયાનીને કચ સમજાવે છેઃ "તું મારા માટે ગુરુ સમાન વંદનીય છે, ભગિની છો." પણ કામાર્ત દેવયાની અનેક દલીલો કરે છે. છતાં કચ મક્કમ રહે છે. દેવયાની શાપ આપે છે, પણ ધર્મમાંથી ડગતો નથી.

(૫) વનપર્વમાં કથા છે : અર્જુને શિવની પરીક્ષા પસાર કરી પાશુપતાસ્ત્ર સહિતનાં અસ્ત્રો મેળવ્યાં. ઈન્દ્રને અસુરો સામેના સંગ્રામમાં વિજય અપાવ્યો. ઈન્દ્રદેવે તેમના માનમાં સભા યોજી, તેમાં ઉર્વશી નૃત્ય કરતાં હતાં. અર્જુન ભાવપૂર્ણ નજરે તેમને જોતો હતો. ઈન્દ્રે અર્જુનની નજરનો વિપરીત અર્થ કર્યો. ઉર્વશીને અર્જુન પાસે મોકલ્યાં. ઉર્વશી પણ અર્જુન પર આસક્ત છે. પૂર્ણ શૃંગારભાવવાળાં ઉર્વશીને અર્જુને કહ્યું : "અહો, હે ઉર્વશી મા, આટલી મોડી રાત્રે કેમ પધાર્યા ? હું આપની શી સેવા કરું ? આપ તો કુરુકુળનાં જનની છો." ઉર્વશીએ પોતાનો ભાવ બતાવ્યો. સ્વર્ગમાં અપ્સરા કેવળ ભોગ્યા જ હોય એમ સમજાવ્યું પણ અર્જુન જરા પણ ન ડગ્યા. માનભંગ ઉર્વશીએ તેને શાપ આપ્યો : "તુ હીજડો બની નાચીશ-કૂદીશ." પણ અર્જુન મોહવશ થતા નથી. શાપની વાત ઈન્દ્રને કરતાં ઇન્દ્ર બોલ્યા : "ધર્મને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેનારને આપત્તિ પણ મંગલમય બની રહે છે. ઉર્વશીનો આ શાપ તારા ગુપ્તવાસના વર્ષમાં વરદાનરૂપ નીવડશે."

આમ, મહાભારતમાં ધર્મનું તત્ત્વ વિવિધ રીતે વર્ણવાયું છે. આમ છતાં વ્યાસનો સનાતન પ્રશ્ન છે. **"स धर्मः किं न सेव्यते ।"** આનો જવાબ આજે પણ આપણે આપી શકીએ તેમ નથી. આધુનિક યુગમાં પણ આપણામાંથી મોટાભાગનાં માણસોમાં "દુર્યોધનવૃતિ" રહેલી છે. દુર્યોધનની માફક આપણે પણ **"जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः।"** અને **"जानामि अधर्मं न च मे निवृत्तिः।"** વૃતિથી પીડિત છીએ. સત્યને ઓળખીએ છીએ, પરંતુ અસત્યને છોડી શકતાં નથી. આનો તો એક જ જવાબ છે : જો આપણે ધર્મનું રક્ષણ કરીશું, તો ધર્મ આપણું રક્ષણ યથાયોગ્ય સમયે કરશે જ. **"धर्मो रक्षति रक्षितः।"**

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Helping Relationship And Family Counseling

- SAXENA SATISHKUMAR. B
M.A /GSLET in Psychology

ABSTRACT

The helping relationship is the foundation on which the process of counseling is based. The helping relationship appears to be a corner stone which all effectively helping rests. The helping relationship is dynamic, means it is constantly changing at verbal and non verbal level. The relationship is the principle process vehicle for both helper and helpee to express and fulfill their needs as well as mesh helpee problems with helper expertise.

Couples and families in the 21st century are quite varied. Those who choose to enter in such relationships faces a host of economic, social, and developmental challenges that demand their attention daily. Regardless of family, all families have to deal with family cohesion (emotional bonding) and family adaptability capability to be flexible and changes.

Marital relations and family life are rooted in antiquity. Whether arranged by family or the couple they, men and women, have paired together in unions sanctioned by religion and society for economic, societal and procreation reasons for millenniums. Marriage, couple, and family counseling is a popular pursuit of counselors.

MEANING:

Relationship emphasizes the effective mode, because relationship is commonly defined as the inferred emotional quality of the interaction. Rogers (1961) defined a helping relationship as one in which at least one of the parties has intent of promoting the growth, development, maturity, improved functioning and improved coping with life of the others. According to Miars and Halverson (2001) the ultimate goal of a professional helping relationship should be to promote the development of more effective and adaptive behavior in the client.

CHARACTERISTICS:

Some characteristics of helping relationships are as follows:

1. It is initially structured by the counselor. But open to cooperative restructuring based on the needs of the clients.
2. It is begin with the initial meeting and continues through termination.
3. All persons involved perceive the existence of trust, caring, concern, and commitment and accordingly.
4. The needs of the client are given priority over the need of the counselor.
5. It provides the personal growth of all persons involved.

1. It provides the safety needed for self-exploration of all persons involved.
2. It promotes the potential of all persons involved.

STAGES:

The helping relation have several stages. First, there is an increased awareness of self and others. Second, there is an expanded exploration of self and environment (positive and negative behavioral tendencies). Third, there is an increased commitment to self-enhancing behavior and its implementation. Fourth, there is an internalization of new and more productive thoughts and actions. Fifth, there is a stabilization of new behavior. Egan (2002) stated three phases: relationship building, challenging the client to find ways to change, and facilitating positive client action.

CORE CONDITIONS:

The concept of basic conditions enhances the effectiveness of the helping relationship. These conditions, Are varying from author to author. Generally it includes following:

1. RESPECT AND POSITIVE REGARD:

Respect and positive regard are defined as the belief in each client innate worth and potential and the ability to communicate this belief in the helping relationship. Respect and positive regard from an empowering process that delivers a massage to clients that they are able to take control of their lives and, with facilitative assistance from the counselor foster change.

2. EMPATHIC UNDERSTANDING:

Empathic understanding is the ability to feel with clients as opposed to feeling for clients. It is the ability to understand feelings, thoughts, ideas, and experiences viewing them from the client's frame of reference. It is the ability to understand, identify, and communicate feeling and meaning that are buried, hidden, or beyond the immediate reach of a client.

3. GENUINENESS AND CONGRUENCE:

Both describe the ability to be authentic in the helping relationship. The ability to be real as opposed to artificial, to behave as one feels as opposed to playing the role of the helper, and to be congruent in terms of actions and words are further descriptor of this core condition.

4. CONCRETENESS:

It is the ability not only to see the incomplete picture that client paint with their words, but also to communicate to client the figures, Images, and structures that will complete the picture. It enables the counselor to help the clients identify the distortion in the situation and fit them together in such way that clients are able to view the situation in a more realistic fashion.

5. WARMTH:

It is the ability to communicate and demonstrate genuine caring and concern for clients. Using this ability, counselors convey their acceptance of client,

their desire for clients well being, and their sincere interest in finding workable solutions to the problems clients present. The counselor's capacity for transmitting concerns and caring to client, either verbally or nonverbally. It has enable client to experience truly accepting relationship to client, either verbally or nonverbally.

1. **IMMEDIACY:**

It is ability to deal with the here and now factors that operate within the helping relationship. These factors are described as overt and covert interaction takes place between the client and counselor. A counselor to be able to use the factor of immediacy to show clients the benefits that gained by dealing with issues at they arise.

CONCLUSION:

In reviewing this listing, note that concept of core conditions relates directly to various personal characteristics or behaviors that the counselor bring to and in corporate in to the helping relationship. This relates counselors directly to the personal characteristics or behavior of counselor. It should enhance their ability to effectively use these conditions in the process of helping. Helping relationship is best viewed in terms of developmental stages, the first of which begins with the initial meeting of the client and the counselor. This relationship is characterized by rapport building, information gathering. Goal determining and information sharing. In family counseling helping relationship is useful in various way. Helping relationship is the key for satisfactory adjustment and blessing for human life.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

IFRS Promises Change for CFOS and Finance Departments

- Prof.(Dr.) Baldev M. Patel

Pri.M.C.Shah Commerce College, A'Bad.

Wish you didn't have to do lease accounting using the strict Financial Accounting Standards Board (FASB) rules? Well, you may get your wish, and soon. But, it may be a case of not being thrilled with what you get. Lease accounting is not all that is changing.

Indeed, in a monumental move, accounting as it has been and is being taught in US Universities - according to US Generally Accepted Accounting Principles (US -GAAP) - is going the way of the dinosaur.

It's converging with International Financial Reporting Standards(IFRS), developed by the London- based International Accounting Standards Board (IASB). Those are currently being used to some degree by more than 100 countries around the world. Also, since being mandated in 2005 for European Union (EU) countries, US multinationals have begun statutory filings for their operations in EU countries.

In preparation for the switch, US - based companies need to ramp up efforts to learn and train in the new methods. Financial Executive, Editor, Ellen M. Heffes, asked Joel Osnoss, Deloitte Touche tohmatsu's lead partners, Global IFRS and Offering Services, to give an primer on the changes expected for the CFO and the finance staff.

As a starting point, Osnoss notes, that many US GAAP and IFRS standards are already substantially converged - among those are inventories, accounting for foreign currency transactions, earnings per share, business combinations and most financial instruments.“ The frame work is there, and that's what's most important,” he says.

Measuring the piles of paper that comprise US GAAP and IFRS provide a quick way to visualize the extent of the differences between the two, says Osonos. “ If you stack all of IFRS on a desk, it would measure approximately eight inches high, stacking US GAAP would likely end up going through a typical ceiling.” he quips. IFRS allows for much more judgment than there is under US GAAP (which is rules -based)

It's key for CFOs to know that it will be up to them to ' bridge the difference between US GAAP and IFRS by creating their own guidelines for their companies.” says Osnoss. In essence, he adds, “ They become their companies” standard -setters.

Lease accounting illustrates this point, he says. Under US GAAP, there is a very strict set of rules for when you consider a lease on the balance sheet to be a capital lease versus an operating lease. IFRS has similar guidelines, but there's flexibility in how your look at the lease to determine whether to capitalize it or not.

The IFRS treatment, Osnoss says, “ really forces the CFO or controller to consider talking to corporate to clear whether the lease would be an asset on the balance sheet or not." In essence, he argues, it forces the leadership of companies to kind of “ get into setting their own rules around how they apply IFRS standards.

Osnoss characterizes IFRS as allowing for cultural differences. Someone in France might look at IFRS a little differently than someone in Spain or Hong Kong or in the US. “ But what's immutable are the facts, "he states. So what has to happen more now than ever - minus the bright lines, but rather, sort of general guidelines to follow - is to have a structure around how issues get discussed within a company and how they get resolved.

As a guide, he indicates a document complied by the US Securities and Exchange Commission (SEC) Committee on Improvements to Financial Reporting (CIFiR) that suggests a judgement framework for implementation in connection with future SEC fittings. It's just a suggestion at this point, he notes : it contains much discussion around the litigation aspects of having this framework formalized.

CFO: Experct Changes to Your job :

So, how will the typical CFO's job change ? In several ways, says Osnoss. First, as mentioned, the CFO will become the sort of " standard - setter" and as such will have to "roll up his or her sleeves a bit more around accounting issues to ensure the company is putting in place its own guidelines to use internally."

A second area involves the statutory reporting that the company does in jurisdictions around the globe. This refers to , say, a typical multinational that has subsidiaries overseas, and those subsidiaries have to file their own separate sets of financial statements with local regulators. A company could have 150 separate sets of financial statements, or more. Osnoss says that many CFOs have previously left these fittings to the locals.

Now, as many, if not most, countries move to IFRS (either requiring it or allowing it). the situation presents both a risk and opportunity. Reporting in IFRS - with a global set of accounting standards being applied locally in many countries - presents added risks.

Companies have very complex structure in which they have inter-company transactions. Osnoss explains, and the CFO is going to want to make certain that the transaction for applying IFRS in the Netherlands is consistent to the way the accounting is done in Croatia.

" It could be embarrassing if you have one subsidiary accounting for one part of a transaction as, let's say, an equity contribution from one subsidiary to the other, while the other subsidiary is accounting for it as a debt instrument." Such differences, he says, can create some risk now, in areas where it wasn't in the past.

The opportunity is that instead of people in each country doing their own financial statements - kind of in their own words - IFRS gives companies the opportunity to centralize the activities around statutory reporting. Such centralization gives companies the opportunity to achieve cost efficiencies and better control over future planning for dividends that come out of the subsidiaries " because the statutory financial statements serve as the basis for the companies being able to remit dividends from their subsidiaries, " he says.

The result, he adds, is that companies can predict with better certainly what level of dividends are possible, as they're able to look at the financial statements in the context of a GAAP that everyone can understand.

Helps with Tax Calculations :

Similarly, Osnoss adds, tax directors are finding it very helpful to use IFRS around the world for statutory reporting because it helps their tax provision calculations. Basically, he comments, IFRS," gives CFO's a unique opportunity to gain control over something that is at once becoming more risky while at the same time is becoming more manageable."

Another area for change is M & A, and here Osnoss advises CFOs to begin thinking about IFRS in the context of acquisitions. " US GAAP is no longer the GAAP currency around the world, " he states.So, if a US Company is looking to acquire an overseas company, or vice versa a CFO may find himself or herself trying to figure out the differences between US GAAP and IFRS, either to provide the

acquirer with information, or to gather information that makes sense for the acquisition itself.

Additionally, he believes CFOs will need to pay close attention to IFRS and related developments over the next few years. The SEC, he notes, has been clear in stating it's focused on at least allowing an option in the US, and there's talk about requiring it several years down the road.

Meanwhile, he says, "US GAPP and IFRS are converging, so CFOs will need to start getting more literate in what this means for them because analysis are going to start asking questions. " They(analysts) will want to ask, for example , that relative to your competition, " What would your numbers look like under IFRS? "

While there will be much change, the biggest change for CFOs and companies, claims Osnoss, is going to be around culture:" around getting people to get off the bright - line bandwagon and realty starting to think about judgments."

It's human nature, he says, to view something new as much in the context of what you're accustomed to as you possibly can." I would caution CFOs not to just assume even though there is a similar framework between US GAAP and IFRS - that the US GAAP answer is the right answer."

Revenue recognition provides his example here: US GAPP has reams of guidance around how you would recognize revenue; IFRS has very limited guidance. " There are some concepts in US GAAP that I think do carry over to IFRS - probably the majority - but there are certain subtleties that, FRANKLY, CFOs would want to think about in the absence of bright line rules." explains Osnoss. These include : is there more ability to focus on the economics of a revenue-generating transaction, and not to be as restricted as in the past when under **US GAAP ?**

He opines that many companies will " largely follow their US GAAP approach to revenue. " However, he comments, there are come elements of revenue recognition that do bear some pause for CFOs to look at and say, " Let's take out a fresh piece of paper, look at the transactions and, in a balanced way, looking at it through this judgment framework figure out whether the way we're accounting for it truly recognizes the economics."

Of course this culture change must emanate from the " tone at the top," says Osnoss. The message has to come from the highest levels, he says, " you ' re almost doomed to failure unless you demonstrate that the company is really talking this transition seriously."

Staff Roles Changing , Too

Accounting staff have some of the same issues critical to them as the CFO, but at a more granular level, says Osnoss. So, they need to focus on the differences that are going to cost the most and the obstacles that will get in the way of the conversion.

From a technology perspective, many companies have standard reporting packages that have been in place for many years and have been tweaked in response to US GAAP changes, he say. But, moving to IFRS is a " Wholesale potential change around how information gets reported to the parent company." he argues. So, this may be the right time to consider getting systems up to speed.

Indeed, says Osnoss," This may be just the impetus to get companies to revamp antiquated, fragmented systems. " Beyond accounting and reporting, many finance executives are also responsible for financing and cash management, and they have some new consideration, too. Among these: they may want to consider alternatives to the US capital markets and raising money overseas. If active in overseas markets, Osnoss says, they may want to convert to IFRS earlier - although

the EU has announced it will accept US GAAP as the equivalent of IFRS for public listings in its constituent countries.

Additionally , finance may want to start thinking about debt covenants, and whether banks will expect debt covenants previously calculated under US GAAP will be allowed to be calculated under IFRS. Also, companies may want to plan for this eventuality by building such a clause into their contracts.

Timing and Taking the steps :

It's human nature that when new initiatives have, say, a five-to-10 year horizon, individuals prioritize their activities accordingly, says Osnoss. However, he adds, " I don't think CFOs have that luxury to put IFRS down at the bottom of their list, even though it's a ways off - because transition is a process that has to be in place three years before the date at which actually convert."

To get to that point, he argues, " You have to be planning and getting your people thinking in the right direction.

As for ultimately getting there, Osnoss says the first step in any journey is to do a self - assessment - step back and say : " Where are we already doing IFRS ? Can we capitalize on those resources? Where are we required to follow IFRS, and how can we best prepare for that ?"

He gives a few other pointers for the transition journey :

Companies should be looking at their systems to determine how able and nimble those systems are to react to something like a conversion to IFRS.

- Companies should be thinking about the big differences. They should ask, " Where are those that are going to create the demand for our time and effort to calculate ?"
- Look beyond just your accounting department ; this may involve production, operations, etc. "Because IFRS is more principles - based, it does encourage more reaching out to the operations people than US GAAP, so you've get to think about the bigger picture for the company and think about the differences, "says Osnoss. Consider who you are going to need involved to make those judgment.
- Companies should start thinking about putting in place a structure to study IFRS. This would involve something like a steering committee of a people at the highest levels to meet regularly and make sure the company is on the right track and has the right resources to make the conversion.
- Under this steering committee, you need a working group that represents people from all different parts of the business - to include groups such as legal (there are certain to be challenges around applying principles based standards in a rules - based world, so attorneys should be involved); investor relations (how to best communicate what's going on with companies ' IFRS conversions), etc. It's really making sure that " everyone is getting to the table."
- Then, companies should start putting in place a roadmap that includes the steps that need to be taken. On the one hand, says Osnoss, is the statutory reporting; the other is focusing on the consolidated financials and making sure all the right people are involved in analyzing the differences and figuring out what it's really going to take to get the company to the point where it reporting under IFRS on a consolidated basis.

So, how soon does Osnoss believe US companies will be required to file under IFRS? The belief around the industry, he says , is that in the next few months the SEC will " talk about " there being an optional period of use of IFRS - potentially as early as 2010 or 2011. This optional period would continue for three to five years, after which time there would be a requirement to just follow IFRS.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Impact of New Direct Tax code – change in Rates on I.T. and Slabs.

- PARMAR HETAL N.

Abstract:-s

This research paper attemts to evaluate the important changes proposed by the new code. Tax administrators, chartered accountants and tax payers have realized concerns about the complex structure of the Income tax Act. In particular the numerous amendments have rendered the Act incomprehensible to the average tax payer. Besides there have been Frequent policy changes due to changing economic environment, complexity in the market, increasing sophistication of commerce, development of information technology and attempts to minimize tax avoidance. The problem been further compounded by a multitude of judgments rendered by the courts at different levels.

1. Introduction:-

The income Tax Act was passed in 1961 and has been amended every year through the finance Acts. The Act deals with income tax. Wealth Tax is administered through the wealth Tax Act 1957. Dividend Distribution Tax was included in the Act with effect from June 1, 1997. Fringe Benefit Tax was included in the Act with effect from April 1, 2006.

Over the last twenty – five years, the Marginal tax rates have been steadily lowers and the rate structure rationalized to reflect the best international practices. Any further rationalization of the tax rates may not be feasible without corresponding increase in the tax base. Broadening of the base is important to enhance revenue productivity of the tax system and to improve its horizontal equity.

The code is not an attempt to amend the Income Tax Act, 1961 nor is it an attempt to 'improve' upon the present Act. In drafting the code the central Board of Direct Taxes have to the extent possible Started on a clean drafting slate. Principles that have gained international acceptance have been adopted. The best practices in the world have been studied and incorporated tax policies that would promote growth with equality have been reflected in the new provisions.

The New Direct Tax code (DTC) is said to replace the existing Income Tax Act of 1961 in India. It is expected to be passed in the monsoon session of 2010 and is expected to be in forced from 2012. During the budget 2010 presentation, the Honorable finance Minister Mr. Pranab Mukherjee reiterated his commitment to bringing info for the new direct tax code in to force from 1st of April 2011 but same could not be fulfilled and now it will be applicable 1st April – 2012.

2. Rates of Income Tax:-

The new tax rate for individual tax payers.

(I) In the case of every individual, other than senior citizens:

Slabs	Rate of Income tax
1. Where the total income does not exceed Rs. 2,00,000	Nil
2. Where the total income exceeds Rs. 2, 00,000 but Does not exceed Rs. 5, 00,000.	10 per cent of the amount by which the total income exceeds Rs. 2, 00,000.

1. Where the total income does not exceed Rs. 2,00,000	Nil
2. Where the total income exceeds Rs. 2, 00,000 but Does not exceed Rs. 5, 00,000.	10 per cent of the amount by which the total income exceeds Rs. 2, 00,000.
3. Where the total income exceeds Rs. 5, 00,000 but Does not Exceed Rs. 10, 00,000.	Rs. 30,000 Plus 20 per cent of the amount by which the total income exceeds Rs.5, 00,000.
4. Where the total income exceeds Rs.10, 00,000.	Rs. 1, 30,000 Plus. 30 per cent of the amount by which the total income exceeds Rs. 10, 00,000.

(I) In the case of senior citizens :-

Slabs	Rate of Income tax
1. Where the total income does not exceed Rs. 2, 50,000.	Nil
2. Where the total income exceeds Rs. 2, 50,000 but Does not exceed Rs. 5, 00,000.	10 per cent of the amount by which the total income exceeds Rs. 2, 50,000.
3. Where the total income exceeds Rs. 5,00,000 But does not exceed Rs. 10, 00,000.	Rs. 25,000 Plus 20 per cent of the amount by which the total income exceeds Rs. 5, 00,000.
4. Where the total income exceeds Rs.10, 00,000.	Rs. 1, 25,000 Plus. 30 per cent of the amount by which the total income exceeds Rs.10, 00,000.

The saving based investment limit remains 1, 00,000 but another 50,000 has been added just for pure life insurance.
Exemption will remain same as 1.5 Lakhs per year for interest on housing Loan for Self – Occupied property.
Only half of short term capital gains will be taxed. E.g. If you gain 50,000, add 25,000 to your taxable income.
As per changes on 15th June 2010 Tax exemption at all three stages (EEE) saving accretions and withdrawals – to be allowed for Provident Funds (GPF, EPF, PPF), New Pension scheme (NPS) and Retirement benefits.

Surcharge and education cess are abolished.

For incomes arising of House Property Deductions for Rent and Maintenance would be reduced from 30% to 20% of the Gross Rent.

Tax exemption of leave travel allowance (LTA) is abolished.

Tax exemption on Education loan to continue.
Corporate tax reduced from 34% to 30% including education cess and surcharge . However , Foreign companies would be required to supplement their corporate tax

As per the Current Laws a NRI is liable to pay tax on global income if he is in India for period more than 182 days in a financial year. But in new bill this duration has been changed to just 60 days.

3. Impact of Changes in Rates on I.T. and Slabs:

The most important change proposed in the code is in regard to the structure o individual income taxation. The rates for taxes have been reduced and slabs widened to benefit both individuals and corporate. The direct tax code was intended to simplify the income tax regime and reduce litigation – in its current form it is more voluminous than the present income tax act and bodes increased litigation.

There have been considerate amount of discussions on a favorable change in the income tax slabs as against the current slabs, though not as beneficial as the original DTC. This includes increase in the income tax threshold for exemption and no additional levy of surcharge and education cess.

The Government has also proposed to restore back the taxation of retirement savings, in the nature of provident fund contributions and pure life insurance and annuity products to the EEE(Exempt – Exempt – Exempt) scheme from the earlier proposition of E-E-Tax scheme under the Direct Tax code. This will be a good relief for the retired individuals given that the Indian economy does have a social security system in place and also considering the inflationary pressures on the economy.

4. Conclusion:-

- The code seeks to consolidate and amend the law relating to all direct taxes.
- Principal that have gained international acceptance have been accepted.
- Simple language to convey with clarity the intent, scope and amplitude of the provisions of low.
- Tax policies that would promote growth equity have been claimed to be reflected.
- Residence base reduces revenue in poor developing countries.
- Consolidation of provisions
- Flexibility
- Advance pricing mechanism on transfer pricing.
- Elimination on regulatory functions.
- Single code for direct taxes.
- Men and Women are treated same now.
- Bad news for NRIs

References:

(1) Direct Taxes code Bill – 2009
(2) Economic and Political weekly September 12, 2009.
(3) Income tax for student – Taxman's 2010.
(4) The Direct Taxes code June – 2010.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ સ્વ.શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ

- ડો. મહેશ પી. વર્મા
એ.જે.પી.બી. આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
કનકપુર, અબડાસા (કચ્છ)

ઈ.સ ૧૯૪૯માં ગુજરાતની પ્રથમ સ્થપાયેલ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આજ સુધી અનેક કુલપતિઓ થઈ ગયા. તેમણે પોતાની શક્તિ, આવડત અને વિધ્વતાથી ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને ગુજરાતની સેવા કરી છે. તે સૌમાં બીજા ક્રમે થઈ ગયેલા કુલપતિશ્રી સ્વ.મગનભાઈ દેસાઈના પોત અને પ્રતિભા અલગ હતા.તેમણે કરેલા કાર્યોના મીઠા ફળ આજે પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓ ચાખી રહયાં છે.આવા વિધ્વાન કુલપતિશ્રી મગનભાઈ દેસાઈનો જન્મ તા.૧૧/૧૦/૧૮૯૯ ના રોજ તેમના મોસાળ ધર્મજમાં થયો હતો. તેમનું મુળ વતન નડિયાદ હતું. તેમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ નડિયાદમાં લીધુ હતુ. તેઓ નડિયાદના વિદ્યાર્થીઓમાં બીજા નંબરે અને સમગ્ર મુંબઈ ઈલાકામાં ત્રીજા નંબરે પાસ થયા હતા. ગણિતનો વિષય લઈને ઈન્ટર આર્ટસમાં તેઓ ત્રીજા નંબરે પાસ થયા (૧૯૧૯). તે વખતે મુંબઈ યુનિ.માં સિંધ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ શહેર અને કર્ણાટકનો સમાવેશ થતો હતો. તેઓ મુંબઈની પ્રખ્યાત એલ્ફિસ્ટન કોલેજમાં સિનિયર બી.એ.માં ભણતા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમની કોલેજમાં આપેલા એક પ્રવચનની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને અસહકાર કરીને કોલેજમાંથી છુટા થવાનો વિચાર પોતાની કોલેજના આચાર્ય મિ.એ.એલ.કોવર્નટનને જણાવ્યો.મિ.કોવર્નટને તેમને ખૂબ સમજાવ્યા પણ તેમણે કોલેજની 'ગુલામી કેળવણી હવે મારાથી એક દિવસ પણ લેવાય તેમ નથી ' એમ કહીને બેધડક પણે એલ્ફિસ્ટન જેવી પ્રખ્યાત કોલેજ છોડી.તે દિવસ પછી શિષ્યવૃતિનો એક પૈસો પણ તેમણે લીધો નહી.અને મહાત્મા ગાંધીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. અહી પરીક્ષા આપીને સ્નાતક થયા (૧૯૨૧). એ પછી તેમણે ' પારંગત ' ની પરીક્ષા માટે 'સત્યાગ્રહની મીમાંસા ' નામનો ગંથ લખીને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી પ્રથમ અનુસ્નાતક પારંગત થયા. પૂજય ગાંધીજી આ મહા નિબંધના પરીક્ષક હતા.[૧]

આવા પ્રખર કેળવણી ચિંતકને ત્યાર બાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જ કુલસચિવનું માનવંતુ પદ મળ્યું અને ત્યારબાદ ૧૯૫૮માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પદે પણ તેઓ વરણી પામ્યાં.સતત ૭ વર્ષ સુધી યુનિવર્સિટીની સેવામાં અવિરત રહીને ગુજરાત યુનિવર્સિટીને ઉચ્ચ શીખરે પહોંચાડનાર પ્રથમ કુલપતિશ્રી હરસિધ્ધભાઈ દિવેટીયા તા.૩૦ નવેમ્બર,૧૯૫૭ ના રોજ નિવૃત થતા હોવાથી નવા કુલપતિની નિમણૂંક કરવા માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કાયદા મુજબ ચાર વ્યકિતઓની પેનલ (નમાવલિ) બનાવવા માટે તે દિવસે મળેલી સેનેટની સભામાં ચૂંટણી કરવામાં આવી.તેમાં નીચેના ચાર સભ્યોના નામ પસંદગી પામ્યાં હતાં.

(૧) શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ (૨) શ્રી હિંમતલાલ પ્ર. શુકલ
૩) ડૉ.મોતીભાઈ ડી. પટેલ (૪) આચાર્ય એન. એમ. શાહ

આ ચૂંટણીમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભ્યો ઉપરાંત ગુજરાતની જનતા, વિવિધ રાજકીય પક્ષો,મંડળો,વર્તમાનપત્રો વગેરેએ ભારે રસ દાખવ્યો હતો.પરિણામે આ ચૂટણી ભારે ઉતેજના પૂર્ણ બની રહી હતી. સમસ્ત ભારતનું ધ્યાન તેના પ્રત્યે ખેંચાયુ હતું. તેમાં કેન્દ્રસ્થાને હતાં શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ શિક્ષણના તમામ તબકકે માતૃભાષા જ કુદરતી માધ્યમ હોઈ શકે અને અંગ્રેજી સાથે માતૃભાષા ને જ પ્રતિષ્ઠિત કરવી જોઈએ એ બાબતમાં તેમનો દ્રઢ આગ્રહ ગુજરાતમાં સૌને વિદિત હતો અને તે અંગે બંને પક્ષે જાહેર વિવાદ ઉગ્ર માત્રામાં પ્રવર્તતા હતો.

કુલપતિની પેનલની ચૂંટણીના પ્રશ્ને ફકત યુનિવર્સિટીના વર્તુળોમાં જ નહિ પણ ગુજરાતના સમસ્ત શિક્ષણ જગતમાં કેટલો રસ અને ઉતેજના જગાવ્યા હતાં તેનો ખ્યાલ ગુજરાત સમાચારના તા.૭ મી ઓકટોબર,૧૯૫૭ના અંકમાં આ ચૂંટણીમાં મત આપવા આવેલા કેટલાંક મતદારોની નામાવલિ પ્રગટ કરી હતી તે પરથી આવશે.એ નામાવલિમાં (૧) શ્રી મોરારજી દેસાઈ (ભારત સરકારના વેપાર અને ઉદ્યોગમંત્રી (૨) શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ (૩) શ્રી અમૃતલાલ હરગોવનદાસ (૪) શ્રી અરવિંદ નરોતમ (મિલ માલિક મંડળના પ્રમુખ) (૫) નવનીતલાલ શોધન (૬) ડૉ.ભારસ્કર પટેલ (મુંબઈ સરકારના દારૂબંધી ખાતાના મંત્રી,(૭) શ્રી બળવંતરાય મહેતા (૮) શ્રી શ્યામાપ્રસાદ (ઈન્ટુકના પ્રમુખ) નો સમાવેશ થતો હતો.આ નામાવલિ જોઈને એક મિત્રએ તો રમુજ પણ કરી હતી કે,બેઉ પક્ષે સરવાળા ઘણા સારા થયા લાગે છે.કારણ કે,બેઉ પક્ષે મોટી મોટી પાઘડીઓ હતી.

આવા તીવ્ર ઉતેજનાના વાતાવરણમાં ચૂંટણી થઈ. તેમાં નોંધાયેલા ૧૨૦ મત પૈકી શ્રી મગનભાઈ દેસાઈને સૌથી વધુ ૭૧ મત મળ્યાં હતા.જોકે યુનિવર્સિટીના કાયદા કાનૂન મુજબ ચાર પૈકી ગમે તે એકને પ્રાંતના ગવર્નર પોતાને યોગ્ય લાગે તે વ્યકિતને કુલપતિ તરીકે પસંદ કરવાની સત્તા ધરાવે છે.સ્વભાષા પૂરતી વિકસીને સક્ષમ ન બને ત્યાં સુધી અંગ્રેજીને ચાલું રાખવાની પ્રામાણિકપણે હિમાયત કરનાર શિક્ષણવિદો અને અધ્યાપકો–આચાર્યોનો એક મોટો અને વગદાર વર્ગ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વર્તુળોમાં હતો તેમ સમાજમાં પણ હતો.શ્રી મગનભાઈ દેસાઈને ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું સુકાનીપદ સોપવાની વિરૂધ્ધમાં તેમણે પોતાનો અવાજ હવે વધુ બુલંદ બનાવ્યો.[૨]

અનેક વિરોધો હોવા છતા તેનો સામનો કરીને શ્રી મગનભાઈ કુલપતિ તો બન્યા પણ ત્યાર પછી પણ વિરોધનો વંટોળ ચાલું જ રહયો.આ સમયે ગુજરાતમાં મહાગુજરાત આંદોલન ચાલું હતું. મહાગુજરાત જનતા પરિષદના પ્રમુખશ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક મગનભાઈની વિરૂધ્ધમાં સાત દિવસના ઉપવાસ પર ઉતર્યા. સમાજમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં તેના ઘેરા પ્રત્યાઘાતો પડે તે સ્વાભાવિક હતું. કારણ કે, આ સંદર્ભમાં તા.૯ ઓકટોબર,૧૯૫૭ના રોજ "ગુજરાત સમાચાર" માં 'શ્રી મગનભાઈ દેસાઈના કુલપતિ તરીકેની નિમણૂંકનો શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક વિરોધ કરશે. શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે ઉપવાસ શા માટે કર્યા ?' એવા મથાળા સાથે અહેવાલ છપાયો હતો.

મહાગુજરાત જનતા પરિષદના પ્રમખશ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે પત્રકારોને જણાવ્યું હતું કે,"ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલાધિપતિને તેઓ જણાવશે કે,રાજયની એક માન્ય વિદ્યાપીઠમાં હોદ્દો ધરાવતી વ્યકિતને બીજી યુનિવર્સિટીમાં હોદ્દા પર નીમવા જોઈએ નહિ.પછી ભલે આ પદ માટે ચૂંટાયેલી પેનલમાં તેમને સૌથી વધુ મત મળ્યા હોય.આ સંદર્ભમાં તેઓ મુંબઈ જશે ત્યારે ગર્વનરની મુલાકાત પણ લેનાર છે"

શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે વિરોધ કેમ કર્યો અને શા માટે તેઓ ઉપવાસ પર ઉતર્યા તેના કારણો યાજ્ઞિકે પોતે જ પત્રકારો સમક્ષ રજુ કર્યા હતા. તે નીચે મુજબ છે.

તેમણે જણાવ્યું કે,"ભારતના ક્રાંતિકારી અને બોમ્બયુગના પ્રણેતા અને વીર સાવરકર અને સેનાપતિ બાપટના મદદગાર કચ્છ–માંડવીમાં જન્મેલા શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માની શતાબ્દી નિમિતે હું કચ્છ –માંડવી જઈ રહયો હતો.ત્યારે અમદાવાદમાં થયેલી જાહેરાતો મારા દિલમાં વધુને વધુ ખટકી "

બીજુ કારણ દર્શાવતા તેમણે કહયું કે '' શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ કે જેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ માટેની ચાર વ્યકિતઓની પેનલમાં સૌથી વધુ મતે ચૂંટાયા છે.તેમનો ઉલ્લેખ કરીને તેમણે જણાવ્યું કે,જેમણે વિદ્યાર્થીઓ પરના ગઈ સાલના ગોળીબારને ટેકો આપ્યો છે.તમેને યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકે નિમવા તે બરાબર નથી.તેમની નિમણૂંકમાં બે ત્રણ મુદ્દા ઉભા થાય છે.કુલપતિ એટલે વિદ્યાર્થીઓના રક્ષક,પાલક,પણ શ્રી મગનભાઈએ તો ગોળીબાર સામે દિલગીરી પણ વ્યકત કરી નથી. ગોળીબારની તપાસ કર્યા વિના બચાવ કર્યો છે. તેમને કુલપતિ પદે નિમવા તે કાવત્રુ છે. આ વાત મેં જાણી ત્યારે મારા દિલમાં ડંખ લાગ્યો કે ગુજરાતમાં શું ચાલી રહયું છે. ?

મગનભાઈના વિરોધનું ત્રીજુ કારણ તેમણે બંધારણીય જણાવ્યું.તેમણે કહયું કે "રાજયની એક માન્ય યુનિવર્સિટી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં હોદ્દો ધરાવતી વ્યકિત બીજી યુનિવર્સિટીમાં હોદ્દો ન લઈ શકે. આ વાંધો બાજુએ મુકીએ તો પણ જો તેમને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ માટે ગૌરવ હોય તો બીજી યુનિવર્સિટીમાં હોદ્દો નહી સ્વિકારે.આ અંગે હું ગર્વનરને પણ મળવાનો છું. અને જણાવવાનો છું કે, આ માણસને ગમે તેટલા વધુ મત મળ્યાં હોવા છતા નીમશો તો ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓમાં સતત વિરોધ વંટોળ જાગશે".

મહાગુજરાત જનતા પરિષદ ભાષાના ધોરણે ગુજરાત માટે અલગ રાજય રચના માટે આંદોલન ચલાવી રહી હતી. જયારે કાંગ્રેસ સરકારે જૂના મુંબઈ રાજયમાંથી કર્ણાટકનો પ્રદેશ અલગ કરીને તેને માયસોરની સાથે જોડીને જુદા કર્ણાટક રાજયની રચના કરી હતી, પણ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું તો દ્વિભાષી સંયુકત રાજય રાખ્યું હતું. આ પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં શ્રી મગનભાઈ દેસાઈનું સમર્થન કરનાર કેટલાક સેનેટ સભ્યો કોગ્રેસના અનુયાયીઓ હોવાથી આ ચૂંટણી રાજકારણના રંગે રંગાયેલી હોવાની માન્યતા પણ ઠીક–ઠીક માત્રામાં પ્રવર્તતી હતી. પરંતુ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ આ ચૂંટણીમાં સારી એવી બહુમતીથી ચૂટાયા હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમની પાસે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ તેમજ વહીવટનો સારો એવો અનુભવ હોવા ઉપરાંત સ્વતંત્ર લેખન, અનુવાદ, સંપાદન ઈત્યાદિ સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સમાજ સેવાના ક્ષેત્રના સંખ્યાબંધ પ્રકાશનો પ્રગટ થયા હતા. તેમાં શ્રી મગનભાઈ દેસાઈને મહાત્મા ગાંધીજીને હસ્તે "પારંગત"ની પદવી (પી.એચ.ડી. તુલ્ય) જે મહાનિબંધ માટે આપવામાં આવી હતી.તે 'સત્યાગ્રહની મીમાસા' (૧૯૩૪) નો પણ સમાવેશ થાય છે.અત્રે એ નોંધવુ યોગ્ય થશે કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની આ પદવી તે પહેલા કે તે પછી કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકયું નથી. તદ ઉપરાંત 'નવજીવન','હરિજન' (તેની ગુજરાતની,હિન્દી તેમજ અંગ્રેજી આવૃતિમાં) અને સત્યાગ્રહના તંત્રી સંપાદક તરીકે તેમણે ભારતભરમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી.સુશિક્ષિતો અને કેળવણીક્ષેત્રમાંથી પણ બહુ ઓછા લોકોને ખ્યાલ હશે કે, શ્રી મગનભાઈ દેસાઈની કલમની પ્રસાદીરૂપે સાહિત્ય, શિક્ષણ, ભાષાવિજ્ઞાન, ગાંધી દર્શન, ઉપનિષદ, અર્થશાસ્ત્ર, કલા વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ભારતને અને વિશેષ કરીને ગુજરાતને અંદાજે ૪૦ જેટલા શ્રધ્યેય પ્રકાશનો પ્રાપ્ત થયા છે. શ્રી મગનભાઈની કલમ ગુજરાતી અને હિન્દી ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષામાં પણ એક સરખી ક્ષમતાથી વિહરી છે. શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાના પ્રખર પુરસ્કર્તા શ્રી મગનભાઈને અંગ્રેજીના વિરોધી (કેટલા તેમને ''અંગ્રેજીના દુશ્મન'' ગણતા) ટીકાકારોએ શ્રી મગનભાઈના ૬ જેટલા અંગ્રેજી પુસ્તકો પણ વાંચવા જેવા છે.[૩]

આમ અનેક વિરોધો હોવા છતાં શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ પોતાની લાયકાત અને સેવા માનસને કારણે કુલપતિ પદે નિમાયાં. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ દેશની યુનિવર્સિટીઓમાં એક પ્રગતિકારક અને સુનિયંત્રિત યુનિવર્સિટી તરીકે નામ કાઢેલું છે. તેના પડઘા છેક પાર્લામેન્ટ અને સર્વોચ્ચ અદાલત સુધી પહોંચેલા છે. તેના કારણે મગનભાઈ દેસાઈને યુનિવર્સિટી સુધારણાના સવાલો અખિલ ભારતીય કક્ષાએ પહોંચાડવાનું માન મળ્યું છે.

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ કુલપતિ પદે રહીને અનેક પ્રગતિશીલ કાર્યો કર્યા. તેમાં સૌથી મહત્વનું કાર્ય ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં માતૃભાષા ગુજરાતીને સ્થાન આપવાનું હતું. શ્રી મગનભાઈ કુલપતિ બન્યા તે પહેલા પણ તેમણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની કમીટીના સભ્ય તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. ત્યારથી તેમણે માતૃભાષાને

પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય કર્યું હતું. શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી ભાષા જ હોવી જોઈએ તેવો સૌ પ્રથમ વિચાર મુકનાર શ્રી મુ.રા.જયકર હતાં. તે પછી એ વિચારને અનુમોદન આપનાર શ્રી અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી હતાં પણ તે વિચારને પચાવી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પગથિયા ધમધમી ઉઠે તે રીતે રજુ કરનાર તો મગનભાઈ દેસાઈ જ હતાં. "વિચારને સાકાર કરે તે વીર "એવુ સુત્ર રચીએ તો 'મગન માધ્યમ' શબ્દ જ તેની સાક્ષી પૂરશે અને 'ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ' ધ્વારા સર્વ વિષયોમાં ગુજરાતીમાં જે રીતે પુસ્તકો અને ગ્રંથો તૈયાર થાય છે. તે સ્વ.મગનભાઈ દેસાઈના કાર્ય અને વિચારની અંજલિરૂપે છે. સ્વ.મગનભાઈ દેસાઈનું આ કાર્ય ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઈતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે કંડારાય તો તેમાં નવાઈ નથી.[૪]

શિક્ષણનું અંગેજી માધ્યમ એ ભારતમાં બ્રિટન ધ્વારા કરવામાં આવેલી મોટામાં મોટી બુરાઈ હતી. એણે ગૌરવવંતી પ્રજાને જંગલી જેવી આત્મગૌરવ વિહોણી બનાવી દીધી હતી.ગુજરાતી ભાષી વિદ્યાર્થી બંને ભાષાઓ વચ્ચે પિસાતો હતો. તેવા સમયમાં સ્વ.શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ આપણને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકે મળ્યાં અને તેમના થકી જ માતૃભાષાને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્થાન મળ્યું જેનો લાભ લાખો વિદ્યાર્થીઓને થયો છે.

શિક્ષણ, સાહિત્ય, સમાજસેવા, લેખન અને પ્રકાશન પૂરતી જ તેમની પ્રવૃતિઓ સીમિત ન રહેતા તેમણે લગભગ–૩૫ જેટલી ઉચ્ચ સંસ્થાઓ, સભાઓ, સમિતિઓ, બોર્ડના પ્રમુખ કે સભ્ય તરીકે પણ પોતાની અમૂલ્ય સેવાઓ આપેલી છે. બધીજ જગ્યાએ તેમણે પોતાનું પદ શોભાવ્યું છે તથા સક્રિય રહયા સિવાય ભોગવ્યું નથી. ગુજરાત રાજયના પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેનું બોર્ડ, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ, બુનિયાદી શિક્ષણ બોર્ડ, ગુજરાતી શાળા પુસ્તક સમિતિ, ગાંધીદર્શન સમિતિ, નશાબંધી મંડળ, સમાજ શિક્ષણ સમિતિ(ગુજરાત પ્રદેશ) અમદાવાદ જિલ્લા વિકાસ મંડળ, સર્વોદય મંડળ, મહાત્મા ગાંધી સ્મારક (કોચરબ), આકાશવાણી સલાહકાર સમિતિ, પૌઢ શિક્ષણ (પ્રાંતિક), અમદાવાદ શહેર પૌઢ શિક્ષણ સમિતિ, ગ્રંથાલય સલાહકાર બોર્ડ, હિન્દી સલાહકાર સમિતિ, ભારત સરકારનું ભાષા પંચ, મહાત્મા ગાંધીના સંગ્રહિત ગ્રંથો માટે સલાહકાર બોર્ડ અને હિન્દી / હિન્દુસ્તાની ભાષા માટે સલાહકાર પ્રચાર સમિતિ વગેરે જેવા ક્ષેત્રે તેમણે પોતાની અમૂલ્ય સેવાઓ આપી છે.

અંગત જીવનમાં તેમની રહેણી–કરણીની સાદાઈ અને આચાર–વિચારની શુધ્ધતા તેમને સમકાલીનોમાં મૂઠી ઉંચેરૂ વ્યકિતત્વ બક્ષે છે. કુલપતી તરીકે નીમાયા પછી પણ તેમણે યુનિવર્સિટીના પરિસરમાં આવેલા વિશાળ અને સુસજજ બંગલામાં રહેવાને બદલે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના તેમના નાનકડા ઘરમાં જ રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. એ સાદગીપૂર્ણ જીવન અને ઉચ્ચ વિચારણાના આદર્શનું દ્યોતક છે. તેમના અંગત વર્તુનની બહાર ભાગ્યેજ કોઈને ખ્યાલ હશે કે તેમણે અને સદગત શ્રી ડાહીબહેને ઘણી નાની ઉમરમાં આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ધારણ કર્યું હતું. ખરેજ તેમને આધુનિક ગુજરાતના એક આર્ષદ્રષ્ટા ઋષિ કહેવામાં કશી અતિષયોકિત નથી[૫]

શ્રી મગનભાઈના આવા આદર્શોનો લાભ અનેક વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો છે. તેમના જીવન સંપર્ક પામીને તૈયાર થયેલા સેકડો સ્નાતકો ગુજરાતમાં ફેલાયેલા છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પરિવાર મંડળ ધ્વારા ૧૯૫૮માં ષષ્ઠિપૂર્તિ ઉજવીને એક થેલી (રૂપિયા એક લાખ તેર હજાર) અને 'કેળવણીકારનું પોત અને પ્રતિભા નામનો' અભિનંદન ગ્રંથ તેમને અર્પણ કર્યા હતાં. પરંતુ તેઓએ એ પૈસા ઘરે લઈ જવાને બદલે આ રકમનું એક ટ્રસ્ટ બાનાવીને ગુજારત યુનિવર્સિટી અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ધર્મઋણ તરીકે આપ્યા. હાલ સેટેલાઈટ વિસ્તારમાં 'આચાર્ય જે.બી.કૃપલાણી અને મગનભાઈ દેસાઈ મેમોરિયલ હોલ 'ચલાવવામાં આવે છે. ત્યાં મગનભાઈને પ્રિય શિક્ષણ સાહિત્યપ્રચાર અને "વૃક્ષોની નગરી " આકાર પામી છે.[૬] શ્રી મગનભાઈ ઉપરોકત સન્માનના હકકદાર હતા કારણ કે, તેમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં બહુમુલ્ય પ્રદાન કર્યું છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં સતત ચાર વર્ષ (૧૯૫૭–૧૯૬૧) સુધી સેવારત રહયાં બાદ તેમણે હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપ્યું ત્યારબાદ આઠ વર્ષ જેટલું આયુષ્ય ભોગવીને તા.૮ ફબ્રુઆરી,૧૯૬૯ ના રોજ તેઓ દિવંગત થતા ગુજરાતની કેળવણીની માળામાંથી એક અમૂલ્ય મણકો તૂટી પડયાનો ભાસ સૌને થયો. વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણમાં જયારે અનેક પ્રકારના દૂષણો પ્રવેશી ગયા છે. ત્યારે મગનભાઈ જેવા વિદ્યાપુરૂષોની તાતી જરૂરીયાત છે.

<u>संदर्भसूचि</u>

(૧) આઝાદ બિપિનભાઈ,'માતૃભાષના હિમાયતી શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ' અમદાવાદ, ૧૯૯૭,પૃ.૬–૭

(૨) પરીખ કંચનલાલ 'ગુજરાત યુનિવસિર્ટી ના કાન્તદર્શી કુલપતિ મગનભાઈ દેસાઈ, અમદાવાદ,૧૯૯૯,પૃ.૩૦–૩૨

(૩) એજન પૃ.૩૩–૩૬

(૪) આઝાદ બિપિનભાઈ,પૂર્વોકત,પૃ.૧૬–૧૭

(૫) પરીખ કંચનલાલ,પૂર્વોકત,પૃ.૩૬–૩૭

(૬) આઝાદ બીપીનભાઈ,પૂર્વોકત,પૃ.૧૩

(૭) ગુજરાત યુનિવર્સિટી વાર્ષિક અહેવાલ,૧૯૬૯

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

મહાકવિ દામોદરકૃત પાખંડ–ધર્મખંડનમાં ધર્મનિરૂપણ

- બાલસ મોહનભાઈ આર.

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભો એવા ચાર પુરુષાર્થો ધર્મ,અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં ધર્મને અગ્રિમતા સાંપડી છે. તેનું કારણ તેની મહત્તા સાંપડી છે. તેનું કારણ તેની મહત્તા અને પ્રાચીનતા છે. સૃષ્ટિની ઉત્પતિ જેટલી જ ધર્મની ઉત્પતિને પણ પ્રાચીન માનીએ તો કશું અજુગતું નહિ કહેવાય. કારણકે, ધર્મનો આધારસ્તંભ અથવા ધર્મરૂપી બીજ જેમાં રોપવામાં આવ્યું છે. એવા વેદોની ઉત્પતિ પણ સૃષ્ટિની ઉત્પતિની જેમ યજ્ઞરૂપી પુરુષમાંથી થઈ હોવાનું 'પુરુષસૂકતમાં નિરૂપણ છે.

तस्माधज्ञात सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दासि जज्ञिरे तस्माधजुस्तस्मादजायत ।।

આમ ધર્મનું મૂળ વેદને ગણી શકાય, વેદમાં નિરૂપિત આ ધર્મરૂપી બીજ આગળ જતાં આરણ્યક, ઉપનિષદો, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરે સાહિત્યમાં તેના વિકાસની ગતિને પામ્યું, તથા પુરાણો અને આર્ષકાવ્યોનો આવિર્ભાવ થતાં તે પૂર્ણ વટવૃક્ષ બની ગયું. પછી તોભાસ, અશ્વઘોી, કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરે કવિ ઓએ પોતાની કૃતિઓમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ધર્મને લગતી ચર્ચાઓ કરીને ધર્મને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વણી દીધો. આમ પ્રાચીનકાળથી લઈને કોઈને કોઈ રીતે ધર્મને લગતી ચર્ચાઓ આપણા ભારતીય સાહિત્યમાં થતી રહી છે.

પરંતુ સમયના અવિરત ચાલતાં ચક્રમાં કાળે પલટું લેતાં ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયારૂપ ધર્મની વિભાવના કેટલાક સમયથી બદલાઈ ગઈ છે. સામ્પ્રત સમયમાં ધર્મને હિન્દુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, પારસી સાથે જોડવામાં આવે છે. આજે ધર્મ સમષ્ટિના અર્થમાં ન રહેતાં વ્યષ્ટિના અર્થમાં પ્રયોજાય છે. જે રાષ્ટ્ર કે બે કોમ વચ્ચેનો સ્નેહસેતુ ઓછો થતો જાય છે, અને આવા સમ્પ્રદાયો એક–બીજા પર હાવિ થવા માટે કતારમાં ઉભા છે. પોતાના ધર્મને ચડિયાતો અને અન્યના ધર્મને હીન બતાવવા આ સમ્પ્રદાયો કેવા આડમ્બરોનો સહારો લેતા હોય છે, તેનું આબેહૂબ નિરૂપણ મહાકવિ દામોદરે પોતાની કૃતિ પાખંડ–ધર્મ ખંડનમાં કર્યું છે.

૨. ધર્મની પરિભાષા :

પાખંડ ધર્મખંડનના કથાનકનું વિહંગાવલોકન કરતાં પહેલાં ધર્મ શબ્દથી અવગત થવું આવશ્યક છે.ધર્મ શબ્દ *धृ=धारयति* ધારણ કરવું એવા દશમ ગણના ઉભયપદી ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. તદનુસાર માનવીની સભ્યતા,સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો,સંસ્કારો, સમાજ તથા રાષ્ટ્રને ધારણ કરે અથવા તેનું રક્ષણ કરે તેને ધર્મ કહેવાય. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ધર્મની વ્યાખ્યા આપતાંકહ્યુ છે કે '' સર્વને સુખ પહોંચાડવાથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તેને ધર્મ માનવામાં આવ્યો છે.''

ટૂંકમાં ધર્મ એટલે પોતાનો આચરેલો કે વારસાગત, સમાજ કે રાષ્ટ્ર માટે ક્ષેમકારક વ્યવસાય.

૩. સંક્ષિપ્ત કથાનક :

સતરમી સદીમાં ગુજરાતની ધરા પર જન્મેલા અને કલિને કારણે ધર્મનું અધઃપતન થતું જોઈ તે નાથી અકળાયેલા મહાકવિ દામોદરે પોતાની કૃતિ પાખંડ–ધર્મખંડનમાં પોતાની ઘૃણાને વાચા આપી છે. પોતાની સતા સ્થાપવા કે પોતાના સમ્પ્રદાયની પ્રસિદ્ધિ માટે પાખંડીઓ કેવાં આડમ્બરોનો સ્વાંગ રચે છે તેનું તાદશ ચિત્ર રજુ કરતાં કવિ કહે છે કે,

कण्ठिकाम्बरधरीविराजता योनी साम्यतिलकांकललाटाः ।
पापरूपवपुषः कलिपुरा वेदधर्मसरणीपभ्रिष्टाः ।।

આમ નાટકની શરૂઆતમાં પાખંડીઓનું વર્ણન કરી દિગમ્બર–સમ્પ્રદાયને રંગમંચ પર રજૂ કરે છે.

દિગમ્બર સિદ્ધાંત કહે છે કે, શરીરની શુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ ઉભો નથી થતો કારણ કે, આ શરીર મલમૂત્રાદિ યુકત છે. આથીઅધ્યાત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સાદું ભોજન પછી પાનનું સેવન તથા જરા પણ ઈર્ષ્યા વિના કુલીન પત્નીની સાથે ક્રીડા કરતાં સ્વસ્થ મનથીકાર્ય કરવું જોઈએ.

દિગમ્બરના વ્યાખ્યાન દરમિયાન બૌદ્ધધર્મ આવે છે. આથી તેને જોઈને દિગમ્બર ત્યાંથી નાસી જાય છે, અને બૌદ્ધસંમ્પ્રદાય પોતાના ધર્મની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે,

"श्रेष्ठः खलु धर्मः अस्माकम ।"

અર્થાત અમારો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે, તેમાં સુખની સાથે મોક્ષનું પણ નિરૂપણ છે. વધુમાં તે કહે છે કે , *क्षणिकाः सर्वे संस्काराः । नायमात्मा स्थायी । तस्मातभिक्षुषु दारानाकमत्सु नेर्षितव्यम ।* બૌદ્ધસમ્પ્રદાયનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થતાં *धन्यं च वैष्णवमतं भुवि मुक्तिहेतुः ।*
કહીને વૈષ્ણવો પોતાની બડાઈ કરે છે. પોતાના ધર્મનાં સિદ્ધાંતો જણાવતાં તેઓ કહે છે કે ,
नास्ति परलोको देहे भग्ने मुक्तिः देहे सुखिनि स्वर्गो दुःखिते नरकः च ।
વૈષ્ણવોમાં પણ 'વલ્લભ' વૈષ્ણવ કહે છે કે, ધર્મ, વેદ, યજ્ઞ, ગંગા, શમ્ભુ, ગણેશ, દુર્ગા, ઈન્દ્ર, સરસ્વતી , સૂર્ય આ બધુ તો ગણ નામાત્ર છે. સત્ય તો ગુરુચરણની પાદુકા અને રમણીયો જ છે. વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય પોતાની વાત પૂર્ણ કરે ત્યાંતો શ્રુતિધર્મ કહેવા લાગ્યોવેદ, હરિ વગેરે સત્ય છે. બાકી બધું અસત્ય. શ્રુતિ પોતાના ધર્મ વિશે વધારે વ્યાખ્યાન આપે તે પહેલાં તો કલિ આવી પહોચ્યો પછી તો મહા મોહરૂપધારી મધ્વાચાર્ય, તેનો સચિવ વલ્લભ, કલિનો રાજદૂત વિકલ વગેરેએ પોત–પોતાના ધર્મની પ્રશંસા કરતાં સ્વધર્મને શ્રેષ્ઠ બતાવવાના પ્રયાસો આદર્યા.

પ્રથમ અંકમાં જુદા–જુદા ધર્મો વચ્ચેનો આંતર કલહ દર્શાવી કવિ બીજા અંકમાં એ ધર્મોમાં ધર્મના નામે ચાલતાં કુકર્મો તરફદ્રષ્ટિપાત કરાવતાં કહે છે કે, નિરંજનમાર્ગી વિટાવતંસ નામનો વ્યાસ પોતાની પ્રેમિકા સાથે રંગમંચ પર ઉપસ્થિત થાય છે વ્યાસ પછી સવાઁગોચ્છિષ્ટા નામની રજકી રંગમંચ પર ઉપસ્થિત થઈને કહે છે કે , મે ઘણા સાધુઓને વિટ બનાવ્યા છે, તથા વ્યાસ અને તેને પ્રેયસીના રૂપસૌંદર્યનું વર્ણન કરે છે અને એક લાચાર, શુદ્ધ, ચારિત્ર્યયુકત, બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલી તથા વિધવાપણાના દુઃખથી વ્યથિત થયેલી યુવતિને તેણી વ્યાસ પાસે પ્રણયપથ માટે મોકલે છે, ત્યારે તે યુવતિ દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવેલી યુકિત આજનાં પાખંડીઓનાં કાળાં કર્મોનો પરિચય કરાવડાવે છે.

ये वल्लभकंचुकिकुम्भमध्ये
निधाय हस्तं प्रहसन्ति मता : ।
गायन्ति नृत्यन्ति पतन्ति भूमौ
भजन्ति रण्डाः किल कोर्तनान्ते ।।

આમ કવિએ જુદા–જુદા ધર્મો વચ્ચે ચાલતો વિરોધાભાસ તથા તે ધર્મોમાં ચાલતાં કોભાડોની વાત પ્રથમ બે અંકોમાં જણાવી તૃતીય અંકમાં પોતાનો ધર્મવિષયક ઉપદેશ આપે છે.

૪. મહાકવિ દામોદરની ધર્મવિભાવના :

પાખંડ–ધર્મખંડન નાટક દ્વારા મહાકવિ દામોદરે સમાજમાં પ્રવર્તતા ધર્મ સંઘર્ષ અને તે ધર્મમાં ધર્મને નામે ચાલતાં કૌભાંડો પર પ્રકાશ પાડયો છે. કવિ પોતાના સમયમાં ધર્મને નામે અધર્મ આચરતાં પાખંડીઓથી ઉદ્વિપન કરે છે.

ધર્મની ખરી વિભાવના સમજાવતાં કવિ કહે છે કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં ધર્મ કોઈ જાતિ કે સમ્પ્રદાયનો વાચક ન હતો, પણ વ્યવસાય કે કર્માનુસાર ધર્મની વિભાવના કરવામાં આવતી હતી જેમકે બ્રાહ્મણ હોય તો યજ્ઞ કરવો, અધ્યાપન કરાવડાવવું, ક્ષત્રિય હોય તો સમાજની રક્ષા કરવી, દાન આપવું વગેરે તેમનો ધર્મ તેમના કર્માનુસાર હતો. ગીતામાં પણ આને જ ધર્મની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. વિષાદયુકત થયેલા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ તેનો ક્ષત્રિયધર્મ સમજાવતાં કહે છે કે,

"धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ।"

પરંતુ સામ્પ્રત સમયમાં ધર્મ શબ્દ તેના વ્યાપક અર્થને છોડીને હિન્દુ, મુસ્લિમ, પારસી, બૌદ્ધ, જૈન કે શાકત વગેરેનો વાચક બનતાં તે પોતાનો સમષ્ઠિનો અર્થ છોડી વ્યષ્ટિના અર્થમાં પ્રયોજાવા લાગ્યો છે. જે બાબત એકત્વ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે. જે રાષ્ટ્ર માટે યોગ્ય નથી.

કારણકે ધર્મએ રાષ્ટ્ર માટેનું ચાલકબળ છે. રાષ્ટ્રનો પાયો ધર્મસ્તંભ પર ટકેલો છે. તેના

અભાવમાં કે વિઘટનમાં જે તે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે, અને સંસ્કૃતિનો હ્રાસ થતાં તેની અસર રાષ્ટ્ર અન્યને આધીન થાય છે. આથી આવા ધર્મોના ભેદો પાડવા કરતાં એક બનીને રહેવું જોઈ એ તેમાં જ શક્તિસમપન્નતા રહેલી છે. આથી કહેવાયું છે કે *संघे शक्ति कलौ युगे ।*

વળી અહી ધર્મોનો પરસ્પરનો સંઘર્ષ બતાવીને કવિ કહેવા માગે છે, કે તે એક ધર્મનો અન્ય ધર્મ પ્રત્યેનો પક્ષપાત માણસને મૂંઝવણમાં મૂકી દે છે, કે કયો ધર્મ આચરવા યોગ્ય છે ? કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે? અને આવી મૂંઝવણમાં તે ધર્મ પરિવર્તન કરતાં– કરતાં પોતાનું આખું આયખું (જીવન) વેડફી નાખે છે. ત્યારે આવી મૂંઝવણ અનુભવતાં મનુષ્યો માટે ગીતાનો પ્રસ્તુત શ્લોક

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह : ।।

પથદર્શક બની રહે તેવી કવિ અપેક્ષા સેવે છે. વળી અન્યનો ધર્મ નિર્બળ ને મારો ધર્મ સબળ કે શ્રેષ્ઠ છે, તેની ભાવના જ સંઘર્ષ, વિભિન્નતા, હુલ્લડો વગેરેને જન્મ આપે છે.

આમ, ધર્મો વચ્ચે વૈમનસ્ય હોવા છતાં જે તે ધર્મ પણ શુદ્ધિકરણના પાયા પર ઉભેલો ન દેખાતાં કવિને ખૂબ વેદના થાય છે. આથી કવિ વ્યાસ, રજકી જેવા પાત્રો દ્વારા ધર્મને નામે કાળાં કર્મો કરતાં પાખંડીઓનો પર્દાફાસ કરે છે આજે ધર્મને નામે અનેક પાખંડીઓ જુદાં–જુદાં સ્વાંગો રચીને ગરીબ તથા નિર્દોષ પ્રજાને લૂટે છે, તથા પોતાની હવશ પૂરી કરવા સમાજની શુદ્ધચરિત્રયુકત અને લાચાર કન્યા ઓને પોતાનો શિકાર બનાવે છે. જે બાબત અહી કવિએ બ્રાહ્મણ કન્યાના પાત્ર દ્વારા સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી છે. આવા દુષ્ટ તત્વો સમાજ અને રાષ્ટ્ર માટે ભયજનક છે. તે મનુષ્યના રૂપમાં રહેલા રાક્ષસો છે.

આમ, કવિ કહેવા માગે છે કે, સમગ્ર માનવજાતના મૂળમાં સનાતન ધર્મ રહેલો છે તે જ માનવ જાતિની સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો, વલણો વગેરેને ધારણ કરનાર છે નહિ કે પૃથક કરનાર. પણ સામ્પ્રત કાળમાં કવિને આ સનાતન ધર્મ તૂટતો કે વિઘટન થતો દેખાય છે. આથી કવિએ પોતાની કૃતિમાં સ્વમનોભાવોને વાચા આપી અનૈકયમાંથી ઐકય સાધવાનો રાહ ચીધ્યો છે. કારણ કે આખરે તો સમગ્ર પૃથ્વી *"वसुधैव कुटुम्बकम ।"* જ છે.

૫. સંદર્ભગંથસૂચિ :

(૧) પાખંડ–ધર્મખંડન–ઋષિ આશ્રમ તલીઆની પોલ સારંગપુર અમદાવાદ
(૨) શ્રીમદ ભગવદ ગીતા – ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર
(૩) મહાભારત – પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર રાજકોટ
(૪) ઋગ્વેદસંહિતા – ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર
(૫) આધુનિક સંસ્કૃત નાટકો – રામજી ઉપાધ્યાય ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરઝ વારાણસી

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

પવિત્ર લોકોની ભૂમિ : બન્ની

– અશ્વિન બી. ચાવડા

વિશિષ્ટ ભૌગોલિક રચના ધરાવતા કચ્છ પ્રદેશમાં પ્રાથડ,પાવરપટ્ટી ,વાગડ,ખડીર જેવા વિસ્તારોની સાથોસાથ
'બન્ની-પચ્છમ્' વિસ્તાર પ્રખ્યાત જણાય છે. આ વિસ્તારનો માનવી પોતાની સંસ્કૃતિને પરંપરાથી સાચવી રહ્યો છે.આમેય કચ્છ પ્રદેશમાં ભાતીગળ માલધારી સંસ્કૃતિની સુવાસ ચોતરફ ફેલાઇ ચૂકી છે,ત્યારે બન્ની વિસ્તારના માલધારીઓની લોક સંસ્કૃતિમાં ઓતપ્રોત થઇ જવાય છે.અહીની લોકસંસ્કૃતિ એના વિશાળ ઘાસિયા મેદાનોને કારણે અનોખું વાતાવરણ ઊભું થાય છે. આજે ગુજરાત સરકાર જયાં દર વર્ષે રણોત્સવનું આયોજન કરે છે. એ કચ્છના રણ-કાંધીએ આવેલા બન્ની વિસ્તારથી પરિચિત થવા માટે આ વિસ્તારનો પ્રવાસ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

બન્ની વિસ્તાર

બન્ની સંદર્ભે એક કચ્છી સગર છે.

'' કચ્છ જી રણકંધી મથે,નીલી બન્નીયાર !
નીલા નેશ-નવાણ ને, નીલા ગુલઝાર,
ગોયું-મઇયું મતારિયું,ઘી ને ખીર અપાર,
પ્રાંફુટંધે પરભાત મેં,છાય કરે છમકાર.''

બન્ની વિસ્તાર વિશે વાત કરતા નરેન્દ્રકુમાર જોષી નોંધે છે-''આશરે ૮૨૮ ચોરસ માઇલનો આ બન્ની વિસ્તાર ૫૦ થી ૬૦ માઇલની લંબાઇ અને ૧૫ માઇલની પહોળાઇ ધરાવે છે.'' તો પ્રમોદ જેઠી 'કચ્છ કચ્છી અને કલા'માં નોંધે છે.-''ભુજથી ઉત્તરબાજુ ૧૮ કિ.મી.ચાલતા લોરીયાગામ પછી ખાવડા સુધીનો વિસ્તાર 'બન્ની' કહેવાય છે. જેમાં ઉત્તર પૂર્વ બાજુ ઉગમણી બન્ની અને ઉત્તર પૂર્વ બાજુ ઉગમણી બન્ની અને ઉત્તર પશ્ચિમ બાજુ આથમણી બન્ની તરીકે ઓળખાય છે.''

ગુજરાતી સાહિત્યના કવિ ઉમાશંકરજોશી કચ્છના પ્રવાસે ગયા ત્યારે બન્ની પ્રદેશ નિહાળતા જ ભાવુક બનીને આ ભૂમિની ચપટી ધૂળ ઉપાડી, માથે ચડાવી વંદન કરેલા.આ પ્રદેશ વિશે વાત કરતા ડા.ગોવર્ધન શર્મા અને ભાવના મહેતા નોંધે છે.
'' ૨૧૪૪ ચોરસ કિલોમીટરમાં ફેલાયેલો ઘાસથી આચ્છાદિત, અહીં-તહીં કાંટાળાં વૃક્ષ,સખત પરિશ્રમી પ્રજા અને મસ્તીમાં વિચરતા પશુ ઓનો પ્રદેશ.''

'બન્ની' શબ્દની ઉત્પત્તિ

કચ્છીઓ નવી બનેલ જમીનને 'બનઇ' કહે છે.બન્ની એ 'બનઇ' શબ્દનો અપભ્રંશ છે. આ નવી જમીન કઇ રીતે બની તે વિશે આ વિસ્તારમાં એક લોકવાયકા પ્રચલિત છે.નખત્રાણા તાલુકામાં આવેલ ધીણોધર ડુંગર ઉપર વર્ષો પહેલા ધોરમનાથ ઋષિ તપ કરતા,સોપારી ઉપર ઉંધા માથે તપ કર્યું અને વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું કે તે જે દિશા તરફ આંખ ઉઘાડે તે દિશા તરફ સપાટ જમીન થઇ જાય પરિણામે તેના શિષ્યોના કહેવા પ્રમાણે ઉત્તર દિશા તરફ ધોરમનાથ આંખ ઉઘાડે છે. તેથી દરિયો સૂકાઇ ગયો અને સપાટ જમીન બની જેથી ઘાસ થવા લાગ્યું જેના કારણે માલધારી પ્રજાએ વસવાટ કર્યા.ઐતિહાસિક આધાર-પુરાવા ન મળતા હોવાને કારણે આ વિસ્તારમાં અનેક લોકવાયકા પ્રચલિત થઇ છે.

'માલધારી' શબ્દ વ્યુત્પતિ

આપણે ત્યાં 'માલધારી' શબ્દ રબારી,ભરવાડ,આયર અને ચારણ પૂરતો મર્યાદિત બન્યો છે. તેને ગોપાલક(માલધારી) નામથી ઓળખવામાં આવે છે.માલધારીઓની વ્યાખ્યા 'ભગવદ્ગોમંડલ' ભાગ-સાતમાં

આપેલ છે.''માલ એટલે ઢોર-ઢાંખર રાખી ઉછેરી,તેના ઉપર ગુજરાન ચલાવનાર માણસ રબારી,ભરવાડ ,કાઠી ચારણ વગેરે.''

ઉપરોકત વ્યાખ્યા બન્ની વિસ્તારના માલધારીઓએ જ્ઞાતિની બાબતમાં ખોટી પૂરવાર કરી છે. કારણ કે,આ વિસ્તારના માલધારીઓ જ્ઞાતિએ મુસલમાન છે. લગભગ સાડા ચારસો વર્ષથી ઇસ્લામ ધર્મે ને અનુસરે છે. અને માલધારી વ્યવસાય સાથે વર્ષોથી સંકળાયલા છે એમના માટે વ્યાખ્યા કરવી હોય તો એ જ કે ગાય-ભેંસ રાખી પ્રેમથી ઉછેરી તેમના ગુજરાન ચલાવનાર વ્યકિત (માલધારી). આમ, અહીં માલધારી શબ્દ યોગ્ય લાગે છે.

બન્નીમાં માલધારી સંસ્કૃતિ

એક સમયે બન્ની ભટકતા પશુપાલકોનો પ્રદેશ હતો તે આજે ભૂતકાળ બની ગયો છે. બન્નીમાં માલધારીઓને કાયમી વસવાટ માટેના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. જેમા સફળતા મળશે તો જ બન્ની બચશે અને માલધારી સંસ્કૃતિ બચશે.અહીં માલધારી સંસ્કૃતિ વિશે પ્રમોદ જેઠી આ મુજબ નોંધે છે.''આ વિસ્તારમાં રહેતા લોકો મોટેભાગે મુસ્લિમ છે. અને તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય પશુપાલનનો રહ્યો છે. એક સમયે કચ્છમાં ઘી-દુધની નદીઓ વહેતી એમ કહેવાય છે.'' મુસ્લિમ પ્રજાના આક્રમણ પહેલા બન્ની વિસ્તારને 'બન્ની આદમની' કહેવામાં આવતી.આ બન્નીમાં સતત નવી-નવી પ્રજાઓ આવતી રહી પરિણામે આવનારી પ્રજાનું પ્રભુત્વ વધતા સ્થાયી પ્રજા સ્થાળાંતર કરતી. બન્ની પ્રદેશની ઉત્પતિ સાથે જે પ્રથમ પ્રજાએ વસવાટ કર્યો તે'આજી' પ્રજા હતી એવુ અનુમાન છે.ત્યાર પછી ભટ્ટુઆજી,કાઠી વગેરે પ્રજાએ આ વિસ્તારમાં વસવાટ કરેલો જણાય છે.બન્ની પ્રજાના વસવાટ વિશે વાત કરતા નરેન્દ્રકુમાર જોષી જણાવે છે.''ઇસ્લામના આક્રમણ પહેલાં જયારે સમાઓ સિંધમાથી કચ્છમાં આવ્યા ત્યારે આ પ્રદેશમાં હિન્દુ માલધારી પ્રજા વસવાટ કરતી હતી.''

ઇસ્લામના પ્રબળ આક્રમણના પરિણામે ઇસ્લામ ધર્મનો અંગીકાર કરીને તે જ પ્રજાના વંશજો હાલ બન્નીમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે.મુસ્લિમ આક્રમણ સામે તેઓએ ધર્માંતર કરવાનું સ્વીકાર્યું પરંતુ પોતાનો પ્રિય પ્રદ શ અને વ્યવસાય છોડયા નહીં. હાલ બન્ની પ્રદેશમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ પ્રજા મુખ્ય છે. વાઢા કોળી અને હરિજન લોકો હિન્દુ ધર્મ પાળે છે.જયારે બન્નીમાં માલધારીઓ મુતવા,રાયસીપૌત્રા,હાલેપૌત્રા,બંભા,રાયમાં,જત,નોડે, સમા,પઠાણ,સમેજા,કોરાર,જુણેજા,બલોચ હિંગોરજા,સુમરા વગેરે મુસ્લિમ પ્રજા છે. જેમાં કેટલીક પ્રજાએ ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કર્યો તો કેટલીક પ્રજા મૂળ મુસ્લિમ પ્રજા છે.રાવ ખેંગારજી ઇ.સ.૧૫૩૪ માં અમદાવાદથી પોતાની સાથે કચ્છમાં લાવેલ પઠાણોના વંશજો આજે પણ બન્નીમાં વસે છે.તો મુતવા લોકાના વડવા આશરે ૨૫૦ વર્ષ પહેલા અરેબીયાથી સિંધ થઇ કચ્છમાં આવ્યા હશે. આ સમયે કચ્છના શાસકોએ તેમને બન્ની વિસ્તારમાં આશ્રય આપ્યો,તેઓ હજુ પણ 'બેદોઇન' સંપ્રદાયને માને છે. અને ઇસ્લામને અનુસરે છે.

એક સમયે બન્નીનો પ્રાણ માલધારી સંસ્કૃતિમાં ધબકતો પણ એની સાથે ભરતગૂંથણ,ચર્મકામ અને કચ્છનો પરિવેશ દર્શાવતા રમણીય'ભુંગા'માં માલધારીઓનું સમગ્ર જીવન જયાં વીતે છે તે ભુંગાની બ્રાહ્ય સ્વચ્છતા અને અંદરની સુંદરતા જોઇને પ્રવાસીઓ આ પ્રદેશની ભાતીગળ સંસ્કૃતિ તરફ આકર્ષાય જરૂર. કારણ કે આ વિસ્તારનો માલધારી પ્રકૃતિ સાથે નીકટતા ધરાવે છે જીવનમાં સાદાઇ,આનંદ અને ઉમંગ જોવા મળે. કોઇપણ સમયે અતિથિ આંગણમાં પગ મૂકે તરત જ ભાવ-વિભોર થઇ ઉઠે. અને ફળિયામાં ખાટલો પાથરીને રોટલો-છાસનું પ્રથમ અવશ્ય પૂછે.આ જ મહેમાનગતિ કરવાની પરંપરા આજે વિશ્વને ઉદારણ પુરું પાડે છે.

''ખૂર સિંગ પૂછ રૂપારીઉ સેણે જેંજી સિકક
ખનન વજે ખરકા ખુંયરે,બન્ની બોક,''

.... અને અંતે ઉમાશંકર જોષીની કાવ્યપંકિત-

''કારીયું ને કુંઠિયું કારી સજી કતાર
મઇયું ચરે મતારીયું બેડો બન્નીયજો પાર''

:: સંદર્ભગ્રંથોની યાદી ::

(૧) સં.હેમરાજ શાહ,'દુલેરાય કારાણી વિશેષ : કારાણી દર્શન'
(૨) નરેન્દ્રકુમાર જોષી,'ભાતીગર ભોમકા કચ્છ'
(૩) પ્રમોદ જેઠી,'કચ્છ કચ્છી અને કલા'
(૪) ડા.ગોવર્ધન શર્મા-ડા.ભાવના મહેતા,'કચ્છ:લોક અને સંસ્કૃતિ'
(૫) ભગવતસિંહજી, 'ભગવદ્દોમંડલ' ભાગ-૭
(૬) રામસિંહ રાઠોડ,'કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન'

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

'भारतीय ज्ञानपीठ से सम्मानित श्रीनरेश मेहता : एक परिचय'

-डॉ. केतन टी.मकवाणा

भारतीय ज्ञानपीठ के सर्वोच्च पुरस्कार से सम्मानित स्व.श्रीनरेश मेहता हिन्दी ही नही बल्कि समस्त भारतीय साहित्य के पर्याय बन चुके है। साहित्य सेवा ही नही,राजकीय सेवा,स्वाधीनता आंदोलन,पत्रकारिता जैसे विभिन्न अनुभवो के चलते नरेशजी एक स्वतंत्र लेखक ही बने रहे। साहित्य के सागर में आकंठ डूबे हुए नरेशजी को जानना एक तरह से सागर में डूबकी लगाने जैसा होगा।

(क)जीवन :-

❖ जन्म :

हिन्दी के सुप्रसिद्ध साहित्यकार स्व.श्रीनरेश मेहता का जन्म 15 फरवरी सन् 1922 को मध्यप्रदेश मालवा के शाजापुर गाँव में हुआ था। वे मूलतः गुजराती सहस्त्र औदिच्य ब्राह्मण थे उनका मूल गोत्र शुक्ल था। उनके पूर्वज गुजरात प्रदेश के रहने वाले थे और बाद में मध्यप्रदेश मालवा में आकर बस गये थे। यहीं नरेशजी का जन्म हुआ था। उनके जन्म के सम्बन्ध में श्री विरेन्द्र शर्मा ने लिखा है-"शाजापुर के मूल रूप से गुजराती औदिच्य ब्राह्मण समाज के पितामह पं. मोतीलाल मेहता के पुत्र पंडित बिहारीलाल की तीसरी पत्नी सुंदरबाई की कोख से फाल्गुन कृष्णपक्ष की चतुर्थी तदनानुसार दिनांक 15 फरवरी 1922 को हस्त नक्षत्र में मिथुन लग्न, कन्या राशि में बालक पूर्णशिंकर का जन्म हुआ था ।"[1]

'महेताजी का पारिवारिक अभिधान पूर्णशिंकर शुक्ल था, बाद में नरसिंहगढ की राजमाता ने उनकी काव्य-प्रतिभा से प्रभावित होकर उन्हें नरेश नाम दिया। तब से वे इसी नाम से जाने जाते हैं। मेहता एक पदवी हैं जो उनके पूर्वजो की महत्ता का परिचायक है।'[2]

❖ बचपन एवं परिवार :

पंडित मोतीलाल मेहता पितामह के तीन पुत्र थे, सबसे बड़े नरेश के पिता पं. बिहारीलाल मेहता जो तहसील में नायब रजिस्ट्रार थे। दूसरे पुत्र पं. शंकरलाल मेहता जो धार स्टेट में हेडमास्टर थे, बाद में नायब तहसीलदार (डिप्टि कलेक्टर) हो गये थे। सबसे छोटे 'पं. रामनारायणजी उस समय सन् 14 में प्रथम श्रेणी में बी.ए. पास किये थे, सम्भवतः वे ग्वालियर राज्य के पहले बी.ए. थे। उनकी अकाल मृत्यु समुद्र में स्नान करते हुए हो गई थी।'[3]

पं. बिहारीलाल मेहता (पिता) ने तीन विवाह किये थे, पहली पत्नी निःसंतान ही चल बसी थी। दूसरी पत्नी एक मात्र पुत्री 'शान्ति' को जन्म देकर दुनिया से विदा हो गई थी। नरेश की माँ सुंदरबाई मेहता पं. बिहारीलाल की तीसरी पत्नी थी। दो पत्नियों का निधन होने पर, वंशवृद्धि के लिए उन्होंने अनिच्छा से तीसरा विवाह किया था। परंतु तीसरी पत्नी भी पुत्र के दो-अढ़ाई वर्ष के होते होते चल बसी थी। बालक नरेश बचपन से ही माँ की ममता से वंचित हो गया। स्त्रीविहीन परिवार में पितामह की एक मात्र विधवा बहन जिसे वे माँ कहकर संबोधित करते थे, बालक पूर्णशिंकर (नरेश) की अपनी अवस्थामान से देखरेख करती थी। दूसरी माँ से एक बहन भी शान्ति। वह भी विवाह हो जाने पर जल्दी ही ससुराल चली गई। पिता भी तीन पत्नियों के न रहने के कारण सम्बन्धों की सांसारिक्ता से वीतरागी, उदासीन हो चले गए। उनका वात्सल्य नरेश को न मिला। ऐसी पारिवारिक स्थिति में नरेश नितांत अकेला हो गया।

जिसको परिवार कहा जाता है, शायद उस अर्थ में तो नरेश को परिवार न मिल सका। हाँ टूटे बिखरे सम्बन्ध जरूर थे। किसी भी परिवार का मूल आधार माँ होती है जो नरेश को प्राप्त न हुई। स्त्रीहीन परिवार में बालक नरेश का मन कई जिज्ञासापूर्ण प्रश्नों को झेलता हुआ अकेलापन महसूस करने लगता। नरेशजी के ही शब्दों में-"स्त्रीहीन इस पारिवारिक वातावरण में मेरा शिशु मन बराबर सोचा करता था कि हमारे आंगन में भी क्यों नहीं साड़ियाँ सूखती जैसी कि लोगों के घरों में सूखती हैं। हालांकि पितामह की एक विधवा बहन जिन्हें मैं माँ कहता था, ने घर को घर बनाए रखने की पूरी चेष्टा की हुई थी लेकिन मेरा शिशु मन बाहर की बजाय अपने भीतर एक घर कल्पना में दिन-रात बनाता रहता था। वस्तुतः अकेलापन मेरी नियति बनता चला गया।"[4]

और वह अंदर ही अंदर डूबता चला जाता। अपनी इसी मनोदशा का मार्मिक वर्णन नरेशजी कुछ इस शब्दों में करते हैं-"मैं अपने भीतर के अनुभवों के संख्यातीत तिलिस्मों को आज जब याद करता हूँ तो दिलचस्प से कहीं ज्यादा संकटपूर्ण लगता हैं। दो-अढ़ाई वर्ष की आयु में जिस बच्चे की माँ न रही हो। एक मात्र दीदी का विवाह हो गया हो और वह अपने घर चली गयीं हो । पिता सरकारी नोकरी में बराबर बाहर ही बाहर रहते रहें हों। तब भला उस बड़े से घर में वृद्ध पितामह और उनकी वृद्धा बहन की उपस्थिति क्या उस बच्चे के लिए परिवार हो सकती थी ? किसी भी बच्चे के लिए संबंध या परिवार का ऐसा उपस्थिति होना जरूरी होता हैं जिसे वह कहीं से दौड़ता हुआ आय और उसे छू सके। पड़ौस में पितामह की दूसरी बहन का भरा-पूरा परिवार था जहाँ पहुँचकर मेरे शैशव मन को कितनी तृष्टि मिलती थी परन्तु न जाने क्यों मन उदास हो जाता। शायद इसलिए कि किसी दूसरे का भरापूरापन आप देख सकतें है लेकिन भोग नहीं सकते। और अतृप्त मन, हीरामन तोता बनकर नगर शेठ के अहाते की बड़ी सी नीम पर या फिर जति महाराज के विशाल पीपल पर आकाश की अथाहता में उड़ जाने को व्याकुल, ताकि इस रोज-रोज के अकेलेपन से मुक्त हुआ जा सके।"[5] वस्तुतः अकेलापन, परिवार हीनता बालक नरेश जी जान्मिक नियति थे। जिसे अपने अंतर्मन में ढ़ोता हुआ वह बड़ा होने लगा।

❖ शिक्षा-काल :

प्रारंभिक शिक्षा शाजापुर से आरंभ हुई। शाजापुर में चौथी कक्षा तक शिक्षा प्राप्त करने के बाद पिताने आगे की व्यवस्थित शिक्षा हेतु अपने छोटे भाई पं. शंकरलाल मेहता के पास धरमपुरी भेज दिया।

चाचा शंकरलाल मेहता मिडिल स्कूल में हेडमास्टर थे, बाद में नायब तहसीलदार हो गए थे। उनकी एक मात्र पुत्री 'अन्नपूर्णा' की मृत्यु बचपन में ही हो गई थी। बाद में उनकी पत्नी का भी स्वर्गवास हो गया था। विधुर एवं निःसंतान की स्थिति में शंकरलाल मेहता ने बालक नरेश को अपने पुत्र के रूप में स्वीकार कर लिया। चाचा शंकरलाल मेहता बड़े ही दबंग व्यक्ति थे, उनके कठोर अनुशासित दैनिक जीवन के साये में बालक नरेश के भविष्य के बीज वपित होने लगे। चाचा से ही नरेश को सामंती-स्वभावी ठसक और लेखक बनने की प्रेरणा मिली जो जीवनभर बनी रही। स्वयं नरेशजी के ही शब्दों में-"शायद बचपन से ही और ये संस्कार मुझे अपने काका से प्राप्त हुए। वह स्वयं ब्रजभाषा के पंडित तो थे ही, साथ ही उर्दू-फारसी तथा संस्कृत के भी ज्ञाता थे। उन्होंने ब्रजभाषा के कवियों के दो संकलन 'कविता-कुसुम' के नाम से प्रकाशित करवाये थे। व्यक्तिगत पुस्तकालय था तथा प्रायः कवि और शायर आया करते थे--- इसीलिए क्रमशः लगने लगा कि लेखक बनना ही मेरी नियति हैं।"[6]

चाचा के पास पद प्रतिष्ठा के अनुसार संपूर्ण वैभव था। कविता, कला और भौतिक सुख-सुविधा की पूरी व्यवस्था थी, खूब बड़ा-सा आवास, नौकर चाकर सभी थे पर नहीं था तो घर ही नहीं था। इस काल में नरेश मेहता एक ऐसे बालक थे जिन्हें कहीं कुछ ऊपरी तौर पर कष्टकर नहीं था, फिर भी गहराई में परिवार हीनता और माँ के ममत्व का अभाव उन्हें बराबर कचोटता रहा।

चाचा का व्यक्तिगत पुस्तकालय इस अकेलेपन को दूर करनें में साथी बना और नरेश का एकाकी मन किताबी पन्नों के पंख लगाकर कल्पनालोक में उड़ने लगा। अपनी आत्मकथा 'हम अनिकेतन' में नरेशजी ने इस प्रसंग को इस प्रकार अभिव्यक्ति दी हैं-"घर में पुस्तकालय न होता और बच्चों वाली किताबे न होती तो जीवन भर लकड़ी के फर्शवाले उन बड़े से कमरों में आते-जाते अपने ही पैरों की आहट कैसे पीछा करती सुनायी पड़ती । लगता कि कोई है जो आपको अकेला पाकर पीछा कर रहा है, पर कौन? और जब पीठ पीछे देखने पर सिवाय लंबी चली गयी दीवारों के और कोई नहीं दिखता तो कैसे काका के उस विक्टोरियन ढंग से सजे कमरे में पहुँच जाने को मन करता जहाँ बड़ी सी हण्डेवाली पीतल की लैम्प प्रकाश दे रही होती और काका अफसर बने या तो कोई फाइल पढ़ रहें होते या फिर कोई किताब। अपने चारों ओर किताबों की दुनिया फैलाकर जहाजियों का कोलाहल, समुद्री तूफानों के बीच कब मेरा यथार्थ, मेरा कल्पनालोक बन जाता, पता नहीं चलता कि मैं समुद्री डाकुओ के साथ यात्रा करता हुआ खजाने की खोज में भटकता किसी अनाम टापू पर पहुँच गया हूँ। लगता कि जैसे मै अपने को अपने पर से उतार कर रोबिन्सन क्रूसो को सौंप चुका हूँ।"[7] यही किताबी कल्पनालोक उनके साहित्यिक मन में एक बीज छोड़ गया जो आगे जाकर विशाल वृक्ष के रूप में उनमें प्रकट हुआ।

चाचा का तबादला बदनावर में हुआ। नरेशजी भी उनके साथ बदनावर पहुँच गए। वहाँ 'शांति' दीदी के आने से उनके अकेलेपन में कुछ कमी आई। उनके आने का कारण शायद उनकी बिमारी थी। कुछ समय पूर्व दीदी का नवजात बेटा कुछ महीने का होकर चल बसा था, तब से दीदी बिमार रहने लगी थी। दीदी से ही नरेशजी को कविता की प्रेरणा मिली थी। दीदी कविताएँ लिखती थी और अपनी लिखी कविताएँ नरेश को सुनाती थी। नरेशजी का बालमन इन कविताओं को अपने में उतारता जाता। दीदी के पास बैठकर जब वे पहलीवार कवि बने उस अविस्मरणीय क्षण का स्मरण करते हुए नरेश मेहताने लिखा हैं- 'गर्मियों का तपा पश्चिमी आकाश हम साथ-साथ देख रहे होते हैं जिनमें दो छोटे बलाका दल उड़ते आ रहे थे। दीदी को मैंने ज्यादातर आँखों से ही मुस्कुराते देखा है। इस समय भी वह भुवन-मोहिनी नेत्र-मुस्कान से देख रही थीं और हठात मेरा हाथ अपने हाथों में लिया और सहलाते हुए बलाका दल के बारे में पूछती हैं "बोल, कैसा लग रहा हैं?" और मैं भी बलाका दल को देखने लगता हूँ। और मैं बताने लगता हूँ- "दीदी जैसे दो भौहें उड़ रही है-" मुझे बोलता सुनकर दीदी मेरा हाथ अपने गाल से सटा लेती हैं "अरे वाह, यह तो कविता है।-" कह नहीं सकता कि कैसे वह बलाका दल मुझमें विलीन होकर अभिव्यक्ति के स्तर पर दो भौंहे बन गया था। अनुभव तो मैंने कुछ भिन्न ही किया था लेकिन अभिव्यक्त तो बिल्कुल ही अलग हुआ। दीदी का वह वाक्य "अरे वाह, यह तो कविता है", आज साठ वर्षो के बाद भी कैसे टटके फूल सा रंग और गंध दे रहा है, जैसे आज सवेरे ही उसे तोड़कर लाया गया हो। स्वत्व की चट्टानों को फोड़कर अभिव्यक्ति का पहला जल-बिन्दु कैसे अनायास फूट पड़ा, इस प्रथम अभिव्यक्ति के पीछे कितना अकेलापन, उदासी भोगी, लेकिन क्या मैं तब जानता था कि इतना सब कुछ जो अव्यक्त रूप से मुझमें सिरज रहा हैं उसका पहला बिन्दु दो भौंहे होगा?'[8]

दीदीने नरेशजी के बालमन में कविता का बीजारोपण कर दिया। समय के चलते दीदी का स्वास्थ्य और बिगड़ता गया। और एक दिन वह चल बसी। मातृतुल्या दीदी को खोते ही अकेलापन नरेश को घेरने लगा। ऐसे में दीदी द्वारा प्रदत्त कविता ही उनकी साथी बनी। नरेशजी चाचा के पास छठवीं कक्षा तक ही पढ़ाई कर पाये, क्योंकि आगे की पढ़ाई उस कस्बे में नही थी जहाँ चाचा की नियुक्ति हुई थी। अतः आगे की पढ़ाई हेतु उन्हें तत्कालीन छोटी रियासत नरसिंहगढ़ भेजा गया। जहाँ उनकी बुआ सूरजबाई का घर था।

नरसिंहगढ़ में बुआ सूरजबाई तो नहीं थी, उनका देहान्त तो पहले ही हो चुका था। यथा फुफेरे भाईयों के साथ रहना हुआ। नरसिंहगढ़ आते ही उन्हें कटु अनुभव होने लगे वे लिखते हैं-"शोण को पहला प्रपात बनते समय जैसा अनुभव होता होगा लगभग वैसा ही मुझे नरसिंहगढ़ पहुँच कर होने लगा। विगत का संरक्षण और सम्पन्नता को छोड़कर अनामता में कूदना पड़ रहा था। सर्वथा भिन्न परिस्थितियों और अपरिचित हवाओं के थपेड़ो में आरंभिक प्रवाह बने मेरे स्वत्व का जल बूँद-बूँद और फुहार बनकर दयनीय भाव से छितरा पड़ रहा था। इसके पूर्व भी परिवार था, भले ही टूटा-टूटा सा, पर उसे भी परिवार ही तो कहा जाएगा। कैसे दूर चला गया था।"[9]

वस्तुतः जिस अपनत्व की अपेक्षा उनको थी वह भाईयों और भाभियों से न मिल सका, नरेशजी को वहाँ पारिवारिकता के दर्शन नही हुए। उन्हें अनुभव होता रहा कि वे परिवार में होते हुए भी सबसे पृथक है, निश्चित ही परिवार में उनकी उपस्थिति की कोई हैसियत नही थी। ऐसी स्थिति में उनका अकेलापन उभर आना सहज ही था। और वे एकबार फिर अपनी जान्मिक नियति के दायरे में आकर एकाकीपन महसूस करने लगे। पर इस बार नरसिंहगढ़ की प्रकृति उनकी साथी बनी। सुन्दर झरने, झील से समृद्ध-सुरम्य प्राकृतिक वानस्पतिक पर्यावरण में वे डूबते चले गये और इस वातावरण में उनकी काव्य-प्रतिभा जागृत हो उठी। 'इसी काव्य प्रतिभा से प्रभावित होकर वहाँ की राजमाता ने उन्हें 'नरेश' उपनाम दिया।'[10] और तब बालक पूर्णाशंकर 'नरेश' के नाम से पुकारा जाने लगा।

प्रसंग कुछ ऐसा है कि नरेशजी हाईस्कूल तक पहुँचते पहुँचते कुछ कविताएँ लिख चुके थे। राज-परिवार से सम्बद्ध शंकरसिंह उनका सहपाठी था। राजमाता प्रतिवर्ष काव्य-पाठ का आयोजन करवाती थी। शंकरसिंह के प्रयासों से राज दरबार में हुए काव्य पाठ के आयोजन में उनको काव्य पाठ का अवसर मिला। इस रोचक प्रसंग का वर्णन नरेशजी ने इन शब्दों में किया हैं- "पता नहीं मेरी कविता पर या मेरे काव्य-पाठ के ढंग पर अच्छी खासी तालिया बजी।--- कब मैंने कविता शुरू की और कब समाप्त की, मुझे नहीं पता चला। मुझे तालियाँ मिली थी उसका कारण मैं समझ रहा था क्योंकि मैं सबसे छोटा था। लेकिन अभी मैंने कविता समाप्त की ही थी

और शायद मैं भी प्रतीक्षा करता कि एक तश्त में नारियल और इक्कावन रुपये मिलेंगे, लेकिन तभी एक अर्दली मेरे पास आया और बोला कि राजमाता ने बुलाया हैं। मैं आद्यन्त काँप उठा कि पता नहीं मुझसे क्या बेअदबी हो गयी उस बड़े से परदे के सामने मुझे ले जाकर खड़ा कर दिया गया, राजमाता ने थोड़ा पर्दा हटाया और हँसते हुए शाबाशी दी और आशीर्वाद भी कि मैं और कविताएँ लिखूँ। मेरा नाम पूछा और जब केवल नाम सुना तो पूछा कि मेरा कोई काव्य नाम नहीं हैं? मेरे इन्कार करने पर उन्होंने मुझे 'नरेश' काव्य-नाम दिया। और अपने हाथों से नारियल तथा इक्कावन रुपये दिये।"[11]

इस प्रसंग के बाद बालक पूर्णाशंकर एक नए काव्य नाम से अभिनित हो चुका था। गुरुजनों के सुझाव पर नरेशजी ने साहित्य पढ़ना शुरु किया और इसी क्रम में गुप्तजी की रचनाएँ, प्रेमचंद की कहानियाँ, स्वामी सत्यदेव परिव्राजक को यात्रा वर्णन 'अमेरिका भ्रमण' या जर्मन जागरण का बिगुल, हिटलर की आत्मकथा 'मीन कैम्फ', उपन्यासनुमा यात्रा-वर्णन 'द वर्ल्ड अराउन्ड इन एटी डेज', चार्ल्स डिकेन्स के उपन्यास आदि पढ़ा। अब उनका मन औपन्यासिकता ग्रहण कर रहा था। वे लिखते हैं-"आज ऐसा लगता है कि कविता से कही ज्यादा औपन्यासिक मानसिकता की आरंभिक निर्मित नरसिंहगढ़ में ही हुई। गद्य या उपन्यास लिखना अभी नहीं जानता था परंतु उपन्यास में पढ़े पात्र या स्थान सब मुझे ऐसे लगते जैसे मैं इन सबको जानता हूँ। कौन सी ऐसी चीज थी, चाहे वे सड़के रही हों या बाजार, गली-मुहल्ले, दुकानदार या आम आदमी, लोगों के घर, वैष्णव मंदिर- ऐसी न जाने क्या क्या अपनी ओर देखने लगते जैसे पूछ रहें हों कि क्या किसी दिन तुम हमें नहीं लिखोगे ?"[12]

साहित्यिक स्पर्श के कारण बालक नरेश के जीवन में और सक्रियता आई। अपने स्कूली मित्र नारायण सिंगापुरी और शंकरसिंह के साथ मिलकर हस्तलिखित पत्रिका भी निकाली। इस प्रकार नरेशजी के जीवन में साहित्यिक पृष्ठभूमि नरसिंहगढ़ में ही तैयार हो गई। यहाँ की शिक्षा का सारा खर्च चाचाजी देते थे। दसवीं कक्षा तक पढ़ाई करने के बाद में आगे की शिक्षा हेतु उज्जैन जाना हुआ।

उज्जैन पूर्वकाल से संस्कृति, धर्म और शिक्षा का केन्द्र रहा हैं। नरेशजी ने माधव कोलेज में प्रवेश लिया, जो उज्जैन का सबसे बड़ा कोलेज था, तब वहाँ इंटरमीडिएट तक की शिक्षा थी। उज्जैन में भी शिक्षा का सारा खर्च चाचा ही देते थे, वे प्रतिमाह मनीओर्डर भेजते थे। बचपन में चाचा के साथ वैभव में रहने के कारण नरेश में सामन्ती रुतबे स, शाहखर्ची से रहने की आदत पड़ थी। इस स्थिति को देखते हुए चाचाने एकबार मनीआर्डर के साथ कुछ तीखी बात भी भेज दी। नरेशजी ने वह मनीओर्डर वापस कर दिया और अभावों से गुजरें, पर आर्थिक यातनाएँ सहते हुए भी जीवन-पर्यन्त कभी चाचा से कोई अपेक्षा नहीं रखी। उनके इस असंग स्वाभिमानी व्यक्तित्व को प्रकट करने वाली इस घटना के संदर्भ में श्री रामकमल राय लिखते हैं- "इस घटना से नरेशजी के स्वभाव का गहरा विश्लेषण हो सकता हैं। उनकी फकीरी का, उनके स्वाभिमान का, उनके संकल्प का, उनकी मंगलकांक्षिणी रचनाधर्मिता का बीज मंत्र इस घटना में खोजा जा सकता हैं।"[13] वास्तव में यहीं से नरेशजी में एक नए व्यक्तित्व की निर्मिति हुई, जो आगे जाकर 'संकल्प के आत्मजः श्रीनरेश मेहता'[14] में परिणत हो गई।

उज्जैन में साहित्य और राजनीति दोनों ही नरेशजी को प्रभावित करते रहें, इंटर की पढ़ाई के दौरान स्वाधीनता संग्राम में भी कूद पड़े और राजनीतिक गतिविधियों के बीच इंटरमीडिएट पूर्ण किया। उज्जैन से इंटर की परीक्षा उत्तीर्ण कर आगे पढ़ने के लिए अन्यत्र जाना होता था। संगी-साथी इंदौर, आगरा अन्यत्र चले गये। नरेशजी ने काशी जाने का निर्णय लिया।

शाजापुर आये तो पिताजी ने इंटर पास होने की खुशी में ब्लेक-बर्ड पेन भेंट दिया। हालांकि साधारण वेतन होने के बावजूद भी उस समय का सबसे अच्छा माना जानेवाला ब्लेक-बर्ड पेन देना, उनकी प्रसन्न्ता को स्पष्ट करता था, इसी क्षण नरेश ने आगे की शिक्षा हेतु काशी जाने की इच्छा प्रकट की, पिताजी ने अपनी आर्थिक मर्यादा स्पष्ट करते हुए निर्णय नरेश पर छोड़ दिया। इस निर्णयात्मक प्रसंग का वर्णन नरेशजी इन शब्दों में करते हैं- "जब मैंने माधव कोलेज से इंटरमीडिएट किया तो उन दिनों आगे पढ़ने के लिए समान्यतः इंदौर ही जाया जाता था क्योंकि उज्जैन में सिर्फ इंटरमीडिएट कोलेज ही था। साथ के चचरे ममेरे भाई लोग इंदौर ही जाते थे। लेकिन मैंने पिताजी से बनारस जाने की इच्छा प्रकट की। पिताजी तहसील में नायब रजिस्ट्रार थे,

निकाले और बोले कि मेरे पास तो कुल इतना ही पैसा है और मैं प्रतिमाह बीस रुपया ही भेज सकता हूँ। अब आप चाहें ते बनारस जाएं या जापान।"[15]

पिता पं. बिहारीलाल मेहता ने अपनी आर्थिक मर्यादा स्पष्ट कर दी, अब निर्णय नरेशजी को करना था। नरेश बचपन से ही पिताजी के स्वभाव की स्पष्टवादिता और असंगता से परिचित थे। पिता की असंगता और वीतरागीपन के कारण पिता-पुत्र बड़े ही औपचारिक संबंध सूत्र से जूड़े हुए थे। इस औपचारिक संबंध सूत्र को नरेशजी इन शब्दों में व्यक्त करते हैं-"हम पिता पुत्र के बीच बड़ा ही औपचारिक संबंध था। उन्होंने भूलकर भी मुझे 'तुम' नहीं कहा होगा। हमेशा, 'आप' ही कहा। मैं जब छुट्टियों में शाजापुर आता तो अपने काका पं. सिद्धनाथ भट्ट के परिवार में ही ठहरता था। कई दिन बीत जाते और जब पिताजी को किसी से मालूम होता कि मैं आया हुआ हूँ तो शाम को हवाखारी के समय वह कभी दिख जाते। मैं अपने मित्रों को वही टेकरी या सड़क पर छोड़कर पिताजी से मिलता तो वह कहते कि 'हाँ, सुना, आप कई दिनों से आये हैं, कभी घर आईए।"[16]

पिता की इस सम्बन्धगत औपचारिकता, असंगता, वीतरागीपन के बावजूद नरेशजी को उनसे कोई शिकायत नहीं। तीन तीन पत्नियों से प्राप्त एकमात्र पुत्र के प्रति निरासक्त (अनासकत) पिता की भावगत संवेदना को नरेशजी ने इन शब्दों में ध्वनिगत किया हैं-"सच तो यह है कि उन्होंने कभी भी, किसी तरह मेरे मार्ग में अपने सुख दुःख को बाधा नहीं बनने दिया। उनका भाव यही था कि जाओ, यह पृथ्वी दान दी अब तुम अपने पुरुषार्थ से इस पर जैसा निर्माण करना चाहो करो।"[17]

शायद पिता द्वारा दी गई ब्लैक-बर्ड पेन ही इस निर्माण का प्रतीक थी। 'कौन जानता था की पिताने वह लेखनी पुत्र को थमाई है जो जीवन-पर्यन्त अपनी नोक से संस्कृति की शाश्वतता की प्रतिष्ठा करती रहेगी?'[18] बस क्या था ? निकल पड़े नरेशजी निर्माण की इस दिशा में। पैसों की कमी नरेशजी को न रोक पाई और वे काशी चल दिए। सफर के दौरान प्रयाग स्टेशन आया, मन में एक विचार जगा कि प्रयाग भी एक प्रसिद्ध शिक्षा केन्द्र हैं, क्यों न यहीं पढ़ा जाए? और वे उतर गये। लेकिन प्रयाग विश्वविद्यालय की तड़क-भड़क उनको पसंद न आई, फिर जेब में सिर्फ चार रुपये थे और भर्ती होने के लिए चौवालीस रुपये जमा कराने थे। ऐसी स्थिति में प्रयाग का विचार छोड़ काशी की ओर चल पड़े, शायद नियति भी उन्हें काशी ही ले जाना चाहती थी।

सवेरे चार बजे ट्रेन ने काशी स्टेशन पर छोड़ा। नये शहर में सवेरे चार बजे के धूंधलके में कहाँ और किधर जाना, नरेशजी तय नहीं कर पा रहे थे। ऐसे में उनकी मुलाकात योगेन्द्र मिश्र और उनकी पत्नी से हुई। योगेन्द्रचन्द्र मिश्र के बहनोई रमाशंकर शुक्ल 'हृदय' कभी उज्जैन के माधव कोलेज में हिन्दी के प्राध्यापक रह चुके थे। नरेशजी भी माधव कोलेज के विधार्थी थे। इस छोटे से आत्मीय सूत्र के कारण योगेन्द्रचन्द्र मिश्र नरेशजी को अपने घर ले गये। आर्ट्स कोलेज में नाम लिखवाया और बिड़ला छात्रावास में कमरा दिलवाया। साथ ही काशी के प्रारंभिक दिनों में अपने घर पर रखा। योगेन्द्रचन्द्र मिश्र साइंस कोलेज में पढ़ाते थे। वे रोज नरेशजी को अपने साथ गाड़ी में विश्वविद्यालय ले जाते और शाम को लिवा लाते। मिश्र के आत्मीयभाव के कारण नरेशजी उन्हें योगीमामा कहते। मिश्रजी के घर पर नरेशजी का एक ही काम होता शाम को बड़े से आंगन में जब मसनद आदि लग जाते तब पूरे परिवार के सामने 'हृदयजी' तथा अन्य लोगों की कविताएँ सुनाना। इस प्रकार महीने गुजरते गये, तीन चार माह के बाद नरेशजी ने छात्रावास जाकर रहने कर जिद की क्योंकि किसी न किसी दिन तो उन्हें अपने यथार्थ का सामना करना था और इस प्रकार नरेशजी योगीमामा की आत्मीयता को लांघकर अपने मूल यथार्थ में पहुँचे जहाँ न जाने कितनी विषमताएँ उनकी प्रतीक्षा कर रही थी।

पिता द्वारा भेजे जानेवाले बीस रुपये कोलेज की फीस छात्रालय का किराया आदि अनिवार्य खर्च पूर्ति हेतु अपर्याप्त होते थे। इस कारण ही कभी कोलेज से नाम कट जाने, होस्टेल का किराया न दे पाने तो कई बार मेस में बिना खाए दिन बिताने पड़ते थे।

नरेशजी को जीवन के प्रत्येक मोड़ पर एक न एक व्यक्ति मिला जिसने उनकी सहायता की। काशी में प्रवेश करते ही योगेन्द्रचन्द्र मिश्र मिले, तो योगीमामा को छोड़ने के बाद इन आर्थिक विषमताओ में सहपाठी पूर्णगिरि गोस्वामी 'नीरव' मिले जिन्होंने काफी सीमा तक नरेशजी की आर्थिक सहायता की। फिर भी आर्थिक कठिनाईयाँ बनी रही।

काशी में कटु अनुभवों के बाद भी नरेशजी एक तपस्वी की भाँति तप करते हुए पढ़ते रहे। काशी में उन्हें 'पं. केशवप्रसाद मिश्र, विश्वनाथ प्रसाद मिश्र तथा नन्ददुलारे वाजपेयी जैसे ऋषितुल्य विद्वानों का सानिध्य प्राप्त हुआ। इस प्रकार ज्ञान और अनुभव में वह निरंतर वृद्धि करते रहे।'[19] खासकर उनकी कवित्व शक्ति में बहुत निखार आया। उन्होंने अपने सहपाठियों और मित्रों के साथ मिलकर 'साधना-परिषद' नामक साहित्यिक संस्था बनायी। हर रविवार को परिषद की बैठकें आयोजित की जाती जिसमें लोग कविता और कहानियाँ पढ़कर सुनाते। इस परिषद के वार्षिकोत्सव पर सात विधार्थी कवियों की कविताओं का संकलन 'तथागत' शीर्षक से प्रकाशित किया गया। सन् 1944 में प्रकाशित इस कविता संग्रह से उन्होंने अपनी प्रतिभा और आभा बिखेरना प्रारंभ कर दिया था। 'तथागत' को उनके कृतित्व का प्रथम चरण माना जा सकता हैं।

'वे भारतीय संस्कृति एवं इतिहास में एम. ए. करना चाहते थे। बी.ए. में उन्होंने प्राचीन इतिहास लिया भी था, इसके साथ अन्य विषय थे राजनीति शास्त्र और हिन्दी साहित्य, असल में हिन्दी कवि होने के कारण हुए संपर्को के परिणामस्वरुप उन्हें हिन्दी में एम.ए. करना पड़ा। जब वे नंददुलारे वाजपेयी के निर्देशन में पी.एच.डी. कर रहे थे, तभी वाजपेयीजी की नियुक्ति सागर विश्वविद्यालय में हो गयी। नरेशजी वाजपेयीजी के साथ नहीं गये, उनकी पी.एच.डी. छूट गयी। फिर वे अधिक दिन बनारस रहे नहीं।'[20]

इस प्रकार नरेशजी के जीवन का शिक्षाकाल विभिन्न जगहों पर पूर्ण हुआ। शाजापुर से शुरु हुई शिक्षा यात्रा धरमपुरी, बदनापुर, नरसिंहगढ़ और उज्जैन से होते हुए काशी में पूर्ण हुई। निश्चय ही शाजापुर से काशी तक की यह यात्रा नरेशजी के रचनात्मक व्यक्तित्व के निर्माण की दिशा में एक महत्वपूर्ण यात्रा थी। जैसे प्रकृति द्वारा बोया गया एक बीज प्रकृति के ही पालन-पोषण से एक 'वृक्ष' की सीमा पा जाता है वैसे ही शाजापुर का एकाकी बालक पूर्णशंकर नियति द्वारा गढ़ा जाकर 'श्रीनरेश मेहता' की परिधि पा गया। यथा सन् 1944 से 1951 तक लिखी कविताओं के संकलन से नरेशजी 'तार सप्तक' के कवि के रूप में हिन्दी जगत पर छा गया।

❖ व्यवसाय :

काशी में पढ़ाई पूर्ण कर नरेशजी लखनऊ में अपने चचेरे भाई नंदकिशोर भट्ट के यहाँ आ गये। भाई स्वयं एक स्कूल में पढ़ाते हुए संगीत सीख रहे थे। कुछ दिनों के पश्चात, भाई भी लौट आने का आश्वासन देकर गाँव चले गये, फिर वापस नहीं आये। लखनऊ में नरेशजी अकेले पड़ गये। आर्थिक अभावों के बीच नरेशजी के सामने जीविकोपार्जन की समस्या बनी हुई थी। रोजगार की तलाश में माँ की एकमात्र अंगूठी गिरवी रख, दिल्ली जाकर आकाशवाणी में इंटरव्यु दिया। परिणामतः सन 1948 में आकाशवाणी लखनऊ केन्द्र पर कार्यक्रम अधिकारी पद पर उनकी नियुक्ति हो गई।इस सरकारी सेवा के दौरान वे कम्युनिस्ट पार्टी के सदस्य बने। सरकार को इस बात की भनक लग जाने पर इनक्वायरी प्रारंभ हो गई और इसी के चलते नरेशजी की राजनीतिक प्रतिबद्धता को देखते हुए उनका तबादला लखनऊ से इलाहाबाद और बाद में नागपुर कर दिया गया। नागपुर में भी शासकीय दबाव बढ़ने लगा। 'तत्कालीन सूचना और प्रसारण मंत्री पं. बालकृष्ण केसकर ने नरेशजी को बुलाकर समझाना चाहा कि वे राजनैतिक चिन्तन और गतिविधियों से अपने को अलग कर लें। नरेशजी ने स्पष्ट कह दिया कि साहित्यकार को स्वतंत्र चिन्तन का पूरा अधिकार है। वे नौकरी छोड़ सकते है परंतु चिन्तन नहीं।'[21] अंततः सन् 1953 में नौकरी से त्यागपत्र देते हुए उन्होंने जीवनभर स्वतंत्र लेखन का निर्णय कर लिया।

❖ <u>विभिन्न जीवनानुभव</u> :

जीवन एक यात्रा हैं, और इस यात्रा के दौरान मनुष्य को विभिन्न अनुभव होते हैं। जीवन के प्रति अदम्य पिपासा का भाव होने के कारण कुछ लोग विशेष अनुभव अर्जित करते है। नरेशजी में भी जीवन के विविध अनुभवों के प्रति सदा से ललक रहीं हैं यथा वे जीवन के विभिन्न अनुभवों से गुजरें हैं।

1. स्वाधीनता संग्राम में साझेदारीः-

उज्जैन में इंटर की पढ़ाई के दौरान नरेशजी स्वाधीनता संग्राम की राजनीति में कूद पड़े। सन् 1942 के भारत छोड़ो आंदोलन में युवा क्रांतिकारियों में सक्रिय साझेदारी के कारण उनके नाम वारंट जारी हुआ और उन्हें अगुआ होना पड़ा। नरेशजी के ही शब्दों में "चूँकि वह काल राजनीतिक गतिविधियों का था, मैं भी खुलकर राजनीति में कूद पड़ा सन् 42 के आंदोलन की सक्रियता के कारण मेरे नाम वारंट था और स्थिति यह थी कि अगर में मालवा में रह जाता तो

मेरे पिताजी की नौकरी चली जाती।"[22] आखिरकार अपने पिता को बचाने के लिए उन्होंने अन्य छात्रों की भाँति आगे की शिक्षा हेतु नजदीकी विधाकेन्द्र इन्दौर को न चुनकर, काशी को चुना।

2. सैनिक शिक्षाः-

काशी विश्वविधालय में पढ़ाई के दौरान नरेशजी ने सैनिक शिक्षा भी ग्रहण की। उनके गाँव शाजापुर से धरमपुरी जाते हुए बीच में मह् पड़ता हैं। सन् 1934-35 में मह् में अंग्रेजो की काफी बड़ी और महत्वपूर्ण छावनी हुआ करती थी। नरेशजी ने इस छावनी और सैनिकों की प्रवृत्ति को पास से देखा था तभी से उनके मन मे इन सब के प्रति जिज्ञासा थी। इसी कारण जब काशी विश्वविधालय में पढ़ाई के दौरान यू.ओ.टी.सी. में प्रशिक्षण(ट्रेनिंग) की बात आई तो वे भर्ती हो गये। उन्हें प्रशिक्षण के लिए देहरादून भेजा गया। 'देहरादुन में अपने प्रशिक्षण के दौरान इन्होंने प्रथम उपन्यास 'ट्रेंचेज के पीछे' लिखा। उग्र विचारधारा तथा राजनीतिक टिप्पणियों के कारण उपन्यास को तत्कालीन अधिकारियों द्वारा जब्त कर लिया गया।'[23] सैनिक शिक्षा पूर्ण होने के बाद युद्ध में जाना था, उस समय के एक प्रसंग का वर्णन करते हुए नरेशजी कहते हैं- "वे युद्ध के दिन थे, हमें वार कमीशन के अन्तर्गत सेकेण्ड लेप्टीनेन्ट बनाकर मध्यपूर्व के फ्रन्ट पर भेजा जाना था। इस बीच एक घटना घटी। एक मेजर साहब थे जो पता नहीं क्यों मुझसे चिढ़ते थे, एक रात मैं शस्त्रागार की गार्ड ड्युटी पर था, दिसंबर की कड़कती सर्दियाँ थी। चारो ओर कुहरा था। उस कुहरे में मुझे किसी के आने की आहट मिली, मैंने सावधान किया। कोई उत्तर नहीं मिला, नियमानुसार तीन बार सावधान किया तब भी, उस व्यक्ति ने कोई उत्तर नहीं दिया। सामान्यतः लोग 'फ्रेन्ड' कहते हैं या यदि अफसर होता है तो वह गार्ड पर टार्च की रोशनी फेंकता हैं। चूँकि ये दोना ही नही हुए तो मैने अपनी रायफल में बैनेट फिक्स की और चार्ज करने के लिए आगे बढ़ा शायद बैनेट की थोड़ी सी नोक चुभी। आगन्तुक वही मेजर था। उसने मुझ पर रोशनी डाली तो मैंने रायफल 'सारी सर' कहते हुए हटा ली, बात कुल इतनी ही थी, परन्तु खासा तमाशा बनाया गया। कोर्ट मार्शल की तैयारी हुई। यों तो हमें मोर्चे पर भेज दिया गया होता, लेकिन इसके लिए हमारे वाइस चांसलर की परमीशन जरुरी थी जिसकी प्रतीक्षा थी। युनिवर्सिटी के प्रतिनिधि के कारण मुझे सिर्फ दो दिन की सी.बी. (कनफाइनमेंट टु बैरक्स) की सजा मिली।"[24]

अन्ततः मोर्चे पर जाने के लिए युनिवर्सिटी के वाइस चान्सलर श्री राधाकृष्णन की इजाजत(परमीशन) न मिली और उन्हें वहाँ से मुक्ति मिली। इस प्रसंग के साथ ही नरेशजी के जीवन का मिलिट्री अध्याय भी समाप्त हो गया।

3. बौध्दचीवरः

जीवन के प्रति अदम्य पिपासा का भाव नरेशजी को नये नये अनुभवों के लिए प्रेरित कर रहा था, यथा काशी के शिक्षाकाल में ही सन् '1945 में नरेशजी बौध्दभिक्षु भी बने, सिर घुटाया, चीवर धारण किया। परंतु स्वभावतः विद्रोही होने के कारण वे बौद्ध धर्म और संघ की शरण में ज्यादा न रह सके।'[25] और अपनी मूल प्रकृति में आ गये।

4. प्रेमानुभवः

रेडियों की नौकरी की अवधि में नरेशजी के अन्तरंग जीवन में एक महत्वपूर्ण घटना घटी, जब वे लखनऊ में थे तब 'उनका प्रेम एक महिला से हुआ। प्रेम, विवाह की मंजिल तक पहुँचते पहुँचते रह गया। अन्ततः उस महिलाने आत्महत्या कर ली। इस आघात ने नरेशजी को आपादमस्तक हिला दिया। शायद जीवन के आगे के विकास और निमार्ण में इस घटना का बहुत बड़ा योग रहा होगा।'[26] इस प्रेमानुभव के बाद प्रेम सम्बन्धी उनकी मान्यता बदल गई उनकी मान्यता कि प्रेम के बाद विवाह एक नरक का सृजन करता है और विवाह के बाद प्रेम स्वर्ग का।'

5. राजनीतिक अनुभवः

नरेशजी कुछ समय तक राजनीति के प्रभाव में रहें, बाद में उन्होने राजनीति का क्षेत्र छोड़ दिया। नरेशजी अपनी पुस्तक 'प्रदक्षिणा, अपने समय की' की भूमिका में लिखते हैं-"यह ठीक है कि मोटे तौर पर सन् '४५ से '५५ तक मैं कम्यूनिस्ट राजनीति के प्रभाव में रहा लेकिन उसके बाद से मैं किसी भी राजनीतिक पार्टी या प्रभाव में नहीं रहा। और यही वह कालखण्ड था मेरी सारी बल्कि अधिकांश सृजनात्मकता का"[27] इस प्रकार नरेशजी कुछ समय के लिए राजनीति में आये भी और अनुभव हो जाने पर उससे मुक्त भी हो गये।

इस प्रकार उनकी जीवन परिधि में आया कोई भी अनुभव उनसे अनछुआ न रह सका। स्वाधीनता सेनानी, सेना में सेकण्ड लेफ्टिनेंट, बौध्दभिक्षु आदि अनुभवों के बाद वे शासकीय सेवा आकाशवाणी में कार्यक्रम अधिकारी बन विभिन्न केन्द्रो पर कार्यरत रहे और अंततः अपनी ही

साम्यवादी विचारधारा के कारण आकाशवाणी को भी छोड़ दिया। वस्तुतः उनकी लेखक बनने की उत्कट इच्छानें उन्हें किसी एक जगह टिककर रहने नही दिया और वे स्वतंत्र लेखन का संकल्प कर नागपुर से दिल्ली आ गये।

❖ विवाह :

दिल्ली में ट्रेड युनियन के साप्ताहिक 'भारतीय-श्रमिक' के संपादन के अलावा नाम पत्रिका का संपादन एवं प्रकाशन प्रारंभ किया। इसी बीच सन् 1957 में प्रयाग निवासी श्री सत्यनारायण व्यास की सुपुत्री महिमाजी के साथ उनका विवाह संस्कार पारंपरिक परिपाटी के अनुरुप संपन्न हुआ। विवाह के समय महिमाजी कानपुर कोलेज में समाजशास्त्र की व्याख्याता थी। विवाह के बाद नरेशजी के कहने पर वे नौकरी छोड़कर दिल्ली आ गई।

❖ वैवाहिक जीवन :

महिमाजी के साथ बीता वैवाहिक जीवनकाल नरेशजी के साहित्य की दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण हैं। 'महिमाजी का उन्हें और उनके रचना व्यक्तित्व को संवारने में परोक्ष रूप से बड़ा योगदान रहा हैं। उन्होंने नरेशजी को 'श्रीनरेश मेहता' होने के लिए पूरा अवकाश दिया हैं और पूरी निश्चिन्तता भीं।....'[28] विवाह के बाद नरेशजी कुछ समय दिल्ली में ही रहे।

नागपुर से स्वतंत्र लेखन का विचार कर दिल्ली आये नरेशजी को विवाह के पश्चात यह महसूस होने लगा कि दिल्ली की अत्यधिक उहापोह में उनका रचनाकार कहीं दबता जा रहा हैं। दिल्ली में रहते हुए वे अपना सृजन नहीं कर पा रहे थे। अन्ततः महिमाजी की राय लेते हुए दिल्ली छोड़ इलाहाबाद जाने का निर्णय लिया।

15 अगस्त 1959 को वे सपरिवार इलाहाबाद आ गये। इलाहाबाद के प्रथम दो वर्ष आत्यन्तिक कठिनाई के वर्ष थे। स्वतंत्र लेखन करने इलाहाबाद आये नरेशजी दो साल तक कुछ लिख ही नही सके। आय का कोई साधन नहीं था, जमापूँजी सब खर्च हो चुकी थी। आर्थिक विपन्नता में पारिवारिक दायित्व का निर्वाह करना मुश्किल हो रहा था। ऐसे में एक परिचित की ओर से रेडियो में प्रोडयूसरी का प्रस्ताव आया। नरेशजी ने इस नौकरी को स्वीकारने का विचार कर पत्नी से बात की। महिमाजी ने स्वतंत्र लेखन का संकल्प याद दिलाते हुए कहा कि यदि नौकरी ही करनी पड़ी तो, वे स्वयं करेंगी, उन्हें तो सिर्फ लेखन करना है और लेखक बनकर दिखाना है। पत्नी ने नरेशजी के स्वत्व को, लेखकीय व्यक्तित्व को बुझने से ही नहीं बचाया बल्कि पुनः उत्साहित किया।

अपने लेखक पर पत्नी के इस अगाध विश्वास और लेखक बनकर दिखाने की तीखी चुनौतीने नरेशजी की अवरुद्ध लेखनी का बाँध तोड़ दिया। वे लिखने बैठ गये और निरंतर लेखन का दौर शुरु हो गया। 'यह एक अनोखा सिलसिला था। कोई काम नहीं। पति-पत्नी एक दूसरे को सहारा और सम्बल दे रहे थे और नरेशजी लिखते जा रहे थे, लिखते जा रहे थे। गाँव की भाषा का प्रयाग करें तो नरेशजी उन दिनों पानी पी-पी कर लिख रहे थे। रात-दिन लेखन कार्य चल रहा था। पुरानी कमी पूरी हो रही थी। बाहर के कटुतम अनुभव भीतर जाकर रूपान्तरित हो रहे थे। एक अजीब चुनौती भरा जीवन था।'[29] कुछ ही समय में उपन्यास 'यह पथ बन्धु था' के अलावा 'संशय की एक रात' तथा काव्य संकलन, कहानी संग्रह, नाटक आदि मिलाकर आठ पाण्डुलिपियाँ तैयार हो गई। यहीं पुत्र बाबुल (ईशान) का जन्म हुआ।

स्वतंत्र लेखन से होनेवाली आय घर चलाने के लिए पर्याप्त न थी। गहनतम् संघर्ष की स्थिति थी। संघर्ष उन्हें भीतर से मार्जित कर रहे थे। बाहरी संघर्षो की पुंजीभूत सघनता उन्हें भीतरी उदात्तता से पूर्ण कर रही थी। आर्थिक विषमताओं के घेरे में भी नरेशजी का स्वतंत्र लेखन अविरल हो रहा था। 'लक्ष्मी और सरस्वती' के कभी एक साथ न होने के मान्यता नरेशजी में यथार्थ बन रही थी, तो पुरुष की महानता और उपलब्धियों के पीछे महिला का हाथ होने की कहावत महिमाजी चरितार्थ कर रही थी। इसी के चलते महिमाजी ने एक स्कूल में सी.टी.ग्रेड में पिचहत्तर रुपये महीने पर पढ़ाना शुरु कर दिया। महिमाजी का पारिवारिक धैर्ययुक्त रागात्मक सम्बल ही नरेशजी का एक मात्र आधार था।

पुत्र बाबुल के पाँच वर्ष का होने के पश्चात पुत्री बुलबुल (वान्या) का आगमन हुआ। पुत्री वान्या मात्र तीन माह की थी कि महिमाजी गंभीर रूप से बीमार पड़ गई। नरेशजी उनका ऐलोपैथी का इलाज कराने में असमर्थ थे, इसलिए होम्योपैथी का इलाज करवाया। बिना किसी आजीविका, बीमार पत्नी, छाटे बच्चे, धुंधला भविष्य, विरोधियों की आलोचना इन कटु अनुभवों के बीच भी नरेशजी स्वतंत्र लेखन के संकल्प पर दृढ़ रहकर लिखते जारहे थे।

सन् सत्तर में महिमाजी को रूमेटिक आर्थराइटिस और साइटिका का अटैक पड़ गया। अर्थहीन मेहताजी की बेबसी उन दिनों चरम सीमा पर थी, लेकिन महिमाजी ने अपनी व्यथा को कभी व्यक्त नहीं किया। नरेशजी लिखते हैं- 'निश्चित ही स्थितियाँ सांघातिक थी। कभी-कभी लगता कि यदि कुछ अघटित घट गया तो इन दो छोटे बच्चों के साथ कैसे क्या होगा? क्या सब कुछ ताश के महल सा हठात् ढह जाएगा यहाँ तक की सारी यात्रा निर्वीर्य चली जाएगी? लेखक बनने का मेरा स्वप्न बालु की दीवार सा मटियामेट हो जाएगा? निश्चित ही मैं तो अपनी तरह घिरापन महसूस कर ही रहा था परन्तु महिमा भी इस सबको देख-बूझ रही थी इसलिए वह अपनी व्यथा को कभी व्यक्त नहीं करती।'[30]

नरेशजी जीवन की इस करुणांतिक में टूटने की कगार पर थे कि नियति ने करवट बदली, 'महिमाजी बिस्तर पर बीमार पड़ी थी, तब ही मध्यप्रदेश सरकार की ओर से नरेश मेहता को बुलावा मिला। स्वतंत्रता के पच्चीस वर्ष पूर्ण होने के उपलक्ष्य में आयोजित समारोह में मेहताजी को दो हज़ार रुपये का मध्यप्रदेश शासन सम्मान मिला। नरेश मेहता को इस पहले सम्मान के साथ अपने लेखक होने की सार्थकता अनुभव हुई। इसके बाद तो उनके लेखन के साथ साथ पुरस्कार और सम्मानों की श्रृंखला बनती गई।'[31] सृजन की इसी विपुलता के कारण नरेशजी अपने आप में व्यक्ति न होकर संस्था हो गए और इलाहाबाद वाला उनका छोटा सा मकान 'नरेश साहित्य सृजनपीठ' की संज्ञा पाकर विख्यात हो गया।

सन् 1985 में नरेशजी 'विक्रम विश्वविद्यालय' की 'प्रेमचंद सृजनपीठ' के निर्देशक बन इलाहाबाद से उज्जैन आ गये। यहीं पर 30 अप्रैल 1986 को बेटी वान्या का विवाह मुंबई निवासी व्यवसायी श्री सुधीर वोरा से हुआ। पुरस्कार घोषित होने का सिलसिला अभी चल रहा था, एक के बाद एक पुरस्कार नरेशजी के नाम घोषित किये जा रहे थे। इसी अवधि में युगोस्लाविया के विश्व काव्य-समारोह में भारत के प्रतिनिधि के रूप में नरेशजी स्त्रुगा गए। अपनी इस विदेश यात्रा पर उन्होंने दुबई में अपनी बेटी-दामाद के साथ पंद्रह दिन रुककर 'कितना अकेला आकाश'[32] शीर्षक से एक यात्रा वृतान्त भी तैयार किया। परंतु एक बार पुनः लिखने के चक्कर में वह कभी छप न सका।

'प्रेमचंद सृजनपीठ' उज्जैन के निर्देशक पद से मुक्त होकर वे इन्दौर के दैनिक समाचार 'चौथा संसार' के प्रधान संपादक बन इन्दौर चले आए। यहीं पर 'चौथा संसार' में एक साल पूरा होने के केवल एक सप्ताह बचा था, कि 24 फरबरी 1993 को उन्हें 1992 का 28वाँ ज्ञानपीठ पुरस्कार मिलने की घोषणा हुई। घोषणा में कहा गया था कि सन् 1971 से 1992 की अवधि में, हिन्दी में सृजनात्मक रचना के माध्यम से भारतीय साहित्य को समृद्ध बनाने के लिए भारतीय साहित्य का यह सर्वोत्कृष्ट पुरस्कार उन्हें दिया जाएगा।

ज्ञानपीठ पुरस्कार मिलने पर नरेशजी साहित्य के क्षेत्र में चाँद की तरह चमकने लगे। वर्षो से जिस सुयोग्य आदर के वे पात्र थे, वह आदर अब उन्हें मिलने लगा। अब तक की जीवनयात्रा के दौरान वे मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश के क्रमशः राजकीय सम्मान, सारस्वत सम्मान, शिखर सम्मान उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान सम्मान, भारत-भारती सम्मान आदि पुरस्कारो से सम्मानित किये जा चुके थे।

नरेशजी के इन्दौर आने के बाद महिमाजी भी सेवा-निवृत्त होकर इलाहाबाद से मेहताजी के पास आ गई, वे इनाहाबाद में किवदई मेमोरियल गर्ल्स इन्टर कोलेज में पढ़ाती थी। यही नरेशजी प्रायः अस्वस्थ रहने लगे। उन्हें अस्थमा की पुरानी शिकायत थी। महिमाजी उनकी सेवा में तन्मय हो गई।

चौथा संसार तो छूट गया, पर इन्दौर नहीं, पुत्र ईशान भी माता-पिता की सेवा हेतु कांडला की नौकरी छोड़कर इन्दौर में निजी संस्था में नियुक्त हो गया। यहाँ 17 अप्रैल 1998 को बेटे ईशान का विवाह आगरा निवासी श्री शंभुमोहन वाजपेयी, श्रीमती आशा वाजपेयी की सुकन्या वंदना के साथ सम्पन्न हुआ। परंतु नियति द्वारा जन्म के पीड़ावाहक नरेशजी को अंत तक पीड़ा ही भोगना लिखा था। विवाह के पश्चात् ठीक 57वें दिन ही पुत्र ईशान की कार दुर्घटना में मृत्यु हो गई। पुत्र की अकाल मृत्यु का आघात नरेशजी के मन को हिला गया। वे अपनी पार्थिव पीड़ा को अपने भीतर ही घोलते रहे।

❖ देहांतः-

ज्ञानपीठ पुरस्कार से सम्मानित नरेशजी को भोपाल में बसाने के लिए मध्यप्रदेश सरकार ने आजीवन निवास व्यवस्था भोपाल में प्रदान की। पुत्र की मृत्यु के बाद वे भोपाल निवास

में शेष जीवन व्यतीत करने लगे, यहाँ उनका स्वास्थ्य बिगड़ता चला गया और 22 नवम्बर 2000 की रात्री साढ़े ग्यारह बजे हृदयगति रुक जाने से उनका देहांत हो गया। एक पूर्ण प्रकाश जैसे अपने आप में विलीन हो गया।

श्रनरेश मेहता 'आभिजात्य चारुता से मंडित संपन्न व्यक्तित्व के धनी थे। व्यक्तित्व की ही भाँति उनका कृतित्व भी आकर्षक एवं वैविध्यपूर्ण रहा, हिन्दी कविता की विकास यात्रा में वे छायावादोत्तर कविता के प्रतिनिधि कवि थे। अपनी शैल्पिक सतर्कता, मिथकीय चेतना और मौलिकता के कारण वे समकालीन हिन्दी कविता में विशेष स्थान के अधिकारी हुए। उनकी लेखनी का स्पर्श पाकर जैसे कविता रोमांचित हुई, वैसे ही उपन्यास, नाटक आदि विधाएँ भी उनकी प्रयोगशील प्रतिभा से अनुप्राणित हुई।'[33]

साहित्यक दृष्टि में नरेशजी की जीवनयात्रा एक सृजनयात्रा ही लगती हैं। वे जीवनभर साहित्य सेवा करते रहे। अपने व्यक्तित्व और सृजनात्मक विपुलता के कारण वे हिन्दी साहित्य में अपनी अमिट छाप छोड़ गये हैं, उनकी रचना हिन्दी साहित्य की अमूल्य-निधि बन गई हैं। हिन्दी साहित्य में नरेशजी का स्थान अद्वितीय रहेगा।

(ख)कृतित्व :-

आधुनिक भारतीय साहित्य के शीर्षस्थ कवि, कथाकार एवं विचारक स्व. श्रीनरेश मेहता की कृति-यात्रा मूलतः उनकी जीवनयात्रा ही हैं। जीवन पर्यप्त साहित्य साधना करनेवाले या यूं कहे कि साहित्य के सागर में आकंठ डूबे हुए व्यक्ति 'श्रीनरेश मेहता को उनके समग्र में देखना एक प्रकार से भाव और भाषा के खगोल से साक्षात्कार करना हैं।'[34]

नरेशजी के कृतित्व का प्रारंभ उनके विधार्थी जीवन से होता है, सन् 1944 में प्रकाशित 'तथागत' नामक कविता संग्रह उनकी कृति यात्रा का प्रथम चरण माना जा सकता हैं, बाद में वे सन् 1944-1951 तक लिखी कविताओं के द्वारा दूसरे तारसप्तक के कवि के रूप में हिन्दी जगत पर छा गये।

नरेशजी ने विविध विधाओं में साहित्य सृजन किया हैं परंतु हिन्दी में उनको मुख्यतः कवि और उपन्यासकार के रूप में ही जाना जाता हैं। तिस पर भी कविता ही उनकी अपनी खास विधा हैं। कविता में उनका वैष्णव व्यक्तित्व झलकता है तो उपन्यास में मध्यवर्गीय जीवन का वास्तविक चित्रण। नरेशजी के कृतित्व को हम निम्नरूप में देख सकते हैं-

- मुक्तक काव्य (कविता-संग्रह) :

1.	बनपाखी, सुनो !	1957
2.	बोलने दो चीड् को	1961
3.	मेरा समर्पित एकान्त	1963
4.	उत्सवा	1979
5.	तुम मेरा मौन हो	1982
6.	अरण्या	1985
7.	आखिर समुद्र से तात्पर्य !	1988
8.	पिछले दिनों नंगे पैरों	1990
9.	देखना एक दिन	1991
10.	चैत्या	1993

- खण्डकाव्य :

1.	संशय की एक रात	1962
2.	महाप्रस्थान	1975
3.	प्रवाद पर्व	1977
4.	शबरी	1978
5.	प्रार्थना पुरुष	1986

- उपन्यास :

1.	डूबते मस्तूल	1954
2.	यह पथ बन्धु था	1962
3.	धूमकेतुः एक श्रुति	1963

4. दो एकान्त 1964
5. नदी यशस्वी हैं 1967
6. प्रथम फाल्गुन 1968
7. उत्तरकथा(प्रथम खण्ड) 1979
8. उत्तरकथा(द्वितीय खण्ड) 1982

- कहानी संग्रह :
  1. तथापि 1962
  2. एक समर्पित महिला 1967
  3. जलसा घर और अन्य कहानियाँ 1980
- नाटक :
  1. सुबह के घण्टे 1955
  2. खण्डित यात्राएँ 1962
- एकांकी संग्रह :
  1. सनोवर के फूल 1962
  2. पिछली रात की बर्फ (रेडियों) 1962
- चिंतनात्मक निबंध :
  1. काव्य का वैष्णव व्यक्तित्व 1972
  2. मुक्तिबोध : एक अवधूत कविता 1987
  3. शब्दपुरुष अज्ञेय 1988
  4. काव्यात्मकता का दिक्काल 1991
- आत्मकथा :
  'हम अनिकेतन' (मेरे लेखन के पचास वर्ष) 1995
- सम्पादन :
  1. वाग्देवी (हिन्दी कविता की स्वर्ण मंजूषा) 1972
  2. गांधी-गाथा 1982
- यात्रा वृत्तान्त :
  1. राम पलाश के फूल सिया कचनार कली
  2. साधु न चले जमात 1991
- सम्मिलित :
  1. तथागत (काशी विधार्थी-जीवन के सात कवियों के साथ) 1944
  2. दूसरा तार सप्तक सं. अज्ञेय 1951
  3. प्रदक्षिणा अपने समय की इलाहाबाद में दिया गया अंतिम व्याख्यान) 2000
- अनुवाद :
  आधी रात की दस्तक (लेखकः- के.आर. मल्कानी) 1977

अन्य :

1. प्रति सप्ताह (संपादकीय लेख, दैनिक चौथा संसार 1992 से 1995 तक के प्रधान संपादकीय आलेख) 1995
2. हिन्दी साहित्य सम्मेलन का इतिहास 1996

सम्मान एवं पुरस्कार :

1. मध्यप्रदेश शासन सम्मान 1973
2. बालकृष्ण शर्मा 'नवीन' पुरस्कार (उ.प्र. हिन्दी संस्थान द्वारा 'उत्सवा' पर 1980-81
3. सारस्वत सम्मान (जनधर्म, भोपाल) 1984
4. उत्तरप्रदेश शासन संस्थान सम्मान (उ.प्र. हिन्दी संस्थान लखनऊ) 1985

5. मध्यप्रदेश शासन शिखर सम्मान 1984
6. हिन्दी साहित्य सम्मेलन प्रयाग का 'मंगलाप्रसाद पारितोषिक ' 1985
7. केन्द्रीय साहित्य अकादमी पुरस्कार 1988
8. उत्तरप्रदेश शासन का सर्वोच्च भारत-भारती सम्मान' 1990
9. मध्यप्रदेश नाटक लोक कला अकादमी व्दारा अलंकृत 1991
10. मध्यप्रदेश हिन्दी साहित्य सम्मेलन द्वारा 'भवभूति अलंकरण' 1992
11. भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार (भारत का सर्वोच्च साहित्यिक सम्मान) 1992

संदर्भ सूची

क्रम	ग्रंथ	पृष्ठ संख्या
1	विरेन्द्र शर्मा- 'सृजनयात्राः नरेश मेहता' (संपा.प्रमोद त्रिवेदी)	16
2	डां.विद्यासिंहः 'नरेश मेहता का साहित्य : एक अनुशीलन'	24
3	रामकमल रायः 'नरेश मेहता कविता की ऊर्ध्व यात्रा'	17
4	नरेश मेहताः 'सृजनयात्राः नरेश मेहता' (संपा.प्रमोद त्रिवेदी)	148
5	श्रीनरेश मेहताः 'हम अनिकेतन'(मेरे लेखन के पचास वर्ष)	16
6	श्रीनरेश मेहताः दृश्य और दृष्टि(संपा.प्रमोद त्रिवेदी)	229
7	श्रीनरेश मेहताः 'हम अनिकेतन'(मेरे लेखन के पचास वर्ष)	19
8	वही	22
9	वही	23
10	प्रमोद त्रिवेदी-'श्रीनरेश मेहताः दृश्य और दृष्टि'	258
11	श्रीनरेश मेहताः 'हम अनिकेतन'(मेरे लेखन के पचास वर्ष)	40
12	वही	41
13	रामकमल रायः 'नरेश मेहता कविता की ऊर्ध्व यात्रा'	20
14	विरेन्द्र शर्मा- 'सृजनयात्राः नरेश मेहता' (संपा.प्रमोद त्रिवेदी)	16
15	वही	150
16	वही	150-151
17	वही	151
18	रामकमल रायः 'नरेश मेहता कविता की ऊर्ध्व यात्रा'	20
19	डां.शशिबाला रावत- 'रचनाकर्म' त्रैमासिक पत्रिका, सं.डां.मायाप्रकाश पाण्डेय, अंक-4 अक्टूबर-दिसम्बर-2007	33
20	प्रभाकर श्रोत्रियः 'नरेश मेहताःभारतीय साहित्य के निर्माता'	15
21	रामकमल रायः 'नरेश मेहता कविता की ऊर्ध्व यात्रा'	24
22	प्रभाकर श्रोत्रियः 'नरेश मेहताःभारतीय साहित्य के निर्माता'(प्रमोद त्रिवेदी से बातचीत का अंश)	12
23	डा.विष्णुप्रभा शर्माः 'श्रीनरेश मेहता की वैष्णव काव्ययात्रा'	9
24	'सृजनयात्राः नरेश मेहता' (संपा.प्रमोद त्रिवेदी)	158
25	प्रभाकर श्रोत्रियः 'नरेश मेहताःभारतीय साहित्य के निर्माता'	18
26	रामकमल रायः 'नरेश मेहता कविता की ऊर्ध्व यात्रा'	24
27	श्रीनरेश मेहताः 'प्रदक्षिणा,अपने समय की' ('भूमिका' से)	--
28	प्रबोध त्रिवेदी- 'नरेश मेहताःएक एकांत शिखर'	84
29	रामकमल रायः 'नरेश मेहता कविता की ऊर्ध्व यात्रा'	27
30	श्रीनरेश मेहताः 'हम अनिकेतन'(मेरे लेखन के पचास वर्ष)	96-97
31	सुरेशचंद्रः 'समकालीन मूल्यबोध और संशय की एक रात'	33
32	श्रीनरेश मेहताः 'हम अनिकेतन'(मेरे लेखन के पचास वर्ष)	107
33	डां.अम्बाशंकर नागरः 'भाषा सेतु' त्रैमासिक पत्रिका, संपादकीय लेख-'समय देवता आज विदा लो', अक्टूबर-दिसम्बर अंक-33	3

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

અણુ ઉર્જા અને સમસ્યા.

-રાજેશ કાન્તિલાલ ચૌહાણ
એમ.એ., એમ.ફીલ., પીએચ.ડી(ચાલુ)

પ્રસ્તાવના:-

મનુષ્યના આધુનિક જીવનમાં વીજળી ખૂબજ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વીજળી ઉત્પાદન માટેના અનેક રસ્તાઓ છે. તેમાંનો એક અગત્યનો રસ્તો અણુઉર્જા છે. વીજળીના ઉત્પાદન માટે અણુ વિધુત મથકો સ્થાપવામાં આવે છે. દુનિયામાં સૌપ્રથમ અણુ વિધુત મથક ૧૯૫૪ માં ભૂતપૂર્વ સોવિયત સંઘમાં સ્થાપવામાં આવ્યુ હતું. ૨૦૦૭ માં દુનિયાના ૪૩૯ અણુ વિધુત મથકો ૩૧ દેશોમાં કાર્યરત હતા. અણુ વિધુત મથકો દ્વારા ઉત્પન્ન થતી દુનિયાની કુલ વીજળીમાં ફ્રાન્સ, જાપાન અને અમેરિકા ૫૦ ટકા જેટલી વીજળી ઉત્પન્ન કરે છે. ભારતમાં કુલ વીજળીમાંથી માત્ર ૨ ટકા વીજળી અણુ વિધુત મથકો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦૦૮થી ભારત સરકાર દ્વારા અણુ વિધુત મથકો સ્થાપવા માટેની નીતિ અપનાવવામાં આવી છે અને તેને પરિણામે ૨૦૨૦ સુધીમાં કુલ વીજળીમાં ૧૦ ટકા જેટલી વીજળી અણુ વિધુત મથકો દ્વારા ઉત્પન્ન થશે એવો અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો છે. અણુ વિજળીના ઉત્પાદનને અણુના શાંતિપૂર્ણ ઉપયોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ અણુઉર્જા પર્યાવરણની દ્રષ્ટિએ અને મનુષ્યના આરોગ્ય તથા અસ્તિત્વની દ્રષ્ટિએ અત્યંત જોખમી છે. ૨૦૧૧ માં જાપાનમાં આવેલા સુનામીને લીધે દરિયાકિનારે આવેલા ફુકુશિમા અણુવિધુત મથકને પહોંચેલા નુકશાનને પરિણામે ઉભા થયેલા અણુ પ્રદૂષણના ખતરાને લીધે અણુ વિધુત મથકો વિશે દુનિયાભરમાં ફરી એકવાર ચેતવણીની ઘંટડી વગાડવામાં આવે છે. ૧૯૪૫ માં બીજા વિશ્વયુધ્ધના અંતિમ તબક્કામાં જાપાનના બે શહેરો હિરોશીમા અને નાગાસાકી ઉપર અમેરિકાએ ફેંકેલા અણુબોમ્બને લીધે જાનમાલની ભયાનક અને અભૂતપૂર્વ હાનિ થઇ હતી.

અણુવિધુત મથકોના ટીકાકારો એમ જણાવે છે કે અણુવિધુત મથક પોતે જ એક અણુબોમ્બ છે અને અણુ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું અત્યંત જોખમી છે અને તેથી એવી વીજળી ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ નહિ. વિશ્વભરમાં અણુવિધુત મથકોમાં કેટલાક અકસ્માતો થયા છે અને તેને કારણે અણુવિધુતનું જોખમ ઉઠાવવા જેવુ નથી જોકે, વીજળીના ઉત્પાદન માટે ભારતમાં અણુવિધુત મથકોની સ્થાપ્રા કરવા માટે ૨૧ મી સદીના આરંભે વિશેષ પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે. અણુ વિધુત મથકો માટે સલામતીના ગમે તેટલા પગલા લેવામા આવે તો પણ એ મથકો ખૂબ મોટુ પ્રદૂષણ અને ગમે ત્યારે અકસ્માતો ફેલાવી શકે છે. એવી શંકાઓ વારંવાર વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. અને તેને પરિણામે અણુવીજળી સામે વિરોધનો વંટોળ જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા સ્થળોએ વ્યક્ત થતો રહ્યો છે.

અણુ કચરો:-

દુનિયાભરમાં આવેલા અણુવિધુત મથકો દ્વારા દર વર્ષે લગભગ ૧૦ હજાર મેટ્રિક ટન જેટલો અણુ કચરો ઉત્પન થાય છે. આ કચરો વીજળીના ઉત્પાદન માટે વાપરવામાં આવતી યુરેનિયમ અને થોરિયમ નામની ધાતુઓ બાળવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ કચરો ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં વિકિરણો જન્માવી શકે તેવો હોય છે. આ કચરાનો નિકાલ કરવાની સમસ્યા ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઉભી થઇ છે. અને આ કચરો મનુષ્ય સહિતના તમામ સજીવો માટે ખૂબ જ લાંબા ગાળા સુધી પ્રાણ ઘાતક રીતે જોખમી બની શકે છે.

અણુવિધુત મથકોમાંથી ઉત્પન્ન થતો કચરો નીચે મુજબ હોય છે.

૧. ટેક્નેટિયમ-૯૯:-

આ કચરો ૨.૨૦ લાખ વર્ષો સુધી જીવંત રહીને સજીવો માટે ખતરનાક બની શકે છે.

૨. આયોડિન-૧૨૯:-

આ તત્વ ૧૫૭ લાખ વર્ષ સુધી જીવંત રહી સજીવો માટે ખતરનાક બની શકે છે.

૩. નેપ્ટુનિયમ-૨૩૭:-

આ કચરો ૨૦ લાખ વર્ષ સુધી જીવંત રહે છે અને સજીવો માટે ખતરનાક બની શકે છે.

૪. પ્લુટોનિયમ-૨૩૯:-

આ તત્વ ૨૪ હજાર વર્ષ સુધી જીવંત રહીને સજીવો માટે ખતરનાક બની શકે છે.

આ વિગતો એમ દર્શાવે છે કે અણુવિદ્યુત મથકોમાંથી ઉપર જણાવેલો જે કચરો બહાર નીકળે છે તેનું સંચાલન કરવાનું અત્યંત મહત્વનું છે અને કાયમીપણે સુરક્ષિત રીતે સંગ્રહ કરવામાં આવે અથવા નિકાલ કરવામાં આવે અથવા તેને બિનઝેરી બનાવવામાં આવે એ મહત્વનું છે. કોઇપણ પ્રકારની નવી ટેક્નોલોજી આ કચરાની હાનિકારકતા ઘટાડી શકતી નથી એમ અનેક વૈજ્ઞાનિકો જણાવે છે. જોકે અણુવિદ્યુત મથકોમાં યુરેનિયમ અને થોરિયમ ધાતુના વપરાશથી જે કચરો ઉત્પન્ન થાય છે તેના માટે નવી ટેક્નોલોજી શોધવામાં આવી રહી છે પરંતુ દરિયામાં દરિયાની અંદરની જમીનમાં એક કિ.મી ઉંડે જઇને પણ આ અણુ કચરો દાટવામાં આવે તો પણ તે હજારો વર્ષ સુધી ખતરનાક બની રહે છે અને ગમે ત્યારે પણ હવામાં વિકિરણો ફેંકી શકે છે અને મનુષ્યો તથા સજીવોને ભયંકર હાનિ પહોંચાડી શકે છે.

અણુ અકસ્માતો:-

અણુમથકોમાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની જે પ્રક્રિયા ચાલે છે તે પ્રક્રિયા પોતે પણ ખૂબ જ જોખમી છે એમ અણુ વિજ્ઞાનીઓ જણાવે છે જો આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અકસ્માત થાય તો એ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વિકિરણો જન્માવે છે અને વિદ્યુત મથકથી ખૂબ દૂર સુધીના વિસ્તારો પર ખૂબ જ ઘેરી વિપરિત અસરો જન્માવી શકે છે. અણુ વિદ્યુત મથકના સંચાલનમાં જે કામદારો કે અધિકારીઓ સંકળાયેલા હોય છે તેમની ભૂલ પણ ગંભીર અકસ્માતો સર્જી શકે છે. આવા સર્જાયેલા અકસ્માતો વિશે જાણીએ.

૧. ફુકુશિમા અણુવિદ્યુત મથક- જાપાન(૨૦૧૧):-

૨૦૧૧માં જાપાનમાં સુનામી સમયે દરિયાકિનારે આવેલા ફુકુશિમા અણુવિદ્યુત મથકમાં આગ લાગી અને તેને પરિણામે ભયંકર ગરમી ઉત્પન્ન થઇ તેનું કારણ એ હતું કે અણુવિદ્યુત મથકમાં અણુ બળતણને બાળનારી ભઠ્ઠીઓ સતત ઠંડી પાડવા માટે જે પ્લાન્ટ કામ કરતો હતો તે બંધ થઇ ગયો હતો પરિણામે તેની ત્રણ અણુ ભઠ્ઠીઓમાંથી એક અણુ ભઠ્ઠી સખત ગરમ થતાં તેમાં હાઇડ્રોજન વાયુના ઘડાકા થયા હતા અને તેમાંથી ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વિકિરણો પેદા થયા હતા તેને કારણે આશરે બે લાખ લોકોનું તાત્કાલિક સ્થળાંતર કરવામાં આવ્યું હતું. આ વિદ્યુત મથકની આસપાસ રહેનારા ૮૦ હજાર લોકોને તો તત્કાલ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું હતું. આ વિદ્યુતમથકથી ૨૧૦ કિ.મી દક્ષિણે આવેલા ટોકિયો શહેરની આસપાસના ૩૦ લાખની વસ્તી ધરાવતા વિસ્તારોમાં પણ આ વિકિરણોએ ખતરો ઉભો કર્યો હતો. આ ઘટનાને પરિણામે દરિયાકિનારે અણુવિદ્યુત મથકો ન સ્થાપવા જોઇએ એવા વિચારોને વેગ મળ્યો છે.

૨. ચેર્નોબીલ-યુક્રેન(૧૯૮૬):-

ભૂતપૂર્વ સોવિયત સંઘના યુક્રેન પ્રાંતના ચેર્નોબીલ ખાતેના અણુવિદ્યુત મથકમાં ૧૯૮૬માં અચાનક ઘડાકો થયો હતો અને આગ લાગી હતી જેથી તેની એક અણુભઠ્ઠી સળગી ગઇ હતી. આ ઘડાકાએ વાતાવરણમાં ખૂબજ મોટા પ્રમાણમાં પ્રદૂષક વાયુ ફોસ્જિન ફેલાવ્યો હતો. પરિણામે પશ્ચિમ સોવિયત સંઘ અને સમગ્ર યુરોપ માટે મોટી મુસીબતો ઉભી કરી હતી એમ માનવામાં આવે છે કે અણુ વિદ્યુત મથકોના ઇતિહાસમાં આ સૌથી ગંભીર અને સૌથી ખતરનાક અકસ્માત હતો.

ચેર્નોબીલ ખાતેના અકસ્માતથી વધુ પ્રદૂષણ ન ફેલાય તે માટે આશરે ૫ લાખ કામદારોને કામે લગાડવામાં આવ્યા હતા. અને તેમાં ૧૮ અબજ રૂબલનું ખર્ચ કરવું પડ્યુ હતું. આ જંગી ખર્ચને લીધે સોવિયત સંઘનું અર્થતંત્ર પાંગળુ થઇ ગયું હતું. આ અકસ્માત બેલારૂસના આશરે ૬ લાખ લોકોને વાતાવરણના પ્રદૂષણની વિપરીત અસર થઇ હતી.

યુક્રેનના આરોગ્ય પ્રધાન દ્વારા ૨૦૦૬માં જણાવવામાં આવ્યુ હતું કે ૪.૨૮ લાખ બાળકો સહિત ૨૪ લાખ યુક્રેન વાસીઓને ચેર્નોબીલના અકસ્માતને કારણે આરોગ્યની વિવિધ પ્રકારની

સમસ્યાઓ ઉભી થઇ છે જર્મની અને ફ્રિનલેન્ડમાં થયેલા કેટલાક અભ્યાસો એમ જણાવે છે કે આ અકસ્માતને લીધે હવાના પ્રદૂષણને પરિણામે ૧૯૮૬ પછી જન્મતા બાળકોમાં ખોડખાંપણ જણાઇ આવી છે. એક રિપબ્લિક નામના દેશમાં આ અકસ્માતને લીધે થાઇરોઇડનું કેન્સર વધ્યું હોવાના કિસ્સા માલૂમ પડ્યા છે. આવા મુખ્ય અકસ્માતો ઉપરાંત દુનિયાભરમાં અણુવિધુત મથકોમાં ૧૯૫૨ થી ૨૦૦૬ સુધીમાં ગંભીર કહી શકાય તેવા કુલ ૧૪ અકસ્માતો થયા હોવાનું નોંધવામાં આવ્યું છે.

અણુ વિધુત મથકો ઉપર લશ્કરી હુમલાઓ:-

છેલ્લા ત્રણ દાયકાના અનુભવો દર્શાવે છે કે અણુવિધુત મથકો યુધ્ધો દરમિયાન હંમેશા દુશ્મન દેશ માટે લક્ષ્યાંક બનતા રહ્યા છે. તેથી જ હવે અણુ આતંકવાદ જેવો પ્રશ્ન પણ ઉભો થયો હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. આતંકવાદીઓ પાસે અણુવિધુત મથકો જતાં રહે અને તેઓ તેમાંથી અણુશસ્ત્રો તૈયાર કરી તેને ઉપયોગ કરે તો માનવજાત માટે કેટલો ગંભીર ખતરો ઉભો થઇ શકે તે પણ આસાનીથી સમજી શકાય તેમ છે. જો લશ્કરી હુમલા થાય તો પણ વાતાવરણમાં ઝેરી વાયુઓ અને વિકિરણો પ્રસરે તેવી સંભાવનાઓ રહે છે. આવા કેટલાક લશ્કરી હુમલાઓ નીચે મુજબ છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૦માં ઇરાકના અણુ સંકુલ અલ-તુવૈથા ઉપર ઇરાને બોમ્બમારો કરીને હુમલો કર્યો હતો.

૨. જૂન ૧૯૮૧માં ઇઝરાયલે ઇરાકના ઓસિરાક અણુસંશોધન સંકુલ ઉપર હુમલો કરીને તેનો સંપૂર્ણપણે નાશ કર્યો હતો.
૩. ૧૯૮૪ થી ૧૯૮૭ દરમિયાન ઇરાકે ઇરાનના બુશહેર અણુવિધુત મથક પર ૬ વખત હુમલા કર્યા હતા.
૪. ૧૯૯૧ માં અમેરિકાએ ઇરાકની ત્રણ અણુભઠ્ઠીઓ ઉપર બોમ્બમારો કર્યો હતો.
૫. ૧૯૯૧ માં ઇરાકે ઇઝરાયેલના ડિમોના અણુ મથક ઉપર સ્કડ મિસાઇલ ફેંકીને હુમલા કર્યા હતા.
૬. સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૭ માં ઇઝરાયેલે સિરિયામાં બંધાઇ રહેલા અણુવિધુત મથક ઉપર બોમ્બમારો કરીને હુમલો કર્યો હતો.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

संस्कृतसाहित्ये प्रभासक्षेत्रम्

- प्रा .रवि सेंगलिया
M.A, B.Ed.,M.Phil

- प्रस्तावना=

पौराणिकेषु च प्राचिनग्रन्थेषु भारतस्य प्रायः सर्वेषां भोगोलिक स्थलानां वर्णनं तीर्थस्थानरुपेण दृश्यते । तीर्थयात्रायाः एषाः भावना वेदकालीना नास्ति । महाभारते तीर्थानाम् उल्लेखः प्राप्यते । गृप्तकालीनेषु उत्कीर्णलेखेषु महाभारतस्य अनुशासनपर्वणि दानमाहात्म्यं वर्णयन्तः श्लोकाः विलिखिताः सन्ति । प्रभासतीर्थस्य प्रामुख्येन वर्णनं विविघेषु पुराणसाहित्येषु लभ्यते । सर्वेषु तीर्थेषु प्रकृष्टत्वेन भासमानं तीर्थं प्रभासतीर्थम् । द्वादशज्योतिर्लिङ्गमघ्येऽपि प्रथमत्वेन सोमनाथस्य स्मरणं कियते तथा कौकिकोक्तनुशारम् अपि

सौराष्टे पञ्चरत्नानि नदी नारी तुरङ्गमः ।
चतुर्थं सोमनाथं च पञ्चमं हरिदर्शनम् ॥१

तत्राऽपि सोमनाथस्य गणना भवति । अत्र व्रतस्य अपि अधिकं महत्त्वम् अपि अस्ति ।

अतव्चैतत् प्रजानन्ति प्रभासमिति भुमिप ।
प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्य चन्द्रमाः ॥ २

- प्रभास इति नाम कथं सञ्जातम् ? =

प्रभासस्य नामकरणम् 'प्र' उपसर्गपूर्वभूघातोः अङ्ग+टाप द्वारा प्रभा शब्दो भवति । तस्य अर्थो भवति प्रकाशः दीप्तिः कान्तिः तेजः । यथा श्रीमभ्दगवतगीतायां "प्रभास्मि शशिसूर्ययोः" ३ रधुवंशे " प्रभा पतङ्गस्य "४ सा प्रभा एव प्रभासः । श्रीमभ्दगवतगीतायाः अनुशारं चन्दस्य तथा सुर्यस्य कान्त्यर्थं प्रभाशब्दस्य प्रयोगो भवति । अस्मिन् पवित्रक्षेत्रे चन्द्रसूर्ययोः अस्ति ।

प्रभासस्य उत्पतिं भवः भवानी प्रति उवाच - भो देवि ! पूर्वे शाकद्वीप भ्रमचक्रे भ्रमतः सूर्यस्य पञ्चविंशत्यधिकैकशत - वर्षाणि व्यतीतानि । तदनन्तरं सूर्यस्य आद्यभागस्य यत् तेजः यस्यां भूमौ पतितं तत् तेजः स्थलाकारं जातम् । सा भूमिः ' प्रभासम् ' इति विख्यातम् । श्लोकः

यथा भ्रमिस्थः सविता तक्षितः क्षुरधारया ।
श्वशुरेण महादेव जामाता प्रीतिपूर्वकम् ॥

अनेन प्रकारेण सूर्यप्रभाद्वारा निर्मितत्वेन प्रभासक्षेत्रम् इति एकेम नाम्ना प्रसिध्दम् । चन्द्रेण प्रभा प्राप्ता तस्मात् कारणा अपि प्रभासक्षेत्रम् इति कथ्यते ।

सोमनाथ इति नामकरणम् =

दक्षप्रजापतिना वैरिणीकुक्षौ षष्टिः कन्या उत्पादिताः । सप्तविंशत्यः सोमाय दत्ताः । तासु रोहिणी चन्द्राय प्राणात् अपि अधिकप्रिया आसीत् । रोहिणीं विहाय अन्याभिः सह वार्तालाप भ्रमणं रमणं किमपि सोमो न चकार । तस्मात् कारणात् ताः सर्वाः पितुः दक्षस्य समीपं गतवन्यः । पित्रे सर्वं निवेदितम् । पिता सर्वाः पुत्रीः नीत्वा चन्द्रस्य समीपम् आगत्य कथितवान् ' भो निशाकर ! मम सर्वासु पुत्रिषु समानदृष्टिं करोतु । निशाचरवद् भेदभावं मा करोतु । अन्यथा दोषभागी भविष्यति' चन्द्रेणे विनयपुर्वकम् उक्तम् क्षम्यताम् अहं समानभावपूर्वकं व्यवहारं करिष्याञमि । उक्तम् क्षम्यताम् अहं समानभावपूर्वकं व्यवहारं करिष्यामि । दक्षः आनन्दपूर्वकं गृहं गतवान् किन्तु सोमस्तु सोम एव, वक्रः पूर्ववत् रोहिण्याम् एव रतिञ्चकार । पुनः दीनहीनमुखाः खिन्नचित्ताः मलिनवस्त्राः दक्षकन्याः पितुः गृहं गतवत्यः । पिता एतादृशीः सुताः दृष्टा मूर्च्छां प्रत्पवान् । मूर्च्छानन्तरं वृत्तान्तं ज्ञात्वा दक्षः चन्द्राय शशाप - "क्षयरोगः निश्चयपूर्वकं तव शरीरं ग्रस्तं करिष्यति ।" प्रभारहितक्षयरोगग्रस्तसोमः प्रियरोहिणीम् उक्तवान् अधुना किं करणीयम् ? तदा रोहिणी उक्तवती मम पितुः शरणं चरणं गच्छतु । सः दक्षस्य समीपं गतवान् । दक्षः उवाच पश्चिमदिशि समुद्रे महत् प्रभावत् स्वयम्भूलिङ्गम् अस्ति तस्य सेवां कुरु । श्लोको यथा

प्रशस्य देवदेवेशमात्मानं निर्मलं कुरु ।
यस्याशु वरदानेन प्राप्स्यसे रुपमुत्तमम् ॥६

तत्रैव तत्पवान् सोमस्तपः परमदुष्करम् । शिवः प्रसन्नो जातः । इतः परं सर्वासु दक्षकन्यासु समानदृष्टया भाव्यम् । एकपक्षपर्यन्तंल क्षयः भविष्यति अन्यस्मिन् पक्षे तव कलावृद्धिः भविष्यति । भो सोम मम कृपया भवान् पुनः पूर्ववत् प्रभां प्राप्स्यति । शिव उवाच

तव भक्तिगृहीतोऽमुमया सह तोषितः ।
उमया सहितं रुदं सन्तर्प्याध्वरकर्मण ॥७

वराहपुराणे अपि चन्द्रः तपः कृत्वा क्षयरोगहितो जातः इति कथा अस्ति ।

श्रीमभ्द्रागवतपुराणे प्रभासक्षेत्रम् =
श्रीमभ्द्रागवतपुराणे प्रभासस्य महत्त्वपूर्णः उल्लेखः प्रप्यते । यथा

वदुरोऽपि परित्यज्य देहमात्मवान् ।
कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वयं ययौ ॥८

श्रीभागवातविद्ययापीठस्य विश्वपूज्यश्रीकृष्णशङ्करदादाजीचरणाः तत्वसुधायाम् अलिखन् "आत्मवान् विदुरोऽपि विदुरसंविशिष्टदेहं प्रभासे परित्यज्य स्वक्षयं नाम पूर्वे विदुरः घर्मराजा आसीत् तदा यः देहं स्वीकृत्य ववैस्वतपूरं ययौ । श्रीविदुरेण अपि प्रभाशे एव देहः त्यक्तः ।"९

भ्गवता श्रीकृष्णचन्द्रेण गुरुदक्षिणार्थं गुरुपुत्रानयननाम्नि अध्याये दशमस्कन्धे भगवन् श्रीकृष्णचन्दः गुरोः सकाशात् अध्ययनं समाप्य गुरवे दक्षिणां दातुम् इच्छति तदा गुरुपत्नि भगवन्तं प्रति कथयति 'भवतः महिमा अभ्दुतः अस्ति । मम पुत्रः प्रभासे समुद्रमध्ये मृतः अस्ति । तं पुत्रम् आनीय गुरुदक्षिणारुपेण यच्छतु ।' तदा भगवान् प्रभासक्षेत्रम् आगच्छति । गुरोः कार्य सम्पादयति । श्लाकः यथा

द्विजस्तयोस्तं महिमनमनमभ्दुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषी मतिम् ।
सम्मन्त्रय पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरयाम्बभूव ह ॥१०

यदा यादवाः युवकैः ऋषीणाम् अवहेलना कृता तदा कृद्धैः शापो दत्तः । तदनन्तरं भगवान् सर्वान् यादवान् नीत्वा प्रभासम् आगत्य देहोत्सर्ग कृतवान् इति वर्णितम् अस्ति ।

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शऽखोद्धारं व्रजन्त्वितः ।
वयं प्रभासं यास्यमो यत्र प्रत्यक् सरस्वती ॥११

इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवधा मधुद्विषः ।
तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययु यथैः ॥१२

कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारुणम् ।
मुसलावशेषयः खण्डकृतेषुर्लुब्धको जरा ॥१३

शैल्यपर्वणि प्रभासक्षेत्रम् =
अस्मिन् पर्वणि वैशंपायनः जनमेनयाय विघविघान् सवर्णनं कथयति । यथा

निवृत्ते नैमिषेये वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।
आजग्मुर्ऋषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥
तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥
पूर्वं महाराज यदुप्रवीरम् ऋत्विक्सुहृद्यद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।
पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडुडयक्ष्मणा क्लिश्यमानः ॥१४

- अभिज्ञानशाकुन्तले प्रभासक्षेत्रम् =

कविकुलगुरुकालिदासेनाऽपि प्रभासतीर्थस्य भगवतः सोमनाथस्य चापारं महिमानं स्मारं स्मारं स्वकीयनाटकोत्तमे प्रभासतीर्थमुदलेखि प्रथमाङ्क एव वैखानसोक्तिर्यथा -

इदानीमेव दुहितरमतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितं सोमतीर्थम् गतः । कण्व इति पर्वेणान्वयः ॥ १५

- वामनपुराणे प्रभासक्षेत्रम् =

सोमतीर्थं च तत्रापि सरस्वत्यास्तटे स्थितम् ।
यस्मिन्स्नातस्तु पुरुषो राजसूयरु लं लभेत् ॥
नीलतीर्थजले स्नात्वा पूजयित्वा ततः शिवम् ।
जगाम सात्ररानूपे प्रभासे द्रष्टुमीश्वरम् ॥१६

- कूर्मपुराणे प्रभासक्षेत्रम् =

नागतीर्थं सोमतीर्थं सूर्यतीर्थं तथैव च ॥
कापिलञ्चैव सोमेशं ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥
यत्र लिङ्गं पूजनीयं स्नातुं ब्रह्म यदागतः ।
तदानीं स्थापयामास विष्णुस्तल्लिङ्गमैश्वरम् ॥१७

अस्य क्षेत्रस्य महिमानं शतकोटिवर्षेषु अपि न वर्णयितुं क्षमः इति स्वयं शिवः कथयति । विस्तारभयान्नोल्लिख्थतो एतादृशे पवित्रे पुण्यक्षेत्रे मुक्तिं भुक्तिमारोग्यप्रदायकं सर्वविघतापपादिप्रकाशमनक्षेत्रे भव्यः भूयात्

सन्दर्भः

१ सौराष्टे सोमनाथ ञ्च पृ.१०
२ महा.शल्यपर्व ३५.८६
३ श्रीमभ्द्भागवतम् ७.८
४ रधुवंश अ.२.१५
५ स्कन्द.७.१३.१
६ स्कन्द.७.२१.८६
७ स्कन्द.७.२२.११८
८ श्रीमभ्द्भागवतम् १.१६.४९
९ तत्वसुघा टीका पृ.४४६
१० अभिज्ञानशाकुन्तलम् टीका पृ.८ तथा पृ.२१३
११ श्रीमभ्द्भागवतम् ११.३०.६
१२ श्रीमभ्द्भागवतम् ११.३०.१०
१३ श्रीमभ्द्भागवतम् ११.३०.३२
१४ महाभारतम्- वनपर्व
१५ वामनपुरान् २०
१६ कूर्मपुराणम् ३६.७/३६.९
१७ श्रीमभ्द्भागवतम् १०.४५.३७

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

કૃષિ બજારના સુધારાઓની એગ્રીબીઝનેસ પરની અસરો

- ડો. ભાવના એફ. રાંક (અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ)
સ્વ. જે. કે. રામ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ - વેરાવળ

પ્રસ્તાવના :–

ભારત કૃષિ પ્રધાન અર્થતંત્ર છે.ભૌગોલિક પરિસ્થિતી ની દ્રષ્ટ્રિએ કૃષિ પ્રધાનનાં વિકસાવવાના પ્રયાસો કરવામા આવે તો ભારત વધુ સમુધ્ધ રાષ્ટ્ર બની શકે. કૃષિ માત્ર જીવનનિર્વાહ લક્ષી રાખવાના બદલે ધંધાકિય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક ઉપર મુકવામાં આવે તો ભારતીય ખેડૂતો "દેવામા જન્મે.દેવામા જીવે અને દેવામા મૃત્યુ પામે" તે ઉકિત ને ગલત સાબિત કરી શકાય.

ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર

ભારતમાં ૭૦ % પ્રજા કૃષિક્ષેત્ર સાથે શંકાયેલી છે કુલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતી નો હિસ્સો લગભગ ૨૨ % જેટલો રહયો છે. રોજગારી ની દ્રષ્ટિએ ૧૯૯૧ માં ૬૭.૩% લોકો કૃષિ ક્ષેત્ર માંથી રોજગારી મેળવતા હતા. નિકાસોની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ૨૦૦૧–૦૨ માં દેશની કુલ નિકાસોમાં કૃષિક્ષેત્ર નો ફાળો ૧૩.૫ % હતો. દેશના ઉધોગોનો કાચોમાલ પૂરો પાડે છે.અને ઉધોગોના તેયાર માલનુ વપરાસકાર પણ છે.બનાવવા તથા ભાવ સ્થિરતામાં કૃષિક્ષેત્રે યોગદાન આપે છે

પરંપરાગત કૃષિમાં પાકની તરાહ અને વલણમાં અત્યારે ઘણા ફેરફારો થયા છે વર્તમાન પેઢી કૃષિક્ષેત્રે અને ગામડાઓ છોડીને ઉધોગ અને શહેરો તરફ વળયા છે જેના કારણે કૃષિ ઉધોગ પડી ભાગે અને વિકાસ દર ધીમો પડતો જાય છે તેમા કૃષિ સુધારાઓ અને સજીવ ખેતી દ્રારા સમુધ્ધ બની શકે છે. વડોદરા મુકામે સર્વદમન પટેલની મુલાકાત ૨૦૦૨ માં લીધી, તેના દ્રારા સજીવ ખેતીના ફાયદાઓ જાણવા મળ્યા તેઓ વિદેશમાંથી ભારતમાં આવીને સજીવ ખેતીનો પ્રયોગ હાથ ધર્યો. જેમા તેને ઉત્પાદનમાં વધારો,ખર્ચમાં ઘટાડો, નફામાં વધારો, ઘરબેઠા વેચાણમાં વધારો,ઉચી કિંમતે સરળતાથી વેચાણ,અગાઉ થી ગ્રાહકોની માંગનુ લિસ્ટ આયોજનમાં અનુકુળતા વગેરેને કારણે આવકમાં વધારો રોજગારીમાં વધારો, તંદુરસ્તિમાં સુધારો, જે મોટામા મોટો નફો કહી શકાય સંપૂર્ણ રીતે શિક્ષીત ખેડુતો દ્રારા એગ્રીબીઝનેસ આર્થિક પરિબળોમાં વધારો થયો.

માર્કેટીંગ ની સમસ્યા –સુધારાઓ :

એવુ કહેવાય છે કે ભારતમા ખેડૂત જે ઉત્પાદન કરે છે જે ઉપના માર્કેટીગની યોગ્ય સવલતો ના અભાવે–ભાવ અને વેચાણ ની સમસ્યા વધે છે, તેમની આર્થિક સ્થિતી નબળી બને છે. પરીણામે ખેડૂતોનો ખેતીમાંથી રસ ઘટતો જાય છે બજાર વિષયક સંપૂર્ણ માહિતી મળે તો તેવો વ્યવસ્થિત આયોજન કરીને કૃષિ ને ઉધોગ તરીકે વિકસાવી શકે એડમસ્મિથ અને અન્ય પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓની દ્રષ્ટિએ સાચા અર્થમાં કૃંષિજ ઉત્પાદનનુ એકમ છે ઉધોગોના વિકાસનો પાયોજ કૃષિ છે.

કૃષિ ક્ષેત્રને સમૃધ્ધ કરવા માટે કાયદાકિય,નાણાકિય(ધિરાણ),નિતીવિષયક ,વ્યાપારિક ટેકનીકલ માળખાકીય વગેરે સુવિધાઓ કૃષિક્ષેત્રને વિકસાવવા જરૂરી છે આ સુધારામાંથી એક જ ટેકનીકલ પરીબળના સંદર્ભમાં ઈ–એગ્રીકલ્ચર આઈ.સી.ટી.ના ઉપયોગ અને મહત્વની બાબત જોઈએ

ઈ–એગ્રીકલ્ચર : ખેડુતોનો સમૃધ્ધિ માર્ગ

કૃષિક્ષેત્રની પ્રવૃતિઓના તમામ સ્તરને ઈન્ટરનેટ તથા તેના સબંધિત ટેકનોલોજી હેઠળ આવરી લઈ આ ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજીનુ પદાર્પણ કરવાનુ મોડેલ એટલે ઈ–એગ્રીકલ્ચર.
ઈન્ફોર્મેશન તથા કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી (આઈ.સી.ટી.)માં ખેડૂતોની જરૂરીયાતોને નજર સમક્ષ રાખીને વિવિધ ઉપયોગો ઘડી કાઢવાના કામગીરી એટલે ઈ–એગ્રીકલ્ચર ની પાયાની જરૂરીયાત છે.કૃષિ પેદાશનું ઉત્પાદન,પેકીગ વિતરણ તથા આર્થિક હિતના સદર્શન ઈન્ટરનેટના માધ્યમોથી એગ્રી–વેલ્યુ–ચેઈનની રચના કરવાનુ મોડેલ વિભાવના તરીકે આકાર પામી ચુકયુ છે તે અમલમાં લાવવા માટે સબંધિત પક્ષકારો ને તેના ફાયદા સમજાવીને એ આગળ વધારવાની જરૂર છે, ખેતીને નફાકારક આર્થિક પ્રવૃતિ બનાવવા માટે જરૂરી ટેકનોલોજીનો સ્પર્શ આપવાની ગુંજાયશ ધરાવતા આ મોડેલ વડે ખેડૂત શકિતવાન,જ્ઞાનવંન્ત,તથા માહિતીનો માલિક બની ખેતી સિવાયના ક્ષેત્રમાં આવેલી ટેકનોલોજી ક્રાંતી સાથે જોડાણ સાધી શકે છે ઈ–એગ્રીકલ્ચરના અમલ વડે ખેડૂતોને પ્રાપ્ત થનારા દેખીતા ફાયદા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) આઈ.સી.ટી ના ઉપયોગ વડે ખેડૂતોને ખેતપેદાશોની ભાવસપાટી માંગ વાવેતર માટે ઉપલબ્ધ સહાય પાકની કાળજીને લગતુ જ્ઞાન, વેચાણની ગુંજાયશ તથા ભાવિ ગ્રાહકો સાથે સિધો સંપર્ક સાધવા માટેનસ સવલતો પૂરી પાડવી વેલ્યુ ચેઈનનો ઉપયોગ આ સેવાથી થશે.

(૨) ખેતી સાથે સંકળાયેલી તમામ પ્રક્રિયાનુ ડિજીટાઈઝેશન કરવુ અર્થાત લેન્ડ રેકોર્ડ,ઓનલાઈન લોન અરજી ,કૃષિ વ્યવસ્થા પણ ડેટાબેઝ તથા ઉત્પાદનના આંકડાઓનુ ભાવિ આયોજન માટે એકત્રીકરણ જેવી બાબતોનો કોમ્પ્યુટર માં સમાવેશ કરી તેમનુ નેટવર્કિંગ કરવુ તમામ બાબતોમાં કોમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ શરૂ કરવો.

(૩) ખેતીવાડી ઉપરાંત જયાથી ગ્રામ્ય સમુદાયને શિક્ષણ,આરોગ્ય તથા સામાજિક સેવાઓ તથા માર્ગદર્શન ઉપલબ્ધ બને તેવા કોમ્યુનિટી સેન્ટર શરૂ કરવા ગામડે બેઠા આખી દુનિયા સાથે નજીવા ખર્ચ સંવાદ થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી કોમ્પ્યુટર અને ટેલીફોન લાઈન ભેગામળીને આ કામ કરી શકે છે.

ઈન્ફરમેશન તથા કોમ્યિુનિકેશન તથા ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ ખેડૂત સમુદાયની જાગૃતિ,ભૌગોલિક ખાસીયતો તથા પ્રાદેશીક જરૂરીયાતો પ્રમાણે અલગ –અલગ હોય છે. ટેકનોલોજીનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ સાક્ષરતા,નવી બાબત પ્રત્યે સ્થાનિક અભીગત તથા વેપારી ધોરણે આઈ.સી.ટી ની સવલત ને ટકાવી રાખવાની સફળતા ઉપર ઈ–એગ્રીકલ્ચરનુ પદાર્પણ રહેવાનુ આધાર હોય છે.પરિવર્તન કરવા તૈયાર સમાજ વધુ ઝડપથી આગળ નીકળી શકે છે.

એગ્રોવેલ્યુ ચેઈન– માહિતીના આધારે પરીવર્તન :–

આર્થિક આબાદિનુ પ્રમાણ શહેરી પ્રજામાં ખાસુ ઉચુ જતા શહેરી કરણ ના ફેલાવા સાથે પ્રજાની ખર્ચ કરવાની શૈલીમાં અવનવા ખાધ્ય પદાર્થો,વાનગિઓ તથા ફેન્સી નાસ્તાઓ ઉમેરાયા છે.પરીણામે શહેરી પ્રજામાં અનાજ કરતા બાગાયતી પાકની

માંગમા વધારો થયો છે અને તેના ઉચાં દામ ચુકાવવા તેઓ તૈયાર હોય છે. પરિણામે ખેતીવાડી ક્ષેત્રની પૂરવઠા આધારિત કામગીરી હવે માંગ આધારીત બનતી ગઈ છે.ખેડૂતો સમજતા થયા છે કે બજારમાં ઉચા ભાવ મળે તેવી ફસલ ઉગાડો ખેડૂત માટે ખેતીનુ કામકાજ કોઈ વેપાર ધંધામાં રાખીને થાય તેટલુ પરિવર્તન માહિતીના આધારે જે ગામડાઓમાં લાવી શકાશે. આ મૃદે સરકારની ભૂમિકા પણ બદલાઈ છે. હવે ખેડૂતના જમીન હકક ને પૂરતુ રક્ષણ અંકબંધ રાખીને સરકાર ખાનગીક્ષેત્ર ને ખેતીવાડી તરફ વાળવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.અલબત અભણ ખેડૂતોને ખાનગી ક્ષેત્રના વ્યવસ્થાપજ કૌશલ્યની જરૂર છે આ તમા પક્ષકારોને જોડીને એક વેલ્યુ ચેઈન બને છે,જેમા માહિતીનુ તત્વ નફો રળવા અનિવાર્ય હોય છે એગ્રો વેલ્યુ ચેઈનને કાંઈક નીચે મુજબ સમજાવી શકાય .

ખેડૂત–ઉત્પાદન–ઉપજ–હેન્ડલીંગ–માર્કેટીંગ–જથ્થાબંધ વેપારી–છૂટક વેપારી – વપરાશકાર –ગ્રાહક

એગ્રો વેલ્યુ ચેઈનમાં ઈનપુટ કંપની,ખેડૂત,વેપારી,પ્રોફેસર તથા જથ્થાબંધ તથા છૂટક વેપારી જેવી કડીઓ જોડીને એક સાંકળ રચાય છે ઈનપુટ કંપનીનુ કામ બીયારણ–જંતુનાશક દવાઓ,ખેતઓજારો વગેરે પૂરૂ પાડવાનુ હોય છે જયારે ઉપજ તૈયાર થયા પછી માર્કેટ યાર્ડમાં વેચાણ તથા ગ્રેડીગ પ્રમાણે ગ્રાહકોની ખરીદશકિત તથા પસંદગી મુજબ પ્રક્રિયા તથા પેકીગની કામગીરી બજાવે છે જયારે છૂટક વેપારી,ગ્રાહકો માલની ગુણવતા અંગે વાકેફ કરી વેચાણનો અંતિમ તબકકો રચે છે.પરીણામે ખેતર થી વપરાશકારના ઘર સુધીની પ્રક્રિયા ત્યા પૂરી થાય છે. નિકાસ માટે આ ચેઈન થોડી આગળ ચાલે છે.કારણ કે તેમાં વિશિષ્ટ પેકીંગ કરનાર પેઢી,કિલયરીગ એન્ડ ફોરવર્ડીગ,એજન્ટ એરલાઈન્સ કે શિપીંગ કંપની,વિમા કંપની, વગેરે જેવા પક્ષકારો ઉમેરાય છે.

એગ્રો વેલ્યુ ચેઈનના પ્રત્યેક પક્ષકારોનો માહિતીની જરૂરીયાતનુ સ્તર તથા અનિવાર્યતા નકકી કરવા માટે અહી ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.બજારમાં કેવા પાકની માંગ છે,તેનાથી અજાણ ખેડૂતની ઉપજ કયા વેચાશે ? પરીણામે વાવેતરના નિર્ણય પહેલા ખેડૂત પાસે ખેત પેદાશની બજાર વિશે માહિતી હોવી જરૂરી છે.બજારની રૂખ પકડાઈ ગયા બાદ ખેડૂત પર્યાવરણ તથ હવામાનની પરિસ્થિતી સમજીને ચાલવાનુ છે.ગોદામ,માર્કેટીંગ યાર્ડમાં ભાવસપાટીની ચડ–ઉતર સરકારની નિતી તથા ઉત્પાદન ખર્ચ સામે સંભવિત વેચાણ કિંમતનો અંદાજ મુકવા જેવા પરીબળો ઉપર ખેડુતે માહિતીના આધારે નિર્ણય લેવાના હોય છે.

ગ્રાહક વર્ગ બે ભાગમાં વહેચાયેલો હોય છે સંસ્થાકિય તથા છૂટક સંસ્થાકીય ગ્રાહક તરીકે મોટી કંપનીઓ હોય છે જે ખેત પેદાશ મોટા જથ્થામાં કાચા માલ તરીકે ખરીદી કોઈ ખાધ્ય વાનગી તૈયાર કરતી હોય છે.જેમ કે વેફર્સ બનાવતી કંપની જયારે છૂટક ગ્રાહક એટલે ઉત્પાદન અંતિમ ઉપભોકતા,ગુણવતા,સ્વાદ તથા આરોગ્યમના આધારે ખરીદીના નિર્ણય ગ્રાહકો કરતા હોવાથી તેમને પણ માહિતીનો આધાર લેવો પડે છે.વેલ્યુ ચેઈનના તમામ પક્ષકારો વચ્ચે માહિતી વહન માટે કડી સ્થાપિત કરવી જરૂરી છે, અન્યથા નુકશાન ભોગવ્યા વગર છૂટકો રહેતો નથી.જેમ કે ખેડૂત ને સારા ભાવ મળે નહી પણ છૂટક વેપારીને નફો મળતો હોવા છતા આ કડી આગળ ચાલશે નહી.ખેડૂત ફરીથી પેલી પાક ઉગાડે જ નહી તો છૂટક વેપારી શું કમાય ? માહિતીનો વિનિમય આ ચેઈનના તમામ પક્ષકારોના પરસ્પર

આર્થિક હિતનુ જતન કરે છે.સમયસર સાચી માહિતી ઉપલબ્ધ હોવી તમામ પક્ષકાર માટે અનિવાર્ય છે.

કૃષિ વિકાસમાં આઈ.સી.ટી.નુ મહત્વ

ઈન્ફર્મેશન એન્ડ કોમ્યિુનિકેશન ટેકનોલોજીમાં ગ્રામ્ય તથા શહેરી પ્રદેશ વચ્ચે રચાયેલી આર્થિક અસમાનતા સમાપ્ત કરી દેવાની ગુંજાયશ પડેલી છે.જેનો ફાયદો લેવો જોઈએ અર્થશાસ્ત્રીઓ જયા સમતોલ પ્રાદેશીક સાધવામાં નિષ્ફળ ગયા ત્યા વૈજ્ઞાનિકો સફળ થયા છે.માત્ર માહિતીનો પ્રવાહ ગામડાઓ તરફ વાળી ને ઉચા આર્થિક વિકાસ તરીકે તેમને સજજ બનાવવા આઈ.સી.ટી નો છુટા હાથે ઉપાયોગ થવો જોઈએ.એગ્રો વેલ્યુ ચેઈનના આ કામ કરી શકે છે. વીજળી અને ટેલીકોમ માળખુ ગ્રામ્ય વિસ્તાર સુધી પહોચાડી આઈ.સી.ટી.નું કાર્યાન્તિ થઈ શકે છે.પરંતુ ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણ નુ સ્તર તથા બૌધ્ધીક ક્ષમતા જેવા પરીબળ આ પ્રયોગની સફળતાનુ ભવિષ્ય નકિક કરશે.તાજેતરમાં કેન્દ્ર સરકારે હાથ ધરેલો ભારત નિમાર્ણ કાર્યક્રમ આવા વિચારબિંદુ ઉપર આધારિત છે.ગામડાઓમાં પડેલી આર્થિક પ્રગતીની ગુજાયીશને બહાર લાવવા માટે ત્યા સડક, ટેલીફોન, શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે સવલતોના નિર્માણ પાછળ આ કાર્યક્રમ હેઠળ અબજો રૂપિયા ખર્ચ કરતુ આયોજન છે. આઈ.સી.ટી. દ્રારા ગામડે પહોચેલો માહિતી સંચાર અને ગ્રામીણ નાગરીકોનુ જિવન સ્તર ઉન્નત બનાવે તેવો લુહદ આસય ભારત નિમાર્ણ કાર્યક્રમ હેઠળ છે.

કૃષિ વિકાસમાં આઈ.સી.ટી નો અમલ :–

આખી દુનિયામાં આઈ.સી.ટી ની મદદ વડે ખેતીવાડી ક્ષેત્રની કાયાપલટ થઈ રહી છે જેમા વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર પણ બાકાત નથી ઈન્ટરનેટર ના માધ્યમ થી કોમોડીટી એકસચેન્જ માં ખેડૂતો સોદા પાડવા લાગ્યા છે કોમ્યિુનિકેશન લીકેજ પ્રાપ્ત થતા ખેડૂતોને બીયારણ ની આધુનીક જાતથી માંડીને સરકારી યોજનાઓ ટેકનીકલ સહાય,ધિરાણ,સિચાંઈના ઉપકરણો,ટ્રાન્સજેનીક પાક,તથા પેદાશનુ વેચાણ કરવાના વૈકલ્પિક ઉપાય જેવી માહિતી આંગળીના ટેરવે પ્રાપ્ત થાય છે ખેડૂતની સ્પર્ધા શકિત ને ખીલવવા માટે પણ આ પરિવર્તન ઉપયોગી સાબીત થયુ છે સજીવ ખેતી વડે ઉગેલો નિદોર્ષ ખેત પેદાશોની બોલબાલા હોવાથી ગ્રાહક તેના ઉચા દામ ચુકવે છે.તેટલી માહિતી પ્રગતીશિલ ખેડૂતને ઉચ્ચ વળતર છૂટે તેવી ખેતી શરૂ કરવા પ્રેરણા આપી શકે છે.વિશ્વના તમામ દેશમા આઈ.સી.ટી કૃષિ ક્ષેત્રના પરંપરાગત ઢાંચાને તોડી નફો કમાવવાની દીશા માં ખેડુતોને દોરી જવામાં નીમીત બની રહયુ છે ભારતમાં આઈ.સી.ટી નો ઈ–ચૌપાલ ઈદપેરીકંપનીની એગ્રીલાઈન મધ્યપ્રદેશમા ગ્રાનદુત પ્રોજેકટ,એમ.એસ.સ્વામીનાથન ફાઉન્ડેશનનો ઈન્ફરમેશન વિલેજ તથા નાર્ગાજુન કંપનીનો ઈ–કિસાન પ્રોજેકટ વગેરે ભારતમાં આઈ.સી.ટી ઉપયોગ ના સફળ દ્રષ્ટાંત બની ચૂકયા છે
આમ ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી કૃષિ બીઝનેસ બનાવી સમૃધ્ધ બની શકાય ખેડુત સીધા જ વપરાશી ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકીય ગ્રાહકોને સાથે વ્યાપાર કરી શકે તે માટે આઈ.સી.ટી. ઉતમ સાધન છે.

ઉજજડ માંથી આબામ્હારે
એ વિશ્વાસ છે નજરમાં
પથ્થરમાંથી ઝરણા ફૂટે
એ વિશ્વાસ છે નજરમાં
ધરતી હૈયુ ખોલી હરખશે
એ વિશ્વાસ છે નજરમાં

સંદર્ભ સૂચિઃ–

(૧) યોજના મેગેઝીન
(૨) વર્તમાન પત્ર ગુજરાત સમાચાર
(૩) ગુજરાત અંક
(૪) ધંધાકિય અર્થશાસ્ત્ર

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHIFTING IDENTITY- THROUGH FOLKSONGS AND EVENTS HAPPENED WITHIN THE LAST TEN YEARS.

-P R.SHARMA
M.A., B.ED., U.G.C NET

Introduction:

My previous presentation had focused on the issue that how the identity of Kutch is continuously in the process of change. For that, I had focused on the Kutchi folksongs, which are based on the Zara battle and an article posted on the website of the Akhil Gujarat Rajput Yuva Sangh (AGRYS). For this paper, I will continue to look at Kutchi folksongs, AGRYS' blog along with it, and one song from Rann Utsav web site, which is a fusion of Gujarati and Kutchi culture and language. I will also use a historical lens to some extent to understand the contribution of historical materials and beginning of history writing in Kutch. For this, I have taken a historical narrative titled as *Kutch Kaladhar* (Art maker of Kutch) by Duleray Karani, published in the year 1934 (Karani was a professional historian for the ruling families of the Kutch, Simpson, 83). *Kutch Kaladhar* is divided in two parts; it gives us the information about the Kutch region, different communities of the Kutch, battles and the *Vanshavali* (geneology) of the rulers of the Kutch. Simpson's article – "Making Sense of History of Kutch" mentions that nineteenth century was the fertile period for colonial history writing about Kutch and the second half of the nineteenth century was the peak. The colonial officials started to write about Kutch for official record or for the personal interest as well. For this task they resorted on the materials like official documents translations of the information collected by the travellers, gazetteers etc (Simpson, 69-74). Thus, it is implicated fact that colonizers in Kutch started the history writing, but it was not that History. By using capital H for history, I mean that general framework or say characteristics of it, such as divisions of period, genealogy of the kings, occurring of events with evidences etc. However, this was not the case with colonial history for examples, James MacMurdo wrote on earthquake of 1819, T. Ogilvy (1834) compiled a genealogy of the rulers and write out a question answer between himself and the rulers, Charles Walter (1827) sketched a history of kingdom they had written about the time of their living in the Kutch or about particular event (Simpson, 69-71). Most of the history, which was written by the colonizers, starts with the ascending of Rao Khengarji to the throne in the year 1549 (Simpson, 71). Then we have *Kutch Kaladhar* by a Kutchi Historian named Karani, which is published in the year 1934 and in the year 1958 we have published history of Kutch titled as, *Black Hills* by L.F,Rushbrook (Simpson,71) .

The second volume of Kutch *Kaladhar* mentions that Zara battle was fought three times on the mountain of Zara, western border of Kutch, near Lakhpat Taluka during 1762. The similar aspect between these three battles was the invaders were Musims from the Sindh, fighters were the rulers of the Kutch, and they were the Jadejas. The Jadejas were not only the fighters but also the different communities of the Kutch had participated in this battle along with the Muslims. One of the songs mentions the name of different communities of Muslim such as, "*Sodha* sayab (sir) *Sumra,*

[1] The translations from Kutchi to English are done by me.

were the Muslims but the Kutch army had also the Muslim soldiers so one cannot easily point out that the conflict is between these two communities. The invaders were from the Sindh as one of the songs describes the Sindh army as-

"Miya (this word is used to indicate Muslim man) Ghulamshah came from Sindh with his huge army and spent a night over the north Rann of kutch, From the north direction, that strong mob came; their faces were covered with hair so that they were unseen" (Karani, *Kutch Nu Loksahitya,* 37).

So, here 'the other' is Muslim a faceless enemy, who came to invade the land of Kutch and to save their land the people of Kutch came together to driven away 'the other' from their land. For an example one-song sings how the different communities came to fight vigorously as they came to knew about the coming threat,

"Lakhoji Thakkar came from Vinjan, who has *Kalgi* shining on his forehead. The fearless youths of Naliyaa rushed, daring Bhimani of the village Khedoi jumped to their horses, all gathered at Bhuj." (Karani, *Kutch Nu Loksahitya* 43)

After studying these songs the first aspect strikes our mind is that the strong feeling of the Kutchi people about their land. Thus, the metaphor of land, which keeps coming in the form of a call that the "Sindh army is proceeding to attack our land, so, go and gather at the mountain of Zara". (Karani, *Kutch Nu Loksahitya* 41-42). One of these songs mention that number of sons of Kutch land had sacrificed their life and with their blood the land became fertile, "the land has produced the plenty of grains; drought has turned into bountifulness (plenitude), now, the women wearing red bangles on her hand will pick red *liyar*" (one kind of fruite). (Karani, *Kutch Nu Loksahitya* 40-41). Thus, the symbol of land or say, *dhra, desh, bhoomi* plays an important role in the construction of the identity of the Kutch. As Chaterjee and Deshpande both talk about these terms such as *desh, bhoomi, rashtra* (Chaterjee, 225, Deshpande, 127). Deshapande focuses on the term "Maharashtra *desh*" (this term is used by Chiplunkar and his demand for the history of "Maharashtra *desh*") with reference to the nationalist writings (Deshpande, 127), a *desh,* which has its historical glory to sing. *Desh* or *rashtra* does not only mean the geographical space but it also has to do with the language, tradition, culture that is a part of our 'inner domain'- a cultural domain' (Chaterjee, 237). According to him, "Inner domain refuses to allow the colonial power to intervene in that domain." (Chaterjee, 06) that simply means that 'the other' is not allowed entry. One can say that this 'inner' domain stands as identity marker against the 'outer zone' thus; during the time of crisis, this 'inner' domain becomes more insular because it has to keep its identity intact. [The folksongs of Zara battle seem to portray a battle between the Kutchi self and the Sindhi Other not only in terms of a community divide - a divide between Hindu and Muslim but a more complex where land plays an important role. The culture formation of Kutch or Kutchi identity is mediated through the notion of a defence of land.

From this point, I am also shifting from the folksongs to the website AGRYS to see changing identity of Kutch with another perspective. As I have stated about this site in my previous presentation, here, I am summarising the information about it in brief. The name of this site is Akhil Gujarat Rajput Yuva Sangh, as its name suggests this is a union of Rajputs, it also refers their social activities limited to their community. The article about Zara battle is posted on this site on dated 18th April 2011. Through the article one can say that they were the Jadejas who had sacrificed their life to save their region, they do mentions the martyrs from other communities but in a small number. It explicates that the identity of Kutch transfers from the land or religion to the

Cultural Space in Calcutta", was the new institutional form of the association. (Chaterjee, 265) The word, *Sangh* or *Sabha, Samiti* always indicates 'the group of people' who shares same ideas as Anderson's model of an 'imagined community.' [Therefore, under the story of battle Zara the Jadejas put their effort to establish their bravery – based imagined community, which is a part of region through medium like Zara Saheedi Sradhanjali Samaroh.] (web) Here, Deshpande's argument about the communities claim over the Maharashtra in the chapter titled, "Caste, Identity and Difference" seems coherent. During colonial period, Maratha and Peshwa did claim over the region, as a result of emphasis on the physical discipline and spiritual regeneration in the construction of the national body of that time. (Deshpande, 189) The story of the Jadejas is walking on the same path through the medium of songs and the site as they are singing the glory of their bravery their skill to fight. As the songs sing how bravely they fought, their bodies were continued to fight whereas their heads were cut off, "after cut off head the body is still fighting, looking to this *Miya* (this term is used for Gulamshah here) asked who they are? Oh! They are Bhimji and Visoji valiant like a lion from *Aashaji* dynasty" (Karani, *Kutch Nu Loksahitya* 38) Thus, the physical strength of the Jadejas is glorified against the powerful enemy. In this way, they are claiming their right over the Kutch region, whenever the Kutch was caught between the crises they were the protectors of the region. Chatterjee gives the same kind of example in the context of the Bengal not actually in a sense of the ruling communities, which had glorious history to tell, but it talks about minority and refugee from East Bengal who asserts their claim over the city through a game like football. (Chatterjee, "An Equal Right to the City, 278-282) These all examples of claiming identity over region or city come at same conclusion that the regional identity can be constructed on the base of community, which has contributed something in the process of making of a region.

The third phase of shifting identity of the Kutch region is its projection on the large canvas through the medium like Rann Utsav, Gujarat Tourism, Media and Internet. For this purpose, I am relying on an advertisement visual song from Rann Utsav website (http://www.youtube.com/watch?v=gT957spWSh0). The interesting aspect of this song is that it is composed in the popular tune that means, the tune, which is easily recognizable to the people, one can put in into the category of the folk song. It is composed in two language- Gujarati and Kutchi, it also shows the mingling of two cultures Gujarat and Kutch also. This song describes Kutch, as "this land of our Kutch is glory of Gujarat" (web), in a way now Kutch becomes part of Gujarat, which was not in the past. Simpson in his article notes what Marianne Postans, a historian has to say about this – "Kutch was linked to Sindh on the other side of the colonial frontier (broadly the Rann of Kutch at the time), and not so obviously to 'Saurashtra' or 'Gujarat' ". (Simpson, 69). The earthquake of 2001 played a crucial role in the new activities of projecting Kutch at a wider level. This is why; the preservation of the past for Jadejas in the present becomes necessary as they think that is their duty to preserve the Kutchi culture. The preservation of Kutchi culture becomes chief concern for the people of Kutch also. One of the reasons is that after the earthquake the feeling of nostalgia for the historical monuments and culture, became strong in the Kutchi people, because both which were collapsed. Culture was started to collapse with the coming of the 'mainlanders' (I am borrowing this word from Simpson's article he uses this word to mention 'the Gujaratis'), to the Kutch. It is resulted into Kutchi

'stepmother' for Gujarat, so 'stepbrothers' here mean the Gujaratis). This resulted in the demand of Kutch as a separate state from Gujarat. In 2005, Pragmalji would-be heir to the Bhuj throne issued the memorandum neatly summarising the core of this claim that Kutch had never been part of adjoining territories. (Simpson, 82). \

It is not only that the landscapes of the Kutch are getting projected but the different arts such as *bandhni, batic, rogan,* embroidery, mirror work are also the part of advertisements of 'Rann Utsav 'and 'Khusboo Gujarat ki' under the larger project of Gujarat Tourism. The music and singing forms are also getting recorded and made available on the different websites[1], the D.V.D are produced for the people from outside the Kutch with the photographs and packaging of it with the Kutchi markers. The blogs are available on the website, which gives information about the Kutch, its arts and its music with its players and singers; the artists and the singers become popular at the nation and world level. These activities have been started within the time span of ten years only, which portrays Kutch in a different way or say the marketization of the Kutch is happening in the present.

The oral culture played vital role in the construction of the identity of the region because they are interwoven with the life of the people. Along with the folksongs, the other Performative genres are the very much part of the regional identity for an e.g. the Maharashtraian forms like *powada, kirtan,* are used as a weapon to construct the regional identity and Indian nation during colonial period. (Deshpande, 138-48) The musician Ashok Ranade assigns due importance to the folk music as he says;

"In India, each region has its own folk music even though the regions taken together form a nation. Its' folk music-s are, therefore, to be understood as systems representing regional identities, severally." (Ranade, 08)

CONCLUSION:

the centre of attention of this paper is the topic, shifting identity of Kutch for that I have taken folksongs of Zara battle, AGRYS's blog and Rann Utsav song as my text. I focus on issues like land, community, the strong feeling for preservation of culture and its role into the reconstruction of regional identity. The arguments make us think about the question that [weather the claim to Kutch by AGRYS is a larger hegemonic project od subsuming Kutchi culture within the 'imagined' Gujarati culture?]. My arguments are based on the reading from the Scholars like Chaterjee, Deshpande, Simpson and Ranade. My plan is that I will be looking on the another Kutchi folksongs which are based on the identity of Kutch or Kutchi people along with Zara battle songs, the AGRYS's activities and the role of the activities happening within the time span of ten years such as multimedia, tourism, festivals like Rann Utsav, Kutch Carnival, recording of songs, and internet.

[1] I am giving the lists of websites, which contain the information about Kutch singers and Kutchi instruments players, or Kutchi songs, other forms like, Kafi –Kalam and the instruments such as www.amazone.com, www.Traditionalindianmusic.com, www.deculturemusic.com, www.youtube.com, www.vimio.com and www.bluefrog.co.in.

BIBLIOGRAPHY:

Chaterjee, Partha. "An Equal Right to the City: Contests over Cultural Space in Calcutta"
.
The Popular and The Public. Ed. Kaarsholm, Preben & Isabel Hofmeyr. Calcutta: Seagull Books, 2009. Print. Pp. 263-283.

This land of our Kutch is glory of Gujarat". 28 Dec 2012.Web. 20 March 2013. .http://www.youtube.com/watch?v=gT957spWSh0

Deshpande, Prachi. "Region, Nation, and Maratha History". *Creative Pasts: Historical Memory and Identity in Western India* 1700-1960. New Delhi: Permanent Black, 2007. Print. Pp. 126-150.

_____, "Caste, Identity and Difference". *Creative Pasts: Historical Memory and Identity in Western India* 1700-1960. Pp. 177-202.

Jadeja, Jayendrasinh. "History of Zara Saheedi- Kutch". *Akhil Gujarat Rajput Yuva Sangh*. 18th Apr 2011. Web. 28 Feb 2013.

Karani, Duleray. "Zara ni Ladai (the battle of Zara)". *Kutch Pradesh nu Loksahitya* (Folk Literature of the Kutch Region). Ahemdabad: Gujarat Rajya Loksahitya Samiti, 1972. Print.

Karani, Duleray. *Kutch Kaladhar* (Part-2). Rajkot: Prveen Pustak Bhandar, 1934. Print. Pp.238-422.

Ranade, Ashok. "Music of India: Varieties and Features". *Hindustani music*. New Delhi: National Book Trust, India, 1993. Print. Pp. 01-13.

Simpson, Edward. "Making Sense of the History of Kutch". *The Idea of Gujarat: History, Ethnography and Text*. Ed. Simpson Edward & Aparna Kapadia. New Delhi: Orient Blackswan publication, 2010. Print. Pp. 66-84.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત બાળકાવ્યો

– ડો. નયના એમ સાગઠીયા
(એમ.એ., બી.એડ્, નેટ, પી.એચ.ડી.)

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે જેમ અનેક સર્જકોએ સાહિત્ય ખેડાણ કર્યું છે તેમ મેઘાણીએ પોતાના પ્રિય એવા લોકવાણીના સંપાદનની સાથે સાથે અને સમાંતર શિષ્ટ સાહિત્યનું સર્જન પણ કર્યું છે. શિષ્ટ સાહિત્યનો ગદ્ય અને પદ્ય એમ ઉભયક્ષેત્રે એમની લેખિનીએ વિહાર કર્યો છે ત્યારે તેમના કાવ્યોની વાત ખાસ નજર સમક્ષ આવે છે.

મેઘાણીની કવિતા અનેકવિધ વિષયોમાં વિસ્તરી છે. તેમાં બાળકોની મનોરમ્ય ભાવસૃષ્ટિ, સ્ત્રી જીવનના શૌર્યગીતોના સૂરો, પિડિતો અને શોષિતોની વેદના વગેરે વિષયો આવરી લેવાયા છે. મેઘાણીનું સમગ્ર કાવ્યસર્જન કુલ નવ સંગ્રહોમાં સંગ્રહાયલું છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહોમાં જોઇએતો 'વેણીના ફૂલ-૧૯૨૮', 'કિલ્લોલ-૧૯૩૦', 'સિંધૂડો યુગવંદના'-૧૯૩૫ જેમાં ૭૮ રચનાઓ છે. 'એક તારો-૧૯૪૦', 'રવિન્દ્ર વીણા'-૧૯૪૪ તેમજ 'બાપુના પારણા' ઉપરોક્ત કાવ્યસંગ્રહોમાંથી 'વેણીના ફૂલ', અને 'કિલ્લોલ' કાવ્યસંગ્રહ અંતર્ગત બાળકાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

'વેણીના ફૂલ' મેઘાણીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહના ગીતોમાં બાળકના મનોજગતમાં વિહરતી બાળસહજ કલ્પનાઓને મેઘાણીએ ઉઠાવ આપ્યો છે. આ ગીતોમાં મેઘાણીએ લોકગીતોની પ્રથમ પંક્તિને કાવ્યના પ્રારંભે મૂકી ગીતોને વધુ મીઠા બનાવ્યા છે. 'એક ઝાડ: માથે ઝૂમકડું' જેવા લોકગીતની ધ્રુવપંક્તિ તેમણે 'રાતાફૂલો' કાવ્યમાં ઉપયોગમાં લીધી છે. આમ પ્રથમ પંક્તિ લોકગીતની અને ત્યારબાદ સમગ્ર કાવ્ય મેઘાણીની સર્જક ચેતનામાંથી સર્જાયું છે. આવા ગીતોમાં 'પારેવાલ્યો', 'નિંદરભરી', 'સૂરજ ધીમા તપો', 'ઉભા રો રંગ વાદળી', 'હું દરિયાની માછલી' વગેરે મનભર અને મનહર બની શક્યા છે.

'કિલ્લોલ' કાવ્ય સગ્રહમાં આપેલા ગીતો મુખ્યત્વે માતાને સંબોધીને લખાયેલા છે. તેથી કેટલાક ગીતો બાળકને ન સમજાય અને છતાં કહેવું ઘટે કે મોટાભાગના ગીતો બાળકો માટે રચાયેલા છે. બાળકો સમજી શકે એવા લોક રાગ-ઢાળ પસંદ કર્યા છે. 'હાલો ગલૂડિયા રમાડવા જૂરે'. 'નીંદરભરી' વગેરે ખૂબ જ જાણીતા કાવ્યો છે.

'વેણીના ફૂલ' કાવ્યમાં બાંધવડા ના કંઠથી વહેતું બહેનડી પ્રત્યેનું અનરાધાર પ્રીતિનું આ ગીત છે. જળ ખૂટ્યા છે કાળ દુકાળ સળગે છે ત્યારે બેનીના વાળ ફૂલ વિના શોભતા નથી તેનો અફસોસ ભાઇ દર્શાવે છે.

આપણા દેશમાં નીર ખૂટ્યાંને
સળગે કાળ દુકાળ;

ફૂલ વિના મારી બેનડી તારા
શોભતા નથી વાળ.-"

બાપુ વિશેનો પ્રેમ 'નાના થૈને રે' કાવ્યમાં પ્રકટ થાય છે.

"નાના થૈને, નાના થૈને, નાના થૈને રે,
બાપુ! તમે નાના થૈને રે,
મારા જેવા નાના થૈને રે

છાના માના રમવા આવો, નાના થૈને રે!" રંગ પ્રત્યેનો વિશેષ અનુરાગ 'ઉભા રો રંગ વાદળી' માં દર્શાવે છે.

"લીલા છે મોર કાળી વાદળી રે
એકવાર ઉભારો! રંગ વાદળી"

રાતો રંગ કાવ્યમાં ભાભીની ટીલડી, વીરાની આંખડી, માવડીનો સેંથો, બેનીને હોઠેથી ઝરતો શૂરવીરના શોણીતનો, પિયુજીની પ્રીતનો, સુહાગનની ચૂડીનો, ચણોઠીનો, મેંદીનો, કંકાવટી, ધજાનો વગેરે રાતો રંગ દર્શાવે છે. છેલ્લે ક્રોધિત માણસની પ્રત્યેનો રંગ દર્શાવે છે.

'રાતા ફૂલ' ગીતનો ઉઘાડ આહલાદ્ક છે.
એક ઝાડ માથે ઝૂમખડું
ઝૂમખડે રાતા ફૂલ
ભમર રે રંગ ડોલરિયો"

લાલ રંગ પ્રત્યેનો લગાવ અને ભાભી પ્રત્યેનો પક્ષપાત મેઘાણીના બાળગીતોમાં જોવા મળે છે.

'પારેવાલ્યો' માં,

'ભાભલડી પેંરાવશે, પારેવાલ્યો'
'અષાઢી સાંજે' માં
"ભાભીની રાતીચોળ ચુંદડી ભીંજે
ચૂંદડી ભીંજે, ખોળે બેટો રીજે"

આમ, બાળગીતોમાં રંગ, માતા, પિતા ઉપરાંત પશુ-પંખી પ્રત્યેનો પ્રેમ છલકાયો છે. શેરીમાં કૂતરી વિયાય તેને "કાળુડી કૂતરીને આવ્યા ગલૂડિયા" કાવ્ય રચી બાળ સહજ આનંદ દર્શાવે છે. ગલૂડિયાનું અનેરૂ વર્ણન કરે છે. ક્યાંક કથાને કંડારે છે. "તલવારને વારસદાર" ને ખૂબજ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

ભેટે ઝૂલે છે તલવાર
વીરાજી કેરી ભેટે ઝૂલે રે

લોકકથાના લોકગીતના લક્ષણોવાળું ચારણ કન્યા હીરબાઇના સાહસનું અભિવાદન કરે છે.

નર થઇ નારી થી ભાગ્યો
નાનકડી છોડીથી ભાગ્યો

'ઝાકળબિંદુ' ના સૂરજ અને બિંદુ વચ્ચેના સંવાદમાં બાળના હદયની સંવેદના વ્યકત થાય છે.

'હું છુ ઝીણું જલબિંદુ'

આ ઉપરાંત 'કાંઠે રમનાર' 'ચકડોળ' વગેરેમાં બાળસહજવૃત્તિ દર્શાવવામાં આવી છે. તો વનમાં જન્મેલા વનરાજની પ્રથમ પંક્તિ જે એક હાલરડા સ્વરૂપે છે ધ્યાન ખેંચે છે. જ્યારે શિવાજીના હાલરડામાં શિવાજીના પાત્રને પ્રાધાન્ય છે.

"પોઢજો રે, મારા બાળા પોઢી લેજો
પેટ ભરીને આજ
કાલે કાળા યુધ્ધ ખેલાશે
સૂવા ટાણું ક્યાંય નૈ રેશે"

દરિયો કાવ્યમાં

"દરિયો ગાજે રે માઝમરાતનો
માપડી જાણે વીરને હાલા ગાયરે! મધરાતે માતા!
રોતા વીરાની દોરી તાણતી"

આ પ્રમાણે કિલ્લોલ સંગ્રહમાં મેઘાણી આપણને હાલરડાનો પરિચય કરાવે છે. બાળ હીંચોળતી માતાના અને શેરીની ધૂળમાં રમતાં બાળકોના એ મુખ્ય સ્વરોમાં સંગીત નૃત્ય અને કવિતા ત્રણેનો સંગમ થાય છે. જે અંતર્ગત 'શિવાજીનું હાલરડું', 'નીંદરચોર', 'સાગરરાણે', 'વનરાજનું હાલરડું', 'રાત પડતી હતી' વગેરે દર્શાવેલા છે.

વનરાજના હાલરડામાં

'બહાદુર બાળો રાજા રે
પોઢ્યો ઉંચે પારણે હો રાજ'
હાંરે પોઢ્યો જયશેખરનો બાળ
હાંરે પોઢ્યો વેરીડા કેરો કાળ'

નીંદરભરીમાં કલ્પનાના રંગો ફોર્યા છે.

"નીંદરનો બાગ કાંઇ લૂંબેને ઝૂંબે
કળીઓ નિતારી કચોળીભરી
બેની બની પાંખડી"

આમ હાલરડાંમામ પશુ-પંખી, માવડી, બહેનડી, ભઇલો, બાપુ ભેરૂઓ વગેરેને દર્શાવેલ છે.

આમ કસૂંબીના ગાયકે 'જનનીના હૈયામાં પોઢંતા ગાયુ અને આગળ ગાયુ કે ધોળા- ધાવણ કેરી ધારાએ-ધારાએ પામ્યો કસુંબીનો રંગ' આવા કસુંબીના રંગની પ્રસ્તુતી એટલે મેઘાણી રચિત બાળકાવ્યો.

સંદર્ભ

૧. અર્વાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ-રમેશ ત્રિવેદી
૨. મેઘાણી સ્મૃતિ ગ્રંથ- સંપાદક- ઉમાશંકર જોશી
૩. મેઘાણી શતાબ્દી વંદના. બોટાદના આંગણે- સંપાદક- કનુભાઇ જાની

The impact of Heraclius's victories

- Dr. SHAILESH SOLANKI
Assistant Professor in HISTORY
(I/C Principal,
Gujarat Arts & Commerce College Evening)

ABSTRACTS

The devastation of the richest territories of the Sassanid Empire, and the humiliating destruction of high-profile targets such as Ganzak and Dastagerd fatally undermined Khosrau's prestige and his support among the Persian aristocracy. In early 628, he was overthrown and murdered by his son Kavadh II (628), who immediately brought an end to the war, agreeing to withdraw from all occupied territories. In 629, Heraclius restored the True Cross to Jerusalem in a majestic ceremony. Kavadh died within months, and chaos and civil war followed. Over a period of four years and five successive kings, including two daughters of Khosrau II and spahbod Shahrbaraz, the Sassanid Empire weakened considerably. The power of the central authority passed into the hands of the generals. It would take several years for a strong king to emerge from a series of coups, and the Sassanids never had time to recover fully.

Introduction

Genealogical tree of the Sassanid dynasty. Some kings are not shown, either for being non-dynastic, or for an unknown ancestry.

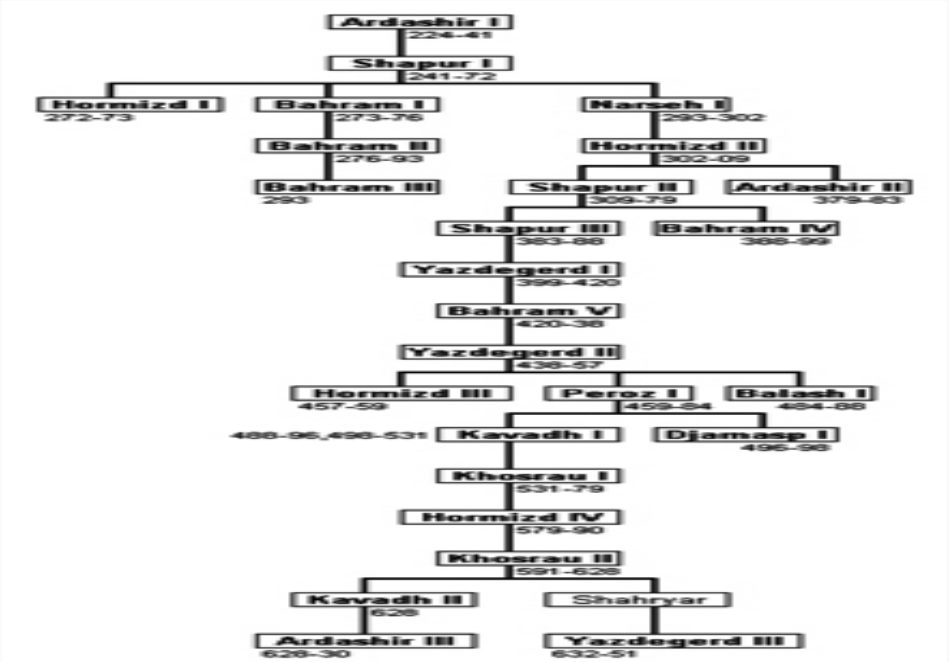

In the spring of 632, a grandson of Khosrau I who had lived in hiding in Estakhr, Yazdegerd III, ascended the throne. The same year, the first raiders from the Arab tribes, newly united by Islam, arrived in Persian territory. According to Howard-Johnston, years of warfare had exhausted both the Byzantines and the Persians. The Sassanids were further weakened by economic decline, heavy taxation, religious unrest, rigid social stratification, the increasing power of the provincial landholders, and a rapid turnover of rulers, facilitating the Islamic conquest of Persia.

The Sassanids never mounted a truly effective resistance to the pressure applied by the initial Arab armies. Yazdegerd was a boy at the mercy of his advisers and incapable of uniting a vast country crumbling into small feudal kingdoms, despite the fact that the Byzantines, under similar pressure from the newly expansive Arabs, no longer threatened. Caliph Abu Bakr's commander Khalid ibn Walid moved to capture Iraq in a series of lightning battles. Redeployed to the Syrian front against the Byzantines in June 634, Khalid's successor in Iraq failed him, and Muslims were defeated in the Battle of the Bridge in 634, which resulted in a Sassanid victory. However, the Arab threat did not stop there and reappeared shortly from the disciplined armies of Khalid ibn Walid, once one of Muhammad's chosen companions-in-arms and leader of the Arab army.

In 637, a Muslim army under the Caliph Umar ibn al-Khattab defeated a larger Persian force led by general RostamFarrokhzad at the plains of al-Qadisiyyah and advanced on Ctesiphon, which fell after a prolonged siege. Yazdegerd fled eastward from Ctesiphon, leaving behind him most of the Empire's vast treasury. The Arabs captured Ctesiphon shortly afterward, acquiring a powerful financial resource and leaving the Sassanid government strapped for funds. A number of Sassanid governors attempted to combine their forces to throw back the invaders, but the effort was crippled by the lack of a strong central authority, and the governors were defeated at the Battle of Nihawand. The empire, with its military command structure non-existent, its non-noble troop levies decimated, its financial resources effectively destroyed, and the Asawaran (Azatan) knightly caste destroyed piecemeal, was now utterly helpless in the face of the invaders.

Upon hearing of the defeat in Nihawand, Yazdegerd along with Farrukhzad and with some of the Persian nobles fled further inland to the eastern province of Khorasan. Yazdegerd was assassinated by a miller in Merv in late 651, while the rest of the nobles settled in Tabaristan, and others in Central Asia, where they contributed greatly to spreading Persian culture and language in those regions and to the establishment of the first native Iranian Islamic dynasty, the Samanid dynasty, which sought to revive Sassanid traditions.

The abrupt fall of the Sassanid Empire was completed in a period of five years, and most of its territory was absorbed into the Islamic caliphate; however, many Iranian cities resisted and fought against the invaders several times. Islamic caliphates repeatedly suppressed revolts in

cities such asRey, Isfahan, and Hamadan. The local population was initially under little pressure to convert to Islam, remaining as dhimmi subjects of the Muslim state and paying a jizya. Jizya practically replaced poll taxes imposed by the Sassanids. In addition, the old Sassanid "land tax" (known in Arabic asKharaj) was also adopted. Caliph Umar is said to have occasionally set up a commission to survey the taxes, to judge if they were more than the land could bear. Conversion of the Persian population to Islam would take place gradually, particularly as Persian-speaking elites attempted to gain positions of prestige under the Abbasid Caliphate.

Descendants

It is believed that the following dynasties and religious leaders have ancestors among the Sassanian rulers:

- The Dabuyid dynasty (642–760) descendant of Djamasp.
- The Paduspanids (665-1598) of Mazandaran, descendant of Djamasp.
- The Sassanids of Georgia, also known as Khosroides (265–570), who sprang from Shapur I.
- The Gavparehids of Tabaristan (647-1597), children of Djamasp.
- The Shahs of Shirwan (1100–1382) from Hormizd IV's line.
- BahA'u'llAh (1817–1892) founder of the BahA'í Faith, descendant of Yazdegerd III according to a Bahai Author.

Government

The Sassanids established an empire roughly within the frontiers achieved by the Parthian Arsacids, with the capital at Ctesiphon in the Khvarvaran province. In administering this empire, Sassanid rulers took the title of Shahanshah (King of Kings), became the central overlords and also assumed guardianship of the sacred fire, the symbol of the national religion. This symbol is explicit on Sassanid coins where the reigning monarch, with his crown and regalia of office, appears on the obverse, backed by the sacred fire, the symbol of the national religion, on the coin's reverse. Sassanid queens had the title of Banebshenanbanebshen (Queen of Queens).

On a smaller scale, the territory might also be ruled by a number of petty rulers from the Sassanid royal family, known as Shahrdar, overseen directly by Shahanshah. Sassanid rule was characterized by considerable centralization, ambitious urban planning, agricultural development, and technological improvements. Below the king, a powerful bureaucracy carried out much of the affairs of government; the head of the bureaucracy and vice-chancellor, was the "Vuzorg (Bozorg) Farmadar". Within this bureaucracy the Zoroastrian priesthood was immensely powerful. The head of the Magi priestly class, the Mobadan, along with the commander in chief, the Iran (Eran) Spahbod, the head of traders and merchants

syndicate "HoTokhshan Bod" and minister of agriculture "Vastrioshansalar", who was also head of farmers, were, below the emperor, the most powerful men of the Sassanid state.

The Sassanian rulers always considered the advice of their ministers. A Muslim historian, Masudi, praised the Sassanian administration by saying:

"excellent administration of the Sassanid kings, their well-ordered policy, their care for their subjects, and the prosperity of their domains."

In normal times, the monarchical office was hereditary, but might be transferred by the king to a younger son; in two instances the supreme power was held by queens. When no direct heir was available, the nobles and prelates chose a ruler, but their choice was restricted to members of the royal family.

The Sassanid nobility was a mixture of old Parthian clans, Persian aristocratic families, and noble families from subjected territories. Many new noble families had risen after the dissolution of the Parthian dynasty, while several of the once-dominant Seven Parthian clans remained of high importance. At the court of Ardashir I, the old Arsacid families of the House of Karen and the House of Suren, along with several Persian families, the Varazes and Andigans, held positions of great honor. Alongside these Iranian and non-Iranian noble families, the kings of Merv, Abarshahr,Carmania, Sakastan, Iberia, and Adiabene, who are mentioned as holding positions of honor amongst the nobles, appeared at the court of the Shahanshah. Indeed, the extensive domains of the Surens, Karens and Varazes, had become part of the original Sassanid state as semi-independent states. Thus, the noble families that attended at the court of the Sassanid empire continued to be ruling lines in their own right, although subordinate to the Shahanshah.

In general, Bozorgan from Persian families held the most powerful positions in the imperial administration, including governorships of border provinces Most of these positions were patrimonial, and many were passed down through a single family for generations. The Marzbans of greatest seniority were permitted a silver throne, while Marzbans of the most strategic border provinces, such as the Caucasus province, were allowed a golden throne. In military campaigns, the regional Marzbans could be regarded as field marshals, while lesser spahbods could command a field army.

References

1. Barlow, Jane Atwood; Bolger, Diane L.; Kling, Barbara 1991. Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. ISBN 978-0-92-417110-9.
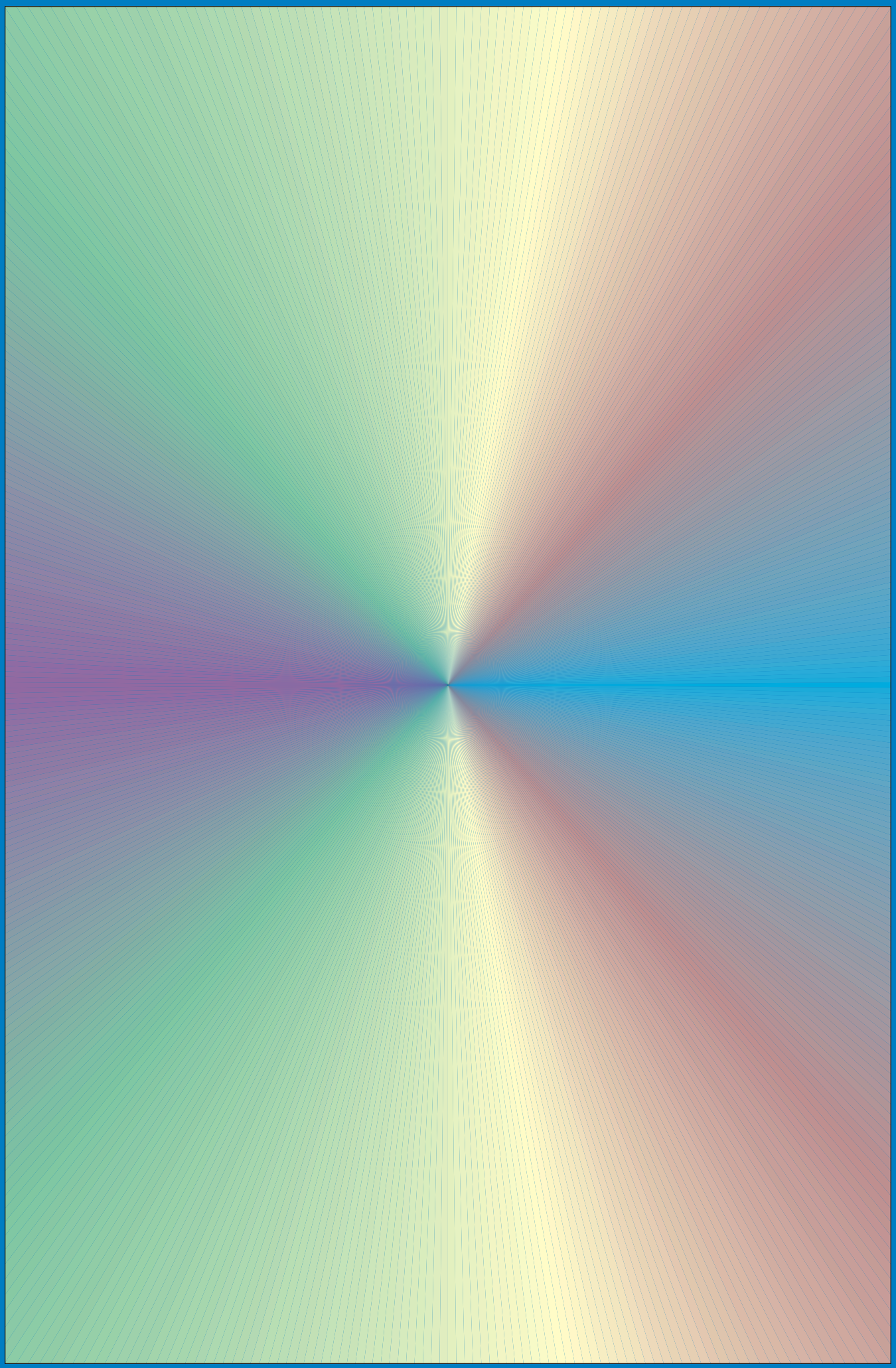
1. Doumas, Christos (980. Thera and the Aegean World II: Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978. London: Thera and the Aegean World. ISBN 978-0-95-061332-1.
2. French, Elizabeth Bayard 2002. Mycenae: Agamemnon's Capital. Stroud: Tempus. ISBN 0-7524-1951-X.
3. Hänsel, B. Podzuweit, Christian 1982. "Die mykenische Welt und Troja". Südosteuropazwischen 1600 und 1000 V. Chr. in German. Berlin: Moreland Editions. pp. 65–88.
4. Higgins, Reynold Alleyne 1997. Minoan and Mycenaean Art. London and New York: Thames & Hudson. ISBN 978-0-50-020303-3.